

A**C****L**
Nr. 2B
2014

Acta Centri Lucusiensis

Argument
Studii și însemnări
Convergențe
Lecturi critice
Dosar DakkHabbit

Revistă editată de
Centrul de Studii
DacoRomanistice

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

nr. 2B/2014

**Centrul de studii DacoRomanistice LUCUS
Timișoara**

**ISSN 2343-8266
ISSN-L 2343-8266**

<http://www.laurlucus.ro>

<https://biblioteca-digitala.ro>

Colegiul științific

<i>coordonator:</i>	prof. univ. dr. Dan Negrescu
<i>secretar:</i>	prof. univ. dr. Sergiu Drincu
<i>membri:</i>	prof. univ. dr. Ștefan Buzărnescu lect. univ. dr. Valy-Geta Ceia lect. univ. dr. Călin Timoc
<i>membru de onoare:</i>	cerc. șt. dr. Leonard Velcescu (Perpignan, Franța)

Colegiul de redacție

<i>director:</i>	Laurențiu Nistorescu
<i>secretar de redacție:</i>	Daniel Haiduc
<i>redactori:</i>	Cătălin Borangic Antuza Genescu Daniela Damian

Responsabilitatea asupra conținutului articolelor aparține în mod exclusiv autorilor

Cuprins

Argument

<i>Laurențiu Nistorescu</i>	6
Ficțiunea retragerii aureliene și destructurarea sa conceptuală	

Studii și însemnări

<i>V.D. Călărășanu</i>	18
Însemnări privind relația regalității geto-dacice cu sacerdoțiul dionisiac	
<i>Bogdan Muscalu</i>	23
Tradiții romane în istoria serviciilor de intelligence	
<i>Constantin Elen</i>	37
Din nou despre termenul <i>limigantes</i>	
<i>Dan Negrescu</i>	39
Despre o mențiune ieronimiană	
<i>Remus Mihai Feraru</i>	42
Relațiile dintre Biserică și stat în viziunea Sfântului Maxim Mărturisitorul	

Convergențe

<i>Sergiu Enache</i>	57
Două topoare de luptă din fier descoperite la Gătaia	
<i>Sorin Damian</i>	62
Repere evenimentțiale în evoluțiile de la Dunăre din secolele VIII-IX	

Lecturi critice

<i>Claudia S. Popescu</i>	67
Chestiunea celților intracarpatici și câteva prezumții de relativizat	

<i>Daniela Damian</i>	71
Semnal: Peuce XII/2014	
<i>Basarab Constantin</i>	73
Kallatida, prefigurarea unei monografii	
Dosar DakkHabbit	
<i>Daniel Haiduc</i>	76
DakHabbit: Investigații cartodinamice ale habitatului Daciei preromane	
<i>Cătălin Borangic, Alexandru Berzovan</i>	82
Concepte despre cetatea dacică (I)	

Argument

Laurențiu Nistorescu

Ficțiunea retragerii aureliene și destructurarea sa conceptuală¹

The fictionality of the Aurelian withdrawal and its conceptual dismantle

Abstract: *The “Aurelian withdrawal” phrase appeared as a result of misreading the literary sources and a simplistic – and sometimes tendentious – perception of the historical processes. Although the meaning of the phrase has changed over time and has grown to refer to the separation of Dacia from the Roman Empire, the phrase can no longer be accepted because it contradicts the historical reality, a reality that is far better known today and configures a very complex process, with frequent ebbs and flows on both sides of the Lower Danube. This study draws one’s attention not only to the limits of the concept of “Aurelian withdrawal”, but also the complex, often contradictory and especially lengthy process of the separation of Dacia from the rest of the Empire.*

Cuvinte cheie: *retragere aureliană, concept, realitate istorică, Dacia Romană, continuitate vs discontinuitate*

Keywords: *Aurelian withdrawal, concept, historical reality, Roman Dacia, continuity vs discontinuity*

Apelând, în formularea diagnosticului, la eticheta “ficțiune”, considerăm necesar să precizăm dintru început, pentru a reduce spațiul de percepție inadecvată, *ce anume* considerăm a fi astfel definit. Nu punem sub semnul întrebării procesul obiectiv de detașare a Daciei din corpul macroinstituțional al unui Imperiu Roman aflat, la sfârșitul secolului III, într-o radicală reformare, ci natura, cauzalitățile, geometria structural-fenomenologică (adică, în primul rând, dimensiunile și intensitățile procesuale) și, implicit, evaluarea consecințelor sale. Ținem să precizăm de la început, de asemenea, că apreciem utilizarea sintagmei “retragere aureliană” ca fiind, în raport cu *obiectul cunoașterii istorice* – complexul de evenimente, mutații și semnificații acoperite prin această sintagmă – inadecvată încă de la lansarea sa, de acum aproape două secole, pentru a deveni acum, în

1. Studiu cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, cod contract POSDRU/159/1.5/S/ 140863 – Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice, Rețea de cercetare multiregională (CCPE)

termeni de *percepție*² și, respectiv, *operaționalizare*³ a cunoașterii istorice dobândită până în prezent, riguros inacceptabilă.

Demersul nostru de destructurare a constructului retragerii aureliene nu echivalează însă cu negarea valorii acestuia de etapă evolutivă a cunoașterii. Nu putem trece peste faptul că această temă nu este o creație a istoriografiei române (daco-române) și, în același timp, nu putem ignora faptul că istoriografia națională a făcut saltul de la reconstrucția naratorială cronografică la redefinirea în paradigmă științifică tocmai prin raportare la acest topic al dezbaterii⁴. Deopotrivă, lansarea temei și preluarea sa în cercetarea națională s-au

2. Avem în vedere capacitatea de a descrie realitatea, așa cum este ea înțeleasă de descriptor (cercetătorul istoriei, în cazul de față), în termeni care au, cel puțin la scara audienței prezumate, proprietatea de universalii

3. Capacitatea de a pune în acord descrierea obiectului cunoașterii cu toate propozițiile logice relevante în convergență cu acesta, care au fost admise ca valide, precum și cu ansamblul de date acumulate, dar nevalorizate în constructe paradigmactice.

4. Nu vom insista aici asupra motivațiilor și actorilor acestor puneri în dezbateri, problematica fiind bine cunoscută. Este însă util să reamintim faptul că abordarea acestei problematice a fost dintru început subsumată tendințelor de identizare etno-națională din spațiul est-european, situarea tuturor părților pe poziții de cercetare angajată constituind una dintre cele două explicații majore ale remarcabilei longevități a constructului retragerii aureliene. Cea de-a doua explicație majoră este legată, deloc întâmplător, de repunerea în discuție a identităților deja validate și asumate, provocare care a generat cele trei ipostaze ale contradiscursului la teza daco-romană, deloc întâmplător, utilizând același eșafodaj argumentațional: abordarea clasic-roesleriană, abordarea stalinist-rolleriană și abordarea impropriu denumită traco/dacomană, care se relevă a fi, la o analiză atentă a stereotipurilor de limbaj și algoritm argumentațional, o simplă reformulare a temei în termeni neo-staliști.

produs în contextul dominării spațiului cultural – cel al orizontului cronologic din secolele XVIII și, parțial, XIX – de către percepțiile de tip romantic asupra trecutului istoric, predispuse să supraevalueze rolul unor personalități și evenimente (cezuri procesuale), care au fost supravalorizate ca repere crono-cauzale⁵.

În același timp, însă, suntem obligați să observăm că formularea “retragere aureliană” nu mai funcționează în prezent – și avem aici în vedere un prezent lung, transgenerațional⁶ – nici măcar ca sugestie empirică. Persistența în utilizarea mai sus incriminatei sintagme simultan cu apelul, tot în termeni de uz general-empiric, chiar dacă de corectitudine intrinsecă, la genul “s-a retras doar armata și administrația”, “cea mai mare parte a populației a rămas pe loc”, “Imperiul și-a exercitat un anumit control” ș.a.m.d., subliniază o dată în plus nefuncționalitatea sintagmei, întrucât îl pune pe receptor, indiferent de gradul, interesul și natura avizării sale asupra problemei, în fața unei contrarietăți logice: o retragere care nu e chiar o retragere. Încă și mai disfuncțional este acest tip de abordare în spațiul cercetării științifice și al vehiculării rezultatelor acesteia. A restarta dezbaterea, mereu și mereu, de la setul de citate istoriografice pe care s-a construit sintagma “retragerea aureliană”⁷ acum două veacuri⁸ este cel puțin neproductiv acum, când cercetătorul dispune de numeroase alte izvoare literare, cartografice și epigrafice, dar mai ales de un volum uriaș de date arheologice susceptibile de a valida exclusiv acea plajă restrânsă de interpretări circumscrisă, deloc întâmplător, modelului continuității.

Înainte de a examina în ce constă inadecvarea și inacceptabilitatea enunțului logic “retragerea aureliană”, este necesar să precizăm că această formulă își găsește o justificare limitată în opțiunile de traducere (care, ca orice tălmăcire, implică fatalmente o componentă interpretativă) a frecvent citatelor fragmente de izvoare literare antice. Investigarea acestor interpretări prin traducere ne conduce, de altfel, către sursa formală a problemei: autorii învațați vorbesc în citatele cu pricina despre pierdere⁹, transferare¹⁰, ridicare¹¹, chemare și (re)amplasare¹², ba chiar despre restabilire¹³, dar nu despre retragere/*subtractio*¹⁴. Mai

5. Această predispoziție pentru percepția axată pe personajul de tip voluntarist și evenimentul de esență catastrofică (evenimentul-singularitate) își avea, la urma urmei, o consistentă justificare nu doar în volumul foarte limitat de informații din epocă, ci și în particularitatea că o știință a istoriei (disciplină care, potrivit lui Henri Sée, continuă să se definească și în prezent drept *știință și-mai-mult-de-atât*) abia își constituia, la orizontul veacurilor XVIII-XIX, paradigma, instrumentarul și metodologiile.

6. În capitolul consacrat acestui subiect din ediția-etalon a „Istoriei românilor”, Dumitru Protase procedează – urmând, de altfel, conduita generală a istoriografiei române din ultimele două generații – la sinonimizarea sintagmei „retragere aureliană” cu formula mai acoperitoare, implicit și mai evazivă, „încetarea stăpânirii romane în Dacia” (Protase 2010-a, pg. 263)

7. Ne referim la citatele de la Aurelius Victor, Eutropius, Rufus Festus, Orosius, Iordanes și, respectiv, din corpul colectiv *Historia Augusta*.

8. Două veacuri, luând în considerare și precursorii polemicii inițializatoare Roesler-Xenopol

9. *Dacia amissa* – Aurelius Victor, Rufus Festus, Eutropius, Iordanes ș.a.

10. *Translati extinde...* – Rufus Festus, *Breviarum rerum gestarum populi romani VIII*, cf. Fontes II, pg. 42-43

11. *Sublato exercitu et provincialibus...* – *Historia Augusta, Aurelianus*, 39,7, cf. Fontes II, pg. 108-109

12. *Evocatis extinde legionibus...* – Iordanes, *Romana* 217, cf. Fontes II, pg. 406-407

13. *Romanam antiquis terminis statuit...* – Orosius, VII, 23, 4, cf. Fontes II, pg. 194-195

14. Dificultățile generate de traducere au făcut obiectul unor semnalări timpurii, parte dintre ele fiind evocate de Hadrian Daicoviciu în articolul său „Considerații asupra problemei continuității” (Daicoviciu H. 1976, pg. 40-42)

mult, fiecare dintre acești termeni are în vedere nu un fenomen de ansamblu, ci un aspect particular din complexul procesual-evenimential al întâmplărilor de la Dunărea de Jos din timpul lui Aurelian, ori, mai frecvent, al lui Gallienus și Aurelian: controlul politic, mișcarea trupelor, mișcarea provincialilor, reforma teritorial-administrativă, redefinirea aliniamentelor de securitate, consecințele luptelor cu goții ș.a.m.d. Tocmai această segmentare fenomenologică împiedică expedierea chestiunii de opțiune terminologică prin incorporarea formulelor citate într-o clasă de sinonimie extinsă. La aceasta se adaugă faptul că termenul retragere nu este operațional decât în relație cu unul sau altul dintre mai sus amintitele aspecte particulare¹⁵, dar și în aceste cazuri, doar ca sinonim parțial. Precizăm, absolut obligatoriu, că ne referim la încărcătura de sens pe de o parte restrânsă și pe de alta excesiv generalizată din contextele moderne și contemporane ale utilizării enunțului logic “retragere aureliană”.

Din această perspectivă – singura prin care poate fi validat sau invalidat un construct mental cu funcții de concept – este indispensabil, pentru a putea vorbi despre retragere, să ne raportăm la o entitate (dispozitiv, sistem, organism ș.a.) care se retrage/este retrasă, respectiv, la o entitate (spațiu/topos, dar – de asemenea – și sistem, organism ș.a.) din care se produce retragerea și, necesarmente, în care anterior s-a produs o înaintare. Exigența logică reclamă, de asemenea, ca mișcarea de retragere să fie consecința unei decizii unitare și să se desfășoare într-un mod coerent, cvasidirijat – aici fiind de adăugat că, în contextul dat, mai apar două constrângeri de semnificare: prima, că această retragere trebuie să fie cel mai relevant element al ansamblului de mutații care au loc în cadrul spațio-temporal de definiție, iar a doua, că, atâta vreme cât apelăm la determinativul “aurelian(ă)”, instanța Aurelian (singularitatea social-politică personificată de împărat) sau extensia instituțională exprimată de acesta (Imperiul, respectiv, elita decidentă a structurii macrostatale dominată de Roma) trebuie să exercite un status-rol decizional pentru întregul ansamblu procesual-evenimential.

Situația *de facto* a acestui enunț nu îndeplinește decât limitativ și, în mare măsură, irelevant exigențele logice mai sus expuse. Astfel, există o problemă majoră în a defini care este subiectul activ al retragerii. Dacă avem în vedere Imperiul în întregul său (respectiv, controlul politic exercitat de acesta în arealul abandonat prin retragere), ne confruntăm cu dificultatea copleșitoare – ca să nu spunem chiar imposibilitatea – de a construi explicații funcționale pentru uriașa cazuistică prin care este probat contrariul¹⁶ și, mai ales, ne punem în situația de a lăsa fără un răspuns funcțional problema “Dacă nu Imperiul, atunci ce polarizează realitatea care se reflectă în spațiul formal abandonat?¹⁷”. Dacă, dimpotrivă, ne

15. Spre exemplu, este cu totul inadecvat să apelăm la termenul retragere în raport cu problema controlului politic, problemă exprimată de cea mai des utilizată sintagmă din acest dosar, *Dacia amissa*.

16. Evocăm, doar la nivel categorial, câteva dintre elementele acestei cazuistici: continuitatea generală de locuire în comunități habitationale (deopotrivă urbane, rurale sau intermediare) care se manifestă ca subiecte de drept imperial; menținerea drumurilor imperiale nord-dunărene pe hărțile strategice imperiale; intensitatea specifică provinciilor *intra limes* a circulației monetare; reluarea (mai ales sub dinastia constantiniană) a politicii investiționale imperiale la nordul fluviului; reflectarea în spațiul nord-dunărean a actelor politice asociate recunoașterii creștinismului.

17. Poate nu este de prisos să amintim că, după abandonarea diferitelor ipoteze migraționiste, sub presiunea descoperirilor arheologice și conexe, în acest gol explicativ și-a făcut loc ideea seducătoare, dar lipsită de fundamentare a unei “eliberări prin ei înșiși” a dacilor (cu eventuala nuanță carpo-dacică, menită să

limităm, în identificarea subiectului activ al retragerii, la opțiunea rațională¹⁸ a categoriilor socio-profesionale asupra cărora autoritatea imperială era susceptibilă de a se exercita efectiv, direct sau indirect (armata – sau anumite componente ale acesteia, funcționarii – sau anumite categorii ale lor, elitele urbane – sau o parte a lor și microgrupurile nemijlocit dependente de acestea), atunci nu putem evita constatarea că ne aflăm doar în fața unui model explicativ fragmentar, care lasă neclarificată relația dintre Imperiu și vasta arhitectură socio-instituțională ce continuă să funcționeze în spațiul nord-dunărean, omițând totodată să acopere analitic și fluxurile migratorii care se manifestă în ambele sensuri atât peste prezumata nouă frontieră¹⁹, cât și peste vechile limesuri provinciale. Impedimentele acestei determinări sporesc semnificativ dacă luăm în discuție și dimensiunile ori structura subiectului activ al retragerii. Dispozitivul militar impresionant cu care fusese înzestrată provincia²⁰ a suferit pierderi însemnate în contextul atacurilor carpo-gotice din anii 241-245 și în insurecțiile din contextul anarhiei militare declanșate începând cu anul 247²¹, pierderi care (în condițiile date) n-au mai putut fi compensate decât parțial prin recrutări; pe de altă parte, cel puțin unele unități s-au implicat în campaniile anarhiei militare de partea uzurpatorilor (Pacatianus, Ingenuus, Regalianus, Aureolus, poate și Felicissimus), iar dintre efectivele rămase active și loiale Imperiului²² până în timpul lui Aurelian, un eșantion nu chiar atât de mic pe cât s-ar părea la o evaluare grăbită²³ au continuat să staționeze în nordul fluviului. La fel stau lucrurile și în ceea ce privește administrația provincială și elitele urbane/postmunicipale, a unor categorii profesionale sensibile la schimbări etc.

Dificultăți similare apar și în ceea ce privește obiectul acțiunii de retragere. Răspunsul imediat “s-a(u) retras din Dacia” nu este deloc unul comod, pentru că termenul Dacia

---

corecteze formal dificultatea de a mai vorbi despre daci autoeliberați după radicala reconfigurare etno-politică din perioada provinciei traiane)

18. Nu întâmplător, aceasta este opțiunea interpretativă canonică atât în istoriografia română, cât și în istoriografia străină neangajată în reformulări de uz politico-cultural

19. Readucem în atenție o întrebare pentru care nu s-a dat nici în prezent – în logica modelului “retragerii aureliene” și cu atât mai puțin în cea a invalidatelor explicitări de model migraționist – o explicație funcțională: dacă reamplasarea legiunilor la sudul Dunării și reconfigurarea delimitărilor de provincii au avut semnificația abandonării teritoriilor nord-dunărene și, inevitabil sub aspect argumentațional, aceste decizii au fost luate sub imperativul securizării frontierelor, cum de a fost desemnată drept capitală-comandament a noii provincii tocmai Ratiaria, o localitate de pe frontiera amenințată?

20. Armata Daciei nu se limita la cele două legiuni – XIII Gemina și V Macedonia – ci cuprindea și un mare număr de unități secundare/auxiliare, efectivele însumate depășind 40.000 de militari. Mai pe larg, la Protase 2010-b

21. În regiunea daco-moesică, anarhia militară (care a fost, în esență, o exprimare a tensiunilor de confederare din Imperiu, aproape nici unul dintre cei peste 30 de “tirani” neasumându-și suveranitatea asupra întregului Imperiu) a debutat în vara anului 247, cu scurtul episod al proclamării ca împărat a guvernatorului Moesiei, Tiberius M. Pacatianus. La scara ansamblului Imperiului Roman, este general acceptată, ca debut al regimului de anarhie militară, data de 19 martie 235, când este asasinat Alexandru Severus și tronul este preluat de Maximinus Thrax, primul dintre împărații-soldați care nu mai reușesc să instituie o dinastie.

22. Sub împăratul Claudius, predecesorul lui Aurelian, trupele din Dacia erau descrise prin deloc măgulitorii termeni “furioase/saeviunt și ignorante/nescentibus” (*Historia Augusta, Divi Claudius*, 17, 3).

23. La nordul Dunării, inclusiv la zeci de kilometri în adâncime, sunt menținute, refăcute și în unele cazuri extinse zeci de fortificații (cele mai multe de mici dimensiuni – precum la Kuvín, Palanka, Gornea, Pojejena etc., altele asociate unor centre urbane – Dierna, Drobeta, Sucidava, Romula Malva), ale căror efective însumate erau cel puțin numeric comparabile cu cele ale unei legiuni. Vezi și Popilian 2010.

trebuie la rândul său corect determinat. Dacă avem în vedere provincia imperială, ne lovim de constatarea că o parte însemnată a acesteia – în speță regiunile sudice – continuă să fie nemijlocit administrată de Imperiu și supusă politicilor acestuia²⁴, și, de asemenea, că Tabula Peutingeriana certifică menținerea în exploatare a drumurilor imperiale de pe întregul teritoriu al vechii provincii²⁵, chiar și după trei generații de la așa-zisa “retragere aureliană”. Dacă, dimpotrivă, ne referim la convenția etno-geografică Dacia²⁶ (care, în linii generale, corespunde regatului preroman al Daciei epocii clasice), suntem obligați să vorbim atât de o retragere parțială, cât și de o avansare în plan teritorial a controlului politico-administrativ exercitat de Imperiu²⁷, și – mai mult decât atât – să luăm act că elementele de exercitare a anumitor forme de control pe malul stâng al fluviului nu fac din spațiul dacic un caz particular.

Caracterul programatic, cvasidirijat al evacuării teritoriale de către anumite categorii, este la rândul său, în speța pe care o analizăm, o sursă de disfuncționalități logico-conceptuale. Ca să ne limităm doar la componenta armată a procesului²⁸, nu putem

24. Controlul politico-administrativ nemijlocit la nord de fluviu este certificat de efectuarea de lucrări strategice de anvergură (podul și drumul de la Sucidava, limesul Brazda lui Novac ș.a.), menținerea în aparatul administrativ central al Imperiului a unor demnități cu atribuții explicite pentru acest teritoriu (rangurile de subofițeri menționați de Notitia Dignitatum pentru Lederata, Dierna/Zernis, Drobeta și Sucidava, respectiv, pentru discuția privind restul cursului Dunării Inferioare, pentru Constantiniana Daphne și Dinogetia), instalarea de sacerdoți creștini la Sucidava ș.a.m.d.

25. Faptul că Tabula Peutingeriana menționează simultan existența drumurilor din Dacia nord-dunăreană și capitala imperială Constantinopol datează fără drept de apel această hartă militară într-un moment ulterior anului 330, în care a fost inaugurată metropola din Strâmțori. O pertinentă dezvoltare a subiectului și argumentației, la Benea 2001

26. Determinativul teritorial Dacia n-a avut, în epoca Imperiului Roman (dar și în cea mai mare parte a perioadei preimperiale, clasic dacice), o acoperire instituțional-statală, fapt ilustrat și de modul de organizare a materiei în Geografiile lui Strabon și Ptolemeu, care tratează separat teritoriile geto-carpice (prezentate în prelungirea celor moesice)

27. Aspect explicit ilustrat în teren de limesul târziu cunoscut drept “Brazda lui Novac” (Mărculeț 2008, pg. 299-312, Mocsy 2014, pg. 280 și urm. ș.a.). Mai mult de două treimi din suprafața protejată la nordul fluviului de acest limes nu a făcut anterior parte din provincia traiano-hadrianică, care este “recuperată”, la rândul său, dacă luăm în calcul și avanposturile din Banatul Montan, în proporție de peste 40 la sută

28. În analiza procesului de decuplare a Daciei din structurile instituționale “tari” (procesual interne) ale Imperiului Roman, trebuie să vorbim și de o componentă economică, una demografică și de mobilitate socială, una ecleziastică ș.a.m.d., fiind de observat că fluctuațiile tuturor acestora nu se suprapun astfel încât

trece ușor peste faptul că așa-zisa “retragere aureliană” coincide cu o dramatică modificare de doctrină militară a Imperiului²⁹, care – printre altele – a dat întâietate componentelor de mobilitate ridicată (adică în primul rând cavaleriei³⁰). Ce temei mai avem să considerăm reamplasarea garnizoanelor³¹ de comandament ale legiunilor din Dacia la sudul Dunării ca probatoriu al unei retrageri militare generalizate, atunci când această mutație este însoțită de înzestrarea mașinii de război imperiale cu unități capabile să acopere rapid spațiile formal abandonate? Să adăugăm și faptul că între ritmurile de reconfigurare a aliniamentelor de securitate militară și cele de mișcare a populațiilor dintr-o parte în alta a acestor alinamente nu se poate stabili o sincronicitate biunivocă, de tip cauzal: unele grupări urmează mișcarea trupelor în temeiul unor solidarități de interese necontestabile, dar grupurile de populație care și-au asumat condiția de refugiat n-au așteptat decizia imperială de retragere, ci s-au reamplasat imediat ce s-a prefigurat un pericol potențial (așa cum au fost, bunăoară, campaniile goților carpilor și alanilor declanșate în mod repetat începând cu anul 238³²) – ca să nu mai evocăm și faptul că, în societatea Imperiului Roman clasic, exista o relativ ridicată mobilitate (migrație internă³³) a populației între diverse provincii, cu motivații social-economice, de carieră, de evitare a unor constrângeri politice și/sau de credință³⁴ etc. Nu mai aducem în discuție și aspecte corolare, precum faptul că cele mai multe dintre fenomenele susceptibile a fi compus “retragerea aureliană” nu au nici o legătură cu împăratul Aurelian, nici măcar faptul că s-ar fi desfășurat în timpul domniei acestuia.

---

să o singură și ireversibilă “retragere”

29. Drinkwater 2005, pg. 158 și urm.

30. Nu poate fi plasat în sfera coincidențelor faptul că această reformă, inițiată sub coordonarea împăratului Gallienus (sub domnia căruia au loc, de altfel, cele mai multe dintre mișcările secesioniste din epoca anarhiei militare), se produce în vreme ce la comanda cavaleriei se află generalul daco-roman Aureolus – care este, în ultimă instanță, exponentul unei aristocrații provinciale interesată în cel mai înalt grad de securizarea intereselor sale regionale. Despre apartenența lui Manius Acilius Aureolus la elita provincială a Daciei, la Zonaras, *Epitome* 12, 24 (pg. 143 și urm.). Despre aspecte ale reformei cavaleriei, la Benea 2012.

31. În istoria militară a Imperiului Roman, reamplasarea garnizoanelor nu a constituit o măsură excepțională, ci o permanentă adaptare a resurselor umane și logistice la problematicile momentului. În perioada clasică, garnizoanele de comandament au avut o mobilitate mai redusă, dar nu absentă, în vreme ce multe unități mici (cohorte etc.) aveau parte, în medie, de una sau două strămutări în aceeași generație

32. Atacuri ale coaliției goto-carpice au loc în anii 238 (respinsă de Gordian al III-lea), 240, 242, 245-247 și 249-251. Trebuie să observăm că cele mai multe dintre aceste atacuri au avut ca țintă tocmai teritoriile sud-dunărene, ceea ce ne obligă să luăm în considerare faptul că mișcările de refugiere, atât cât au fost, s-au desfășurat în ambele sensuri între malurile Dunării. Pentru Dacia propriu-zisă, cea mai importantă stare de pericol a fost cea din anii 245-247, perioadă în care putem avea în vedere un flux semnificativ de refugiați (minor însă în raport cu ansamblul populației), în vreme ce, în epoca uzurpatorilor, dimpotrivă, trebuie să avem în vedere că partizanii lor sud-dunăreni au găsit mai ușor adăpost în Dacia nord-dunăreană.

33. Este vorba de o clasă de mobilitate populațională distinctă de cea a sedentarizării în (ori după caz, expulzării din) Imperiu, legal sau tolerat, a unor comunități din Barbaricum, cele două mecanisme de migrație nefiind însă cu totul disjuncte unul față de celălalt.

34. În forme și intensități evident diferite, aceste fluxuri de migrație internă continuă între Dacia nord-dunăreană și celelalte provincii ale Imperiului (sau, după caz, periferiile administrate de entități foederate acestuia) și după momentul Aurelian. La acestea se adaugă fluxurile de tranzit provocate de practicile entităților etno-politice care dobândesc episodic statut de foederati ai Imperiului (deci și ficțiunea juridică a “mandatului imperial de administrare” a unor periferii teritoriale), așa cum este cazul, spre exemplu, cu valurile de prizonieri prelevate de goți din provinciile sud-dunărene

Improprietatea terminologică³⁵ (privită inclusiv ca simptom al unei foarte reduse concordanțe între noțiune și realitatea istorică la care aceasta face referire) este, așadar, originea primă a problemei aici dezbătute, dar nu și singura sa dimensiune. O altă disfuncțiune majoră a acestei formule o reprezintă capacitatea sa redusă de a se constitui ca reper de relevanță structural-fenomenologică în evoluția istorică a societății căreia îi aparține. Dacă asociem momentului „retragerea aureliană” un atribut dramatic, în orice particularizare a acestuia – “momentul de la care Dacia nu mai este administrată de Imperiu”; “momentul până la care au funcționat instituțiile provinciale clasice”; “momentul de la care în Dacia nu mai există forme organizaționale supralocale” etc. – ne confruntăm nu doar cu lipsa de convergență între diagnostic și faptele/procese identificate ca aparținând fără dubiu realității istorice, ci și cu alte două puncte de contrarietate, care operează nesimultan: primul, că “momentul” aurelianic nu a fost nici primul³⁶, nici ultimul³⁷, nici cel mai dramatic³⁸ (în oricare dintre sensurile de mai sus sau echivalente ale acestora), respectiv, al doilea, că “momentul” aurelianic nu poate fi tratat ca moment (deci că nu are o durată limitată în timp, ci constituie, eventual și/sau parțial, o procesualitate îndelungată) sau, pur și simplu, nu există³⁹.

Într-un sens extins, dar nu mai mult decât să-i permită să-și păstreze proprietatea de enunț logic coerent sieși, sintagma „retragerea aureliană” poate fi acceptată, cel mult, doar ca un orizont de referință în raport cu care pot fi mai limpede percepute – este obligatoriu să precizăm, din perspectiva noastră, radical diferită de cea a contemporanilor sau posterității nemijlocite – mutațiile de context, structură și funcționare a așezământului instituțional și metainstituțional⁴⁰ *pre-* și *post-*anarhie. Numai că, în acest singur sens în care poate fi justificată utilizarea atributului „aurelian”, nimic nu ne îndreptățește să echivalăm enunțul în discuție cu expresia *Dacia amissa* a izvorului antic. Pentru a înțelege acest lucru, este stringent necesară evaluarea situației *de facto* prin procedeul schimbărilor

35. Avem aici în vedere nu doar carențele de traducere, ci – mai ales – restrângerea corespondenței dintre realitatea istorică și descrierea acesteia, aspect pe care-l vom dezvolta mai jos

36. Spre exemplu, prima contracție teritorială a Daciei Romane se petrece nu sub Aurelian, ci sub Hadrian (când sunt abandonate teritoriile de la est de *limes alutanus/transalutanus*, care fuseseră, de altfel, dintru început atribuite Mosiei), dramatismul (amplitudinea) evenimential(ă) a(l) acestei operațiuni fiind cel puțin comparabilă – a se vedea, în acest sens, afirmația mult citatului Eutropius, 8, 6: (Hadrian a renunțat la ideea de a abandona complet Dacia) „pentru a nu lăsa mulțimea de cetățeni romani pe mâna barbarilor”. Similar, nu se poate vorbi de prima retragere de trupe din Dacia, nici de prima încetare (restrângere dramatică) a fluxurilor de investiții publice ș.a.m.d.

37. Așa-zisa „retragere aureliană” nu marchează sfârșitul implicării militare romane la nordul Dunării de Jos, nici pe cel al comanditării unor mari lucrări genistice, nici pe cel al aplicării legislației imperiale etc.

38. În termeni de perioadă de instabilitate, susceptibilă de a stimula emigrarea unor categorii de populație, perioada conflictelor cu coaliția carpo-gotică sau cea a rebeliunilor secesioniste ori, după orizontul cronologic aurelianic, campaniile militare gotice organizată sub tutelă imperială surclasează net situația din timpul domniei lui Aurelian

39. Spre exemplu, nu se mai poate vorbi despre o abandonare/restrângere semnificativă a vieții citadine (suficient în acest sens să invocăm situația centrelor urbane de pe malul drept al Dunării și chiar din adâncime – Dierna, Drobeta, Tibiscum, Sucidava, Romula Malva etc. – unde Imperiul continuă să se angajeze inclusiv investițional), ceea ce implică o continuitate, fie și parțială (ne referim aici la continuitate în sens restrâns, între generațiile pre- și post-aureliene), de existență a elitelor și unora dintre instituțiile autodecizionale urbane.

40. Ca orice societate ale cărei dimensiuni și istoricizare depășesc condiția gentilică, societatea daco-moeso-romană de la sfârșitul secolului III nu se rezumă la suma instituțiilor sale

de perspectivă – și o primă observație pe care o avem a face este faptul că Imperiul însuși nu se comportă față de Dacia (indiferent că avem în vedere provincia traiano-hadrianică ori Dacia pre-romană) ca un corp monolitic. Perspectiva *de jure* a dimensiunii politico-administrative a Imperiului este că Dacia continuă să fie o componentă a supra-statului imperial, iar locuitorii săi (mai corect spus, elitele acestora, dar aceasta este o situație care caracterizează și nucleul Imperiului) continuă să fie tratați ca subiecți ai autorității imperiale. În raport cu aceasta, perspectiva *de facto* se poziționează doar ca o nuanțare, mai mult sau mai puțin semnificativă în funcție de valorizarea pe care o acordăm criteriilor vehiculate, însă nicidecum ca o contradictorialitate: limitarea capacității concrete de administrare a teritoriilor de la nordul Dunării este un fapt incontestabil, compensat probabil doar ulterior lui Aurelian prin mecanismul „mandatului imperial”⁴¹ acordat foederatilor. În schimb, în cazul altor dimensiuni ale aceleiași arhitecturi instituționale a Imperiului nici măcar nu se poate face o disjuncție între starea *de jure* și cea *de facto*. Astfel, armata imperială, privită nu doar ca pârghe de manifestare a voinței politice centrale, ci și ca vehicul de mobilitate socială, actor economic, sau cadru de inovare social-spirituală și tehnologică, este o prezență generalizată, în absența căreia mobilizările de resurse umane pentru marile lucrări genistice legate de limesurile târzii ar fi fost imposibile. Similar stau lucrurile în ceea ce privește dimensiunea ecleziastică a Imperiului – aici fiind de observat că, în epoca lui Aurelian și Diocletian, aceasta nu fusese încă asumată ca element identitar-axiologic al construcției imperiale, dar se structurase deja la scara întregului – un întreg care încorporează organic și componenta dacică, după cum o certifică organizarea ecleziastică timpurie de la nordul fluviului.

Perspectiva autohtonilor (înțeles aici în sensul strict, neetnicizant) din Dacia nord-dunăreană este inevitabil diferită, fără a conduce însă, nici ea, la validarea formulei *amissa*. Autoritatea imperială nu mai este una absolută, ci una față de care voința politică locală⁴² se poate manifesta de sine stătător tacit (prin comportament evazionist) sau fățiș, așa cum au demonstrat-o deloc puținele episoade de manifestare locală din perioada anarhiei militare. Abordările generate de această perspectivă sunt, la rândul lor, dificil de departajat de perspectivele individuale ale fiecăruia dintre actorii etno-politici generați dintr-un Barbaricum care începe să se instituționalizeze în antisimetrie⁴³ cu Imperiul, actori care vor descoperi, treptat, că în bazinul Dunării pot avea interlocutori care nu mai fac corp politic comun cu Imperiul decât într-un mod din ce în ce mai selectiv.

Există - așa cum o probează exegeza contemporană – și un sens de excesivă lejeritate semantică a sintagmei „retragere aureliană”, care ajunge să fie utilizată nu pentru un moment istoric anume, ci pentru identitatea procesuală a individualizării Daciei (post)

41. Dacia nu constituie un caz particular al practicii „mandatului imperial”, care va cunoaște o largă răspândire nu doar în provinciile de limes, ci și în „nucleul dur” al Imperiului, așa cum va fi cazul cu regatele barbare (ostrogot, longobard, vandal, vizigot ș.a.) din Italia, Hispania sau Africa

42. Să menționăm, totuși, că putem vorbi de o voință politică locală doar în sens generic, care se poate manifesta doar fragmentar și conjunctural, tocmai pentru că singurele elemente de unificare a societății nord-dunărene sunt cele care exprimă, atât cât mai pot, autoritatea imperială

43. Sub aspect politico-militar, expresia cea mai elocventă a procesului de instituționalizare antisimetrică îl va reprezenta efemera și instabila, dar generatoarea de consecințe profunde coaliție hunocratică patronată de Attila

romane din corpul Imperiului. Însă improprietatea terminologică generată de relativizarea noțiunilor încorporate prin utilizarea lor metaforică nu numai că – așa cum sperăm că am arătat până aici – este inoperabilă în orice fel de valorizare sintetică sau analitică a descrierii de realitate istorică, ci și cu o funcționalitate care se circumscrie unor durate mult mai lungi decât durata de existență a Daciei preaureliene: se poate vorbi de „pierderea Daciei” (trebuie să adăugăm, din rațiuni logice, dar și menținându-ne în același registru metaforic, de o autoritate imperiale care, în același timp, s-a pierdut pe sine însăși de mai multe ori) doar dacă avem în vedere un parcurs transformativ lent, multiseclar, care debutează cu cel puțin o generație înainte de Aurelian și se va întinde pe încă cel puțin alte trei veacuri.

Bibliografie selectivă

Fontes II

***, *Fontes Historiae Dacoromanae/Izvoarele istoriei României*, vol. II, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București 1970

Benea 2001

Benea, Doina, *Dacia pe Tabula Peutingeriana*, în “Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis – In memoriam Dumitru Tudor”, nr. 4, pg. 135-149

Benea 2012

Benea, Doina, *In Regard to a possible abandonment of the province of Dacia under Gallienus*, în “Acta Musaei Napocensis”, 47-48/I, 2010-2011 (2012), Ed. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, pg. 205-218

Daicoviciu H. 1976

Daicoviciu H, *Considerații asupra problemei continuității*, în “Muzeul Național” III, Ed. MNIR București, 1976, pg. 39-44

Diaconescu 2001

Diaconescu, Traian, *Iordanes. Considerationi sulla ritirata di Aureliano dalla Dacia Traiana*, în “Studia Antiqua et Archaeologica”, nr. VIII, Ed. Universitatea “Al. I. Cuza”, Iași, pg. 211-226

Drinkwater 2005

Drinkwater, John, *Maximinus to Diocletian and the crisis*, în Bowman, Allan, Garnsey, Peter, Cameron, Averil, “The Cambridge Ancient History: vol XII The Crisis of Empire AD 193-337”, Ed. Cambridge University Press, Cambridge, pg. 28-66

Mărculeț 2008

Mărculeț, Vasile, *Un problème de géopolitique de la politique danubienne du Constantin le Grand (324-337): la reconquête et la domination de la Dacie méridionale*, în “Pontica” nr. 41, Ed. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, pg. 299-312

Mocsy 2014

Mocsy, Andras, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Ed. Routledge, New York

Mrav 2011

Mrav, Zsolt, *In the Land of Barbarians – Roman Fortresses and Watch Towers on the Left Bank of the Danube*, în “Romans on the Danube – The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage Site”, Pecs, pg. 99-103

Popilian 2010

Popilian, Gh., *Stăpânirea romano-bizantină la nordul Dunării*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, “Istoria românilor”, vol. II “Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 719-728

Protase 2010-a

Protase, Dumitru, *Sfârșitul stăpânirii romane în Dacia. Retragerea aureliană. Cauze și consecințe*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, “Istoria românilor”, vol. II “Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 263-272

Protase 2010-b

Protase, Dumitru, *Organizarea militară*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, “Istoria românilor”, vol. II “Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 299-136

Topolski 1987

Topolski, Jerzy, *Metodologia istoriei*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București

Webografie

Historia Augusta

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/home.html, 15.12.2014

Notitia Dignitatum

<http://www.thelatinlibrary.com/notitia2.html> , 20.12.2014

Ptolemeu

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/home.html , 10.12.2014

Strabon

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html> , 30.11.2014

Zonaras

https://ia801408.us.archive.org/7/items/ioannoutouzonara03zonauoft/ioannoutouzonara03zonauoft_bw.pdf , 20.12.2014

Eutropius

<http://www.thelatinlibrary.com/eutropius/eutropius8.shtml> , 15.12.2014

Studii și însemnări

V. D. Călărășanu

Însemnări privind relația regalității geto-dacice cu sacerdoțiul dionisiac

Notes on the relationship between the Dionysian priesthood and the Geto-Dacian royalty

Abstract: *The Dacian society was dominated by the cult of Dionysos, which acted as a true „state religion”. This is the context according to which one must reinterpret not only the data about Zalmoxes, but also the adoption of the anthroponym Kotys/Cotiso by many Thraco-Dacian kings. This interpretative model is required and at the same time supported by the iconography of the pre-Roman era in the Lower Danube area, as well as several literary details.*

Cuvinte cheie: *regalitate geto-dacică, sacerdoțiul dionisiac, Zalmoxes, Kotys/Cotiso*

Keywords: *Geto-Dacian royalty, Dionysian priesthood, Zalmoxes, Kotys/Cotiso*

Într-un studiu consacrat istoricității personajului Zalmoxis, publicat cu mai mulți ani în urmă¹, Laurențiu Nistorescu atrăgea atenția asupra faptului că saga acestui erou civilizator, pripit considerat figura centrală a unui panteon eminate dacic², nu constituie un fapt cultural de sine stătător, ci o particularitate etno-geografică foarte canonică³ a hagiografiei zeului traco-elenistic Dionysos⁴. În context, autorul a avansat ipoteza – la care ne raliem - că supranumele Gebeleisis, evocat de Herodot, trebuie lecturat Semeleisis (și nu Nebeleisis, așa cum propuneau interpretări mai vechi, care invocau o confuzie între caracterele caligrafiei medievale), argumentând că manuscrisele-sursă au fost redactate

1. Nistorescu 2010-a

2. Subliniem, la rândul nostru, că existența unui fenomen religios care să merite eticheta de zalmoxianism, respectiv, a unui panteon „național” dacic organizat în jurul lui Zalmoxes nu are (nu au) până în prezent nici o fundamentare factuală, surprinzător de vastă exegeză a temei nereunind altceva decât creații speculative întemeiate pe lectura inadecvată a studiilor mito-morfologice eliadiene.

3. Aici, cu sensul de apropiat/fidel originalului

4. Documentul fundamental al acestei demonstrații îl constituie compararea referințelor la Zalmoxes cu imnul de epocă homerică *Eis Dionisou*, care evidențiază un grad de convergență cvasicompletă între cele două hagiografii

în scriere greacă, deci o eventuală eroare a copiștilor se poate explica doar prin substituirea semnelor de caligrafie minoră „sigma” (cu „gama”) și, respectiv, „miu” (cu „beta”).

Ceea ce ne interesează în mod deosebit aici este faptul că supranumele Semeleisis/”al Semelei” are – în vădit contrast cu constructul Gebeleisis, pentru care trebuie construite numeroase artificii generatoare de sens – nu doar un corespondent imediat în contextul religios-ideologic și social-politic al manifestării eroului civilizator Zalmoxes, ci și o semnificație reclamată de logica

internă a hagiografiei. Altfel spus, această lectură ne conduce la scenariul, întru totul verosimil⁵ și nesingular în contextul geo-cultural și epoca date, că, într-un anumit moment al carierei sale politico-sacerdotale, Zalmoxis a fost consacrat *întru* Dionis⁶ – fiind, adică, recunoscut ca o reprezentare umană a zeului suprem, ceea ce implică nașterea simbolică din mama acestuia, Semele⁷. Printre cele mai notorii probe ale nesingularității acestui gen de consacrare pot fi invocate, ca exemple de administrare ritualică, ceremonia de divinizare a lui Alexandru cel Mare de la Templul din Siwa (Egipt), ca fiu al zeului suprem Amun-Ra⁸, respectiv, ceremonia de proclamare ca „Noul Dionysos” a lui Mithridates VI Eupator⁹, regele Pontului și – de importanță pentru noi – deschizătorul de drum al lui Burebista. De altfel, consacrarea *întru* Dionis avea o lungă tradiție în spațiul greco-elenistic, printre cei care au obținut astfel de onoruri încă din timpul vieții (prin mijloace mai mult sau mai puțin meritocratice) numărându-se regele scit Scyles¹⁰, fiul lui Ariapathes, tiranii Siracuzei din anii 405-344 î.Hr.¹¹ și chiar Filip al II-lea, tatăl lui Alexandru cel Mare, a cărui statuie a fost amplasată în templul lui Artemis de la Efes (a cărei ipostază era

5. Întărim observația lui Laurențiu Nistorescu privitoare la faptul că – așa cum semnalează sursele antice – Zalmoxes s-a mișcat pe coordonatele unui sacerdoțiu dionisiac cu largă răspândire mediteraneană, subliniind puternica prezență a acestui sacerdoțiu în Grecia Magna (sudul Italiei preromane), regiune în care este localizată și Crotona, cetatea în care eroul civilizator get și ceilalți discipoli ai lui Pitagora au fost efectiv prezenți și și-au exercitat o vreme dominația. Despre amprenta cultului dionisiac în Italia preromană, la Pizzirani 2010, Turner 2004, Paleothodoros 2007 ș.a. Despre prezența aceluiași cult în Pontul Stâng (în particular la Histria, port prin care Zalmoxes putea ajunge în Samos), la Alexandrescu-Vianu 2014.

6. Ne exprimăm opinia că această ceremonie prezenta elemente conexe cu ritualul de deificare al lui Charnabon, un încă misterios rege get consemnat în succesiunea cronologică a lui Zalmoxes, despre a cărui semnificație culturală s-a pronunțat Zoe Petre (Petre 2004, pg. 21-69)

7. Cybele, în versiunea microasiatică

8. Plutarh, *Vita Alexandri*, 27, 5 și urm. De reținut că, în perioada Egiptului elenistic (ptolemaic), Amun-Ra a fost frecvent echivalat până la identizare cu Dionysos.

9. McGing 1986, pg. 90 și urm.

10. Herodot, IV, 79-80. Ritualul de consacrare a avut loc în orașul Borysthene, colonia greacă de la gurile fluviului Nipru, deci din imediată vecinătate a getilor. De altfel, după ce inițierea în misterele lui Dionis i-a atras detronarea, Scyles s-a refugiat în Tracia.

11. Dionysus I tatăl (405-367 î.Hr.) și Dionysus II fiul (367-357 și 346-344 î.Hr.)

Semele) în aceeași logică rituală a recunoașterii sale ca fiu/protejat al Zeiței-Mame.

Este un fapt general acceptat că Zalmoxes a exercitat cumulativ demnitățile de sacerdot suprem și de rege¹², iar tradiția istoriografică este explicită în a atribui aceeași dublă calitate unor suverani traco-geto-daci ulteriori: Seuthes/Zeuta, Deceneu, Comosicus¹³. Avem a presupune (dar, desigur, această prezumție reclamă o argumentare mai consistentă, pe care ne propunem s-o investigăm în succesiunea demersului de față) că sacerdoțiul lor este unul și același. Cu certitudine, însă, acestei liste de suverani consacrați trebuie să-i fie adăugate și alte nume din istoria politică a geto-dacilor – și facem trimitere la familia politonimică, dacă nu chiar genealogică, a Cotisonilor: Kotys cel Mare¹⁴, Kothelas¹⁵, iar mai târziu, în generația post-burebistană, Cotiso. Toate aceste antroponime – dar și cele din afara spațiului eminentemente geto-dacic, numele Kotys/Cotys fiind foarte răspândit în lumea traco-elenistică din jumătatea de mileniu preromană¹⁶ – sunt transparent conectate la divinitatea omonimă¹⁷. Or, această divinitate nu este altceva decât o ipostază, la origine hermafrodită (primordială), a cuplului divin Attis-Cybele¹⁸, cuplu care prefigurează, în cosmogonia proprie a acestui cult¹⁹, dubletul Dionis-Semele²⁰.

Desigur, simpla adoptare a antroponimului nu este suficientă pentru a crea o relație privilegiată a purtătorilor acestuia cu un sacerdoțiu atât de complex structurat, influent și larg răspândit pe cât știm că a fost dionisianismul²¹. Caracterul privilegiat al unei asemenea relații este însă certificat și prin alte dovezi, printre cele mai importante fiind cele reprezentate de piesele de tezaur având inscripționat pe ele numele Kotys²².

12. Fraza consemnată de Platon, în dialogul *Charmides* – “regele nostru care este zeu” – este explicită în acest sens

13. Iordanes, *Getica* 39

14. Ultimul unificator al Traciei, sub a cărui autoritate au intrat și geții și, temporar, triballii; a domnit cel mai probabil între anii 382-359 î.Hr.

15. Cel mai probabil, unul dintre descendenții lui Kotys cel Mare; a domnit până în anul 340 î.Hr., devenind în ultimii ani de viață socrul lui Filip al II-lea al Macedoniei. Despre identificarea sa cu *Rex Histrianorum*, la Nistorescu 2010-b

16. În afara unui mare număr de suverani ai tracilor sudici (liniile regale odrysă și sapaeană), acest antroponim a fost adoptat și de unii regi sau înalți aristocrați ai geto-dacilor, ai bosporanilor și chiar ai bastarnilor (Cotto, unul dintre fruntașii expediției sud-dunărene din anii 179-175 î.Hr. – Titus Livius, 40, 57)

17. Cultul acestei zeități a cunoscut o largă răspândire în spațiul traco-anatolian, unde beneficia și de un prestigios festival propriu, Cotyttia. Atestări ale cultului și adoratorilor, la Strabo, *Geografia* 10, 3, 16, Horatius, *Ode* 17, Juvenal 2, 92, Vergilius, *Catalepton* 19, Pausanias, *Descrierea Eladei* 2, 27, 6 etc.

18. Majoritatea autorilor antici percep ca frapante asemănarea și interferențele dintre riturile consacrate divinității Kotys și, respectiv, lui Dionis (vezi Strabon, 10, 3, 16), fără să-și pună însă problema că cele două sacramente aparțin aceleiași narațiuni mitologice.

19. Avem în vedere, desigur, narațiunea mitologică târzie a dionisianismului, care pare să fi rezultat dintr-un amplu sincretism religios, doar parțial uniformizat ca sacerdoțiu și mod de administrare a riturilor, după cum o sugerează numeroasele tradiții și teonime asociate locale – cea a lui Kotys fiind explicit asociată edonienilor.

20. O utilă panoramă a difuzării și (re)semnificării în antichitate a cultului dionisiac, la Atrell 2013

21. Suficient să amintim, în acest sens, că dionisianismul este mereu prezent în *background*-ul unor conflicte determinante pentru evoluția Romei și Imperiului acesteia – de la războaiele mithridatice (al căror principal artizan se consacră întru Dionis chiar în debutul conflictului) sau insurecția lui Spartacus (care a fost asistat, până în faza finală, de o preoteasă a lui Dionis), până la declanșarea ofensivei romane în bazinul Dunării de Jos, care a numărat, printre primele sale forme de manifestare, distrugerea de către trupele lui Crassus a sanctuarului lui Dionis din ținutul bessilor

22. Este vorba de fielele de la Agighiol, Vraca, Alexandrovo și Radiuvene, precum și de cupele de la Borovo

Interpretarea, susținută până în prezent de majoritatea cercetătorilor, potrivit căreia aceste tezaure (implicit și piesele atestând antroponimul Kotys) ar reprezenta daruri politice făcute în numele unuia dintre suveranii care au purtat acest nume către aristocrații din teritoriile respective – și avem a observa că este vorba exclusiv de teritorii locuite de neamuri traco-getice, corespunzând riguros ariei de circulație a politonimului formal identic – a început

să fie pusă sub semnul întrebării în ultima vreme, pe măsură ce analiza pieselor tezaurizate a pus în evidență că acestea nu au fost produse într-un singur atelier²³, făcându-și loc, treptat, ipoteza alternativă (și, în opinia noastră, complementară și nicidecum substitutivă) că ne aflăm în fața urmelor materiale ale unui ritual, firește (în această lectură) de asociat divinității omonime. Ne îngăduim să atragem atenția asupra deplinei corespondențe dintre această lectură și narațiunea iconografică pe care, fără excepție, o redau piesele din tezaurele respective – reprezentările de pe acestea înfățișând cavalerul-vânător și un bestiar cu neputință de disociat de scenografia cultului dionisiac²⁴, așa cum o configurează imnele dedicate lui Dionis în epoca homerică sau cum o descriu reconstituirile hagiografice canonice. Aducem în discuție, în treacăt, și o altă dovadă nemijlocită conexiunii dintre antroponimul Kotys și cultul divinității omonime: ceremonia prin care regele get Kothelas îl întâmpină în 341 î.Hr., la Odessos, pe ginerele său Filip al II-lea²⁵ – care implică un alai de preoți și de muzicanți – este descrisă în practic aceiași termeni prin care Aeschylus (ca și Strabon) relatează despre festivalul Cotyttia.

Relație privilegiată nu înseamnă neapărat exercitarea unei demnități, eventual supreme, în sacerdoțiu (aceste situații, prezentate explicit în deja amintitele cazuri Zalmoxes, Seuthes/Zeuta, Deceneu și Comosicus, rămânând a fi considerate mai degrabă excepții), dar implică fără îndoială o recunoaștere din partea acestuia și o îndeaproape conlucrare între liderii sacerdoțiului și cei ai puterii politice (politico-militare).

Însemnările de mai sus vin să întărească observația formulată de colegul nostru Constantin Elen²⁶, privitoare la existența în societatea geto-dacică preromană a unei singure „biserici”, a unei singure instituții sacerdoțiale, pe care avem a o identifica însă nu cu o organizație „națională” pan-dacică, ci cu componenta locală, din spațiul geto-daco-moesic, a unui sacerdoțiu ce cunoștea, în secolele anterioare cuceririi romane – iar prin transfigurările sale ulterioare, de *interpretatio romana*, și după – o difuziune cu adevărat universală.

23. Ursu Naniu 2004, pg. 50-51

24. Șarpele, pasărea cu peștele în gheare și mamiferul de pădure (urs, cerb sau mistreț), rediate în scene precum lupta, ospățul, transgresiunea, care fac trimitere directă la inițierile dionisiace

25. Satyrus, cf. Athenaios, *Banchetul înțelepților*, XII, 557b; 13, 556 b-d

26. Elen 2013

Bibliografie generală:

Fontes I

***, *Fontes Historiae Dacoromanae/Izvoarele istoriei României*, vol. I, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București 1964

Alexanderscu-Vianu 2014

Alexandrescu-Vianu, Maria, *Statue de culte de Dionysos a Istros*, în „Caietele ARA” nr. 5, Ed. Asociația „Arhitectură, Restaurare, Arheologie”, București, pg. 15-20

Atrell 2013

Atrell, Daniel, *Dionysian Semiotics: Myco-Dendrolatry and Other Shamanic Motifs in the Myths and Rituals of the Phrygian Mother*, teză de dizertație la Universitatea din Waterloo, Ontario (Canada)

Elen 2013

Elen, Constantin, *Clarificări conceptuale în chestiunea „pluralității de religii” la geto-daci*, în „Acta Centri Lucusiensis” nr. 1A-2013, Ed. CSDR Lucus, Timișoara, pg. 41-44

Iordanes, Popa-Lisseanu 1986

Iordanes, Popa-Lisseanu Gh. (trad.), Drăgan, J.C. (ed.), *Getica*, Ed. Nagard & Centrul European de Studii Tracice, Roma

McGing 1986

McGing, B.C., *The Foreing Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Ed. E.J. Brill, Leiden

Nistorescu 2010-a

Nistorescu, Laurențiu, *Regalitatea arhaică. Momentul Zalmoxes*, în „Studii de Istoria Banatului” nr. 34/2010, Ed. Universității de Vest, Timișoara, pg. 5-22

Nistorescu 2010-b

Nistorescu, Laurențiu, *O propunere de identificare a lui Rex Histrianorum*, în „Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis”, nr. 12, Ed. Universității de Vest, Timișoara, pg. 173-181

Paleothodoros 2007

Paleothodoros, Dimitris, *Dionysiac Imagery in Archaic Etruria*, în „Etruscan Studies” nr. 10, Ed. University of Thessaly-The Berkelz Electronic Press, pg. 187-201

Petre 2004

Petre, Zoe, *Practica nemuririi, o lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Ed. Polirom, Iași

Pizzirani 2010

Pizzirani, Chiara, *Identita iconografiche tra Dioniso e Ade in Etruria*, în „Hesperia – Studi sulla grecita di Occidente”, nr. 26, Ed. Universitatea din Padova & Universitatea din Bologna, pg. 47-69

Turner 2004

Turner, Michael, *Iconology vs Iconography: The Influence of Dionysus and the Imagery of Sarpedon*, în „Hephaistos” nr. 21-22/2003-2004, Ed. Camelion, Mering-Augsburg, pg. 53-79

Ursu Naniu 2004

Ursu Naniu, Rodica, *Limbaul mitic și religios al artei princiare getice (sec. IV-III î.Chr.)*, Ed. Cartdidact, Chișinău

Webografie:

Plutarh

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Alexander*/4.html , 15.11.2014

Strabon

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html> , 15.11.2014

Titus Livius

http://www.uah.edu/student_life/organizations/SAL/texts/latin/classical/livy/aburbe.html , 20.11.2014

Bogdan Muscalu

Tradiții romane în istoria serviciilor de intelligence

Roman traditions in the history of intelligence services

Abstract: *The Roman Empire had a Secret Service organized in two parts: one was military and the other was civilian. The two parts served the Emperor indirectly. The main troops engaged in the intelligence products were the frumentarii, the speculatores, the exploratores and the Praetorian Guard. The appointment of the frumentarii as part of the “Roman Secret Service” is mentioned during Hadrian’s time. They were perpetuated as far as Diocletian’s reign, who transformed the troops in the agentes in rebus. The present paper deals only with the “Intelligence Service” of the Principate.*

Cuvinte cheie: *frumentarii, speculatores, exploratores, delatores, Imperiul Roman, provincia Dacia*

Keywords: *frumentarii, speculatores, exploratores, delatores, Roman Empire, Dacia province*

Imperiul Roman, prima mare putere din istorie, cu evoluție seculară, nu putea atinge stadiul de superputere militară fără un serviciu de informații. Despre existența lui s-au făcut puține referiri în literatura istorică de specialitate, iar pentru prezența unor elemente ale „serviciului secret roman” în mediul provincial se cunosc doar câteva studii.

Cu toate acestea, vom trasa principalele structuri angrenate în activitatea de intelligence, în baza izvoarelor antice – epigrafice / arheologice, literare – și a istoriografiei moderne și contemporane.

„Serviciul secret” al Imperiului Roman avea drept componente o parte militară și una civilă, amândouă supuse indirect împăratului. Au fost identificate la nivelul activității de intelligence un număr de categorii militare implicate în culegerea de informații, în transmiterea lor, cât și în măsurile luate atunci când situația o impunea. În această categorie se încadrează *frumentarii, speculatores, garda pretoriană, exploratores*¹.

Rolul cel mai important revenea *frumentarii*-lor. Părerile referitoare la activitatea, atribuțiile și organizarea lor sunt împărțite, istoriografia contemporană înregistrând vii dispute. Cercetătorii au conchis că ei reprezentau un „serviciu secret”. Studiile întreprinse

1. Tănase – Muscalu 2014, 7-29.

de R. Paribeni², Alfred von Domaszewski³, W. Sinnigen⁴, J. C. Mann⁵ și N. B. Rankov⁶ au trasat liniile de studiere și organizare a acestei categorii speciale a structurilor statului roman. Pentru spațiul românesc, contribuții lăudabile sunt lucrările lui S. Pribac și G. Cupcea, care tratează mențiunile epigrafice despre *frumentarii* și *speculatores*, respectiv rolul acestora în provincia Dacia⁷.

Inscripțiile care pomenesc rangul de *frumentarius* sunt reduse numeric, fiind descoperite, în general, în jurul castrelor diferitelor legiuni. Perioada lor de datare este cuprinsă cronologic pe parcursul secolului II și secolul III p.Chr.

Indiciile unei forme de spionaj și informare existau încă dinaintea Principatului, dar nu în modul organizat, cu înțelesul modern. Situația politică complexă din secolului I p.Chr., teama unor împărați de a nu cădea pradă unor comploturi sau autoritarismul au dus de multe ori spre paranoia, fiind utilizate informații false sau neverificate, ce însemnau pentru acuzat, de obicei, condamnarea la moarte. Mijloacele de coerciție ale împăratului erau armata, garda pretoriană și asasinii plătiți. Crimele abominabile, eliminarea presupușilor opozanți sau a contracandidaților coincid cu înțelesul actual al poliției politice. Augustus, Tiberius, Caligula, Nero, Domitianus sunt câteva exemple dintr-un șir lung de împărați romani care au folosit informații sau au creat informații în servirea intereselor proprii sau pentru menținerea frâielor Imperiului Roman.

Situația incertă și fragilitatea poziției de la începutul domniei lui Hadrianus, până la anihilarea „complotului celor patru consulari”, îl determină pe urmașul lui Traian

2. Paribeni 1905, 310-320.

3. Domaszewski - Dobson 1967, 34-35, 104.

4. Sinnigen 1959, 238-254; Sinnigen 1961, 65-72; Sinnigen 1962, 213-224.

5. Mann 1988, 148; Mann 1988a, 149-150.

6. Rankov 1990, 176-182.

7. Pribac 1996, 123-127; Cupcea 2008, 263-279; Cupcea 2009, 305-314.

să pună bazele unui serviciu, inițial de curierat, care să înlocuiască utilizarea gărzii pretoriene în scopul amintit, printr-o rețea de atașați militari cu rol de spioni, specializați în culegerea de informații, în destabilizarea de situații în câmpurile operative și manipularea unor persoane din conducerea teritoriile vizate⁸. Rose Mary Sheldon susține înființarea de către Domitianus a serviciului secret roman organizat militar. Ipoteza este interesantă datorită utilizării unor elemente de poliție secretă de către împăratul amintit împotriva opozanților, dar nu se cunosc izvoare scrise și arheologice care să confirme supozițiile autoarei⁹. Conversia *frumentarii*-lor în serviciu secret și teama pe care aceștia o inspirau oamenilor sunt indicii ale folosirii lor pentru represiune politică. Aceste lucruri vor fi uitate în timpul domniei lui Antoninus Pius, domnie caracterizată prin libertate și încredere¹⁰. Stilul de guvernare al lui Antoninus Pius și ulterior al lui Marcus Aurelius pare să fi influențat transformarea *frumentarii*-lor din poliție politică într-un „serviciu de intelligence”, cu limitele temporale ale termenului în sine. Etimologia termenului de *frumentarii* indică rolul inițial al categoriei militare, asigurarea cu *frumentum* a armatei romane – aprovizionarea cu cereale¹¹. Faptul în sine va reprezenta o acoperire în activitatea de informații a militarilor amintiți.

Tot Hadrianus a dat o lege prin care centurionii să fie strict de origine italică. În timpul domniei lui Septimius Severus, un *centurio frumentarius* putea deveni *hastatus*, iar rigurozitatea privind originea lor încetează¹².

La început, rolul fundamental al *frumentarii*-lor era cel de a transmite mesajele între împărat și provincii, după cum reiese din opera lui Cassius Dio și dintr-o inscripție funerară de la Salona: γραμματοφοροι sau αγγελιαφοροι la istoricul roman¹³; și *cucurrit frumentarius* în piatra tombală¹⁴. În relatările despre viețile lui Maximus și Balbinus, *Scriptores Historiae Augustae* amintește „*scriptum est praeterea ad omnes provincias missis frumentariis*”¹⁵, iar o inscripție din Appia (Asia) se referea la o scrisoarea a împăratului Phillipus Arabs către M. Aurelius Eglectus transmisă de un *frumentarius*¹⁶. În *SHA, Vita Hadriani* este amintit un *frumentarius* trimis să îl spioneze pe un proeminent senator roman, iar în biografia lui Macrinus și Claudius, militarii sunt asimilați spionilor imperiali. Ei apar ca asasini în serviciul împăratului în relatările despre Commodus, Iulianus și Pescenius Niger, activitate amintită și de Herodian, care descria încercarea lui Septimius Severus de a-l elimina pe Clodius Albinus¹⁷. În secolul III p.Chr., numele

8. *Scriptores Historiae Augustae, Vita Hadriani*, 10, 2 – 11, 1 (în continuare *SHA*); Syme 1988, 159-160; Birley 2008, 137.

9. Sheldon 2005, 250-251, bazându-se probabil pe informațiile lui Tacitus, *Agricola*, 40, 1; 41, 4.

10. Birley 2008, 153.

11. *ERE*, s.v. *frumentarii*, 211.

12. Pribac 1996, 124-125.

13. Cassius Dio, *Istoria Romană*, LXXIX, 14.1; 79, 15.1; 79, 39.3.

14. *CIL* III, 2063 = *ILS* 2370.

15. *SHA, Vita Maximi et Balbini*, 10.3; cf. Herodian, *Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcu Aureliu*, VII, 7.5; În secolul IV, *frumentarii* sunt identificați cu *agentes in rebus* sau *veredari*, cf. Hieronymus, *In Abdiam*, 1, ver. 17-18.

16. *CIL* III, 14191: „*Julius P]hi[lippus P. F. Aug.] .... M. Au[r. Eglecto] pe[r] Didymum mili[t]e[mf]rum(entarium)*”.

17. Spioni: *SHA, Vita Hadriani*, 11; *Vita Macrini*, 12; *Vita Claudii*, 17.1; cf. Cassius Dio, *Istoria Romană*, LXXVIII, 17.1.; asasini: *SHA, Vita Commodi*, 4.5; *SHA, Vita Iuliani*, 5.8; *SHA, Pescenius Niger*, 2.6, cf. *CIL*

acestui corp special acumulase o reputație negativă¹⁸, care va duce în final la reforma lui Dioclețian¹⁹.

Studiile întreprinse de cercetătorii epocii romane imperiale au stabilit unele elemente specifice. Astfel, cartierul general al *numerus frumentariorum* era *Castra Peregrina*, aflată pe Mons Caelius, în Roma²⁰. Săpăturile arheologice au reliefat dimensiunile barăcilor din *Castra Peregrina*, care puteau adăposti aproximativ 400 de militari, deci 12-13 din fiecare legiune a Imperiului²¹. Comandantul lor era un *princeps peregrinorum*, militar cu gradul și statutul unui centurion senior. Următorii în ierarhia „serviciului” se situau *subprinceps* cu grad de centurion, celelalte oficii atestate epigrafic în Roma incluzând gradele de *optio peregrinorum*, *canaliclarius* și *aedilis castrorum*. Ofițerii de informații, *frumentarii*, erau trimiși în provinciile Imperiului, unde operau sub conducerea propriilor centurioni (sau șefi direcți), *centuriones frumentarii*²².

Există indicii despre prezența unor *stationes*, în apropierea Romei Aeterna, atribuite *frumentarii*-lor, dar acestea lipsesc cu desăvârșire în provincii. Baze ale serviciului existau în capitalele provinciilor sau pe lângă sediile de legiuni din capitalele militare provinciale: un *frumentarius* numit în fruntea unei închisori din Ephesus²³; un *frumentarius* servind în staff-ul guvernatorului Pannoniei Inferior, aparent însărcinat cu construcția unei *schola* la Aquincum pentru *speculatores* din legio I Adiutrix și legio II Adiutrix²⁴; un *centurio frumentarius* desemnat de detașamentele legionare să se îngrijească de refacerea zidurile orașului Salona, capitala provinciei Dalmatia²⁵.

O vie dispută a creat ipoteza că *frumentarii* au servit în *officium consularis* al guvernatorilor de provincie, A. Von Domaszewski aducând argumente în favoarea acesteia, iar J. C. Mann și N. B. Rankov susținând că nu sunt destule dovezi, în ciuda faptului că ei au fost transferați în *officium* după lăsarea la vatră sau pentru merite deosebite. Asemănătoare este și avansarea unui *frumentarius* în *officium tribunus legionis*: doi *frumentarii* din legio VIII Gemina și legio XXII Primigenia, înregistrați ulterior drept centurioni în cadrul aceluiași legiuni²⁶. Nici cartierul general al „serviciului secret”, *Castra Peregrina*, nu făcea excepție. Sunt atestați *frumentarii* ridicați la rangul de *optio peregrinorum* și *centurio frumentarius*²⁷. Pentru merite deosebite și loialitate, *frumentarii* erau avansați din anturajul guvernatorului direct de către împărat. Aceștia puteau fi promovați prin statutul de *speculator* în centurionat, devenind eligibili pentru avansare în *Castra Peregrina*, alături de alții care nu fuseseră implementați ca și spioni („cârțițe”) în anturajul guvernatorului provinciei. *Frumentarii* care operau sub ordinele directe ale unui

---

X, 6657 = *ILS* 1387; Herodian, III, 5.4-5.

18. Cassius Dio, *Istoria Romană*, LXXIX, 15.1.

19. Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, 29, 44.

20. Ammianus Marcellinus, *Istoria Romană*, XVI, 12, 66: „in castris peregrinis, quae in monte sunt Caelio”.

21. Sheldon 2005, 251.

22. Mann 1988a, 149.

23. Ephesus, capitala Asiei cf. *CIL* III, 433 = *ILS* 2368.

24. *CIL* III, 3524 = *ILS* 2375.

25. *CIL* III, 1980 = *ILS* 2287.

26. *CIL* XIII, 8282; *ILS* 9279; *AE* 1930, 151 = *AE* 1938, 20; *CIL* XIII, 668.

27. Pentru *optio peregrinorum* a se vedea *CIL* XI, 1322; pentru *centurio frumentarius*: *CIL* III, 2063; *CIL* VI, 36853 (posibil centurion în legiune).

centurio, care răspundea în fața împăratului, puteau nu numai să aresteze²⁸, ci și să ucidă la ordin²⁹. Promovarea unui centurion îi garanta accesul la o funcție deschisă ordinului ecvestru.

J. C. Mann își fundamentează teoria pe o listă descoperită la Lambaesis, păstrată parțial și care cuprindea persoanele din *officium*-ul guvernatorului Numidiei, datată la începutul secolului III p.Chr.³⁰. După patru *speculatores* și 30 de *beneficarii consularis* sunt enumerați șase *candidati* și cinci *ex-frumentarii*, *quaestionarii*, cinci *beneficarii sexmestris* și un *haruspex*³¹. Alte epigrafe latine înregistrează promovări ale unor persoane de la rangul de *frumentarius* la cel de *beneficiarius consularis*, indicând o promovare în *officium consularis*³². Acei *candidati* sunt considerați a fi pe lista de așteptare pentru eliberarea unui post de *beneficiarius*, în mod asemănător foștilor *frumentarii*³³.

Considerăm că, deși aparențele indică apartenența lor la *officium*-ul guvernatorilor, rostul lor era altul. Exponenții acestei categorii speciale răspundeau doar în fața persoanei împăratului, pentru care realizau culegerea de informații, aveau misiuni secrete sau asigurau curieratul sarcinilor specifice pentru guvernatorul provinciei. Nu este exclusă ipoteza că beneficiarul unor informații prețioase era și guvernatorul, reprezentantul împăratului în teritoriu.

Revenind la trimiterea în teritoriul Imperiului Roman a „ofițerilor de informații”, au fost cercetate mai multe astfel de cazuri, fiind amintiți în: legio VII Gemina (Hispania Tarraconensis), un *centurio frumentarius* în I Adiutrix (Pannonia Superior), în Noricum, unde a fost transferată legio II Italica în 171 p.Chr.; un *frumentarius* al legiunii I Adiutrix și un *centuriones frumentarii* din legio III Cyrenaica (Arabia) și legio II Traiana (Egipt) în Dalmatia; *frumentarii* din legio I Italica (Moesia Inferior) și legio X Fretensis (Syria Palaestina) în Achaia; *frumentarii* din legio VIII Augusta (Germania Superior), X Gemina și I Adiutrix (Pannonia Superior), din legio VI Ferrata (Syria Palaestina), un *centurio frumentarius* al legio XIII Gemina (Dacia) în Asia³⁴. Precizăm că fiecare provincie militarizată avea, aproape întotdeauna, câte un *frumentarius* la una din legiunile staționate³⁵.

În Dacia romană nu lipsesc mențiunile membrilor serviciului secret roman. Prima atestare documentară a unui *frumentarius* în provincia Dacia este reprezentată de epigrafa de la Apulum, care îl pomeneste pe Ti. Claudius Vibianus, *centurio frumentarius* în legio XIII Gemina. Inscripția se datează în timpul domniei împăratului Publius Aelius

28. Eusebius, *Istoria Ecclesiastică*, VI, 40.

29. SHA, *Didius Iulianus*, 5, 8 cu CIL X 6657 = ILS 1387, AE 1945,80

30. Domaszewski - Dobson 1967, 34; Mann 1988a, 149-150.

31. AE 1917, 18, 57.

32. CIL II, 4154 = ILS 2369; CIL III, 3020; CIL VIII, 17627.

33. Trei inscripții atestă existența unui *beneficiarius consularis ex frumentario*. Promovarea în cadrul *officium consularis*: la rangul de *beneficarius consularis*: CIL II, 4154; CIL III, 3020 = ILS 10057 (ex fru(mentario) bf. cos.); CIL VIII, 17627 (e|x frumen[ta]rio bf cos); AE 1917/18, 57 indică cinci ex fru(mentarii); Spomenik, 71, 1931, no. 209 (bf cos ex fru(mentario)); la rangul de *commentariensis*: CIL XIII, 1771, *apud* Rankov 1990, 180, nota 19.

34. Rankov 1990, 177, nota 6 cu toate mențiunile epigrafice.

35. Singura excepție de la regulă apare în Dacia, cf. CIL III, 1474 (VI Victrix from Britain); IDR II, 35 (un centurion al legio IIII Flavia - Moesia Superior) și în Numidia, cf. CIL VIII, 2867 (legio V Macedonica din Dacia); un militar din legio VI Victrix a fost comemorat de tatăl său, ceea ce denotă o comemorare din partea familiei, cum apare și în inscripția de la Drobeta, *apud* Rankov 1990, 177, nota 7.

Hadrianus, deci între anii 117-138 p.Chr³⁶. Pentru legio III Flavia este atestat un *centurion frumentarius*, C. Titius Ianuarius, originar din Camulodunum (Britannia), decedat la Drobeta. Aceasta se datează din perioada domniei împăratului Hadrian³⁷. Într-o inscripție funerară de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa este menționat un *miles frumentarius*, răposat la 19 ani, Publius Antonius Victor, din legio VI Victrix. Cronologic, poate fi încadrată pe baza analizei onomastice, în perioada de domnie a împăratului Gordian Tres, deci în intervalul 239-244³⁸.

Două inscripții vorbesc despre combatanți ai legio XIII Gemina Severiana. Prima inscripție descoperită la Sarmizegetusa, este dedicată de Caius Iulius Valerianus, *frumentarius* și *decurio* al Coloniei sus-menționate, în onoarea lui Caius Iulius Valerius, fost beneficiar consular, *decurion* și *duumvir* în Sarmizegetusa Metropolis³⁹. Poate fi încadrată cronologic în perioada anilor 222-235 p.Ch., cunoscându-se faptul că Severus Alexander este cel care acordă orașului Sarmizegetusa epitetul de „metropolis”. A doua provine de la Roma, fiind o inscripție ridicată de Marcus Aurelius Sophaenitus, în onoarea lui Severus Alexander, împreună cu un coleg frumentar din legiunea VIII Augusta. În aceeași inscripție apare și mențiunea unei *statio* a colegiului de frumentari⁴⁰. Epigrafa este databilă în perioada 222-235 p.Chr., iar cognomen-ul Sophaenitus indicând o origine greco-orientală a dedicantului.

Marcus Aurelius Berulus este al patrulea *frumentarius* aparținând legiunii XIII Gemina. Numele său apare într-o inscripție funerară din Roma⁴¹. Ținând cont de faptul că Septimius Severus este primul împărat care permite accesul elementelor nelatine în pozițiile cheie ale armatei și administrației romane, monumentul epigrafic se poate data după anul 193 p.Chr.

Considerăm că divulgarea identității ofițerilor în timpul activității nu era dorită din cauza riscului deconspirării. Acest fapt reiese din mențiunile acestei ocupații în inscripții funerare, mai rar în inscripții onorifice, și aceasta numai după părăsirea armatei sau îndeplinirea unei misiuni la sediul unei legiuni. Membrii acestei categorii militare specializate care au decedat la Roma au fost comemorați de *frumentarii* legiunilor din provincia în care au servit⁴². Asemănările cu *speculatores*, cu care își desfășoară activitatea în strânsă legătură, reprezintă indicii ale apartenenței lor la serviciul secret roman și la activități specifice frontului secret.

Cealaltă categorie implicată în serviciul secret roman ca și componentă militară este reprezentată de *speculatores*. Aceștia formau un departament special al gărzii pretoriene, care a fost creat inițial în scopul curieratului, cercetării și spionajului. Era echivalentul serviciului intern de informații, angrenați în contraspionaj, interceptări,

36. *CIL* III, 7041.

37. *IDR* III, 35.

38. *IDR* III/2, 379. Este un caz distinct datorită vârstei ofițerului roman de informații. Se poate afirma că încadrarea în unitatea specifică se realiza de timpuriu. Nu se cunosc cauzele decesului tânărului, fapt care lasă loc de interpretări.

39. *IDR* III/2, 113.

40. Pribac 1996, 123-124.

41. *CIL* IV, 3356.

42. Rankov 1990a, 167; Faure 2003, 411.

informări. *Speculatores*, alături de compartimentul format din *questionarii* au primit o reputație sinistă, aceea de asasini plătiți și torționari în slujba împăratului roman⁴³. Nevoia unui asemenea corp special era una firească, cunoscând numeroasele funcții non-militare ale gărzii imperiale. Se pare că împărțeau cartierul general – *Castra Peregrina*, cu *frumentarii*.

În timp, *speculatores* au devenit familiari cu intrigile de la palat, datorită informațiilor accesate. De numele lui Lucius Aelius Seianus, prefectul praetoriului în timpul lui Tiberius, este legată și prima utilizare a acestui corp militar în spionaj, asasinat politic ori pentru torturi crude.

Accesul în rândul *speculatores* era condiționat de proveniența din rândul veteranilor cu mai mult de cinci ani în serviciu⁴⁴. În timpul lui Nero, prefectul praetoriului – Ofonius Tigellinus s-a folosit de speculatori pentru a-și vâna inamicii, mai ales pe membrii conspirației lui Piso. Pentru folosirea lor în intervențiile dure există mențiuni în timpul lui Vespasian, Titus și Hadrianus⁴⁵. Un fapt istoric denotă utilizarea de către Publius Attianus Acilus, prefectul pretorienilor lui Traian și a urmașului său, a unor agenți speculatori trimiși împotriva rebelilor în timpul lui Hadrianus. Prin folosirea lor au fost executați cei patru generali participanți la acel „complot al consularilor”⁴⁶. Și exemplele ar putea continua.

În cadrul *officium*-ului guvernatorului de provincie, speculatorii au servit drept curieri, spioni, dar și forță de represiune împotriva oricărui act de nesupunere. Proveniți din garda pretoriană, deci soldați de elită, se raportau mereu la conducătorul suprem – împăratul. Din numeroasele exemple de măsuri punitive din operele antice se observă îndeplinirea ordinelor cu promptitudine de către *speculatores*⁴⁷.

După N. J. E. Austin și N. B. Rankov un *officium consularis* al unei provincii cu o singură legiune era alcătuit din: doi *cornicularii*, doi *commentarienses*, zece *speculatores*, aproximativ 60 de *beneficarii*, aproximativ 10 *quaestores* și posibil un *haruspex*, la care se adaugă alți ofițeri și *singulares*. Cei menționați aveau ca și sarcini: să îl asiste pe guvernator pe linia administrării provinciei și a punerii în aplicare a justiției provinciale⁴⁸. Sursele epigrafice relevă sarcinile ofițerilor care participă la aplicarea efectivă a justiției: centurionii anchetează, *cornicularii* supravegheau execuții de capitale, *commentarienses* înregistrau fiecare decizie luată de către guvernator, *speculatores* puneau în aplicare pedepsele capitale, *beneficarii* sau *frumentarii* îi sprijineau, *quaestarii* (au rol polițienesc) conduceau anchetele, torturau persoanele anchetate⁴⁹.

În acest context, în *officium*-ul guvernatorului Daciei participau 20 de *speculatores*, zece pentru fiecare legiune staționată. În Dacia romană sunt menționați epigrafic un număr de aproximativ 24 *speculatores* (doisprezece din Legio XIII Gemina, 11 din Legio V Macedonica și un *speculator* din Legio VII Claudia la Aquae – Cioroiu Nou), la Apulum

43. *ERE*, s.v. *speculatores*, 512.

44. Clauss 1973, 82-109.

45. Sheldon 2005, 278.

46. *SHA, Vita Hadriani*, 10, 2 – 11, 1; Birley 2008, 137-138.

47. Rankov 1990, 180-181, nota 26 cu toată bibliografia.

48. Austin-Rankov 1995, 152-153.

49. Cupcea 2008, 264.

[Pro s]alvte Severi [et Anto]nin[i] A[u]g[ustorum] et [Getae] Caes[aris]]		
sc[ho]lam speculatu[m]m [.....] impen-		
dio suo feceru[m]n[on] ..... [NN] [....]		
iussu M[agist]ri mil[itariu]m S[er]v[iliu]s [o(n)s(ularis) Dac(iarum)] III n[om]i(na) 7 quor(um) in [fr(a) scrip(ta)] [sunt]		
5	Vlp[erius] Bacchius (centurio) leg(ionis) XIII	[...] Galus [... ? Max]imian(us)
	G(eminae)	
	Iul(ius) Tacinus (centurio) leg(ionis) V	[...] Cocceius [I[...]]
	M(acedonicae) p(iae)	
	Clau[diu]s Clau[diu]s (centurio) leg(ionis) V	[...] Vr[...]
	M(acedonicae) p(iae)	[...] ian(us)
	[A]el(ius) Valerius corn(icularius)	[...] s
	[?] An[t]oninus V[er] [.....] corn(icularius)	[...] n(us)
10	[...] An[...]	[...]
	[...] Cl[...]	[...]
	[...] Fa[...]	[...]
	[...]	[...]
	[...]	[...]

CIL III 14479 = AE 1901, 154 = IDR III/5, 426, reconstrucție grafică și interpretarea după I. Piso (*apud* Cupcea 2008, 279).

funcționând o *schola speculatorum* la sfârșitul secolului II p.Chr, o asociație sau colegiu al militarilor activi pe lângă caestrele legionare⁵⁰. Monumentul epigrafic de la Apulum care menționează *schola speculatorum*, sediul *collegium*-ului acestora, ca parte a *praetorium consularis*, are o importanță majoră, deoarece atestă un număr de 20 de *speculatores* activi în momentul ridicării inscripției, posibil și un *optio speculatorum* (conducătorul *collegium speculatorum*)⁵¹. În afara acestui monument, doar cinci epigrafe din Dacia, databile în secolul III p.Chr., atestă această funcție militară specială.

50. IDR, II, 141; CIL III, 7741 = 14479: *schola speculatorum* (Apulum, circa 198-199 p.Chr.).

51. CIL III 14479 = AE 1901, 154 = IDR III/5, 426.

A. von Domasewski susține posibilitatea ca promovările în funcțiile ierarhice superioare din cadrul *officium consularis* să urmeze un model: *frumentarius* – *beneficiarius consularis*, *beneficiarius consularis* – *speculator*, *speculator* – *commentariensis*, *commentariensis* – *cornicularius consularis*, *cornicularius consularis* – *centurio legionis*. De asemenea, admite că începând cu domnia lui Septimius Severus un *speculator* ar fi putut fi promovat direct la centurionatul legionar⁵².

Din studierea izvoarelor literare și a izvoarelor epigrafice a rezultat faptul că acțiunile celor două mari categorii informative, componente ale serviciului de informații roman, sunt strâns legate, *frumentarii* acționând, în principal, în culegerea informațiilor, iar *speculatores* în cele represive.

Nu vom insista prea mult asupra celorlalte unități implicate în culegerea de informații, trecând în revistă rolul. Astfel, categoriile prezentate anterior au ca beneficiar al activității informative persoana împăratului și aparatul de stat, unitățile militare specializate de mai jos având rol pe câmpurile de bătaie.

Exploratores par a aparține mai degrabă unui serviciu de informații extern sau al serviciului de informații al armatei. Ei erau organizați în unități de cavalerie ușoară compuse din barbari, servind sub conducere militară romană⁵³. *Exploratores* sau *numeri exploratorum* erau cercetași, desfășurând acțiuni de informare, recunoaștere și patrulare în timpul expedițiilor militare, în zonele de frontieră ale Imperiului, în *Barbaricum* și alte teritorii inamice țineau sub observație triburile sau statele vecine⁵⁴. În Dacia sunt cunoscute trupele de cercetași organizate în *numeri*: *Numerus Exploratorum Germanicianorum* (Orăștioara de Sus) și *Numerus Exploratorum Britannicianorum* (Cigmău), ultimii fiind transformați în enigmatică *pedites et equites singulares* de la Apulum (posibil *Numerus Singulariorum Britannicianorum*, garda guvernatorului Daciei)⁵⁵. Unitățile de tip *numerus* nu erau numai unități neregulate formate pe principiu etnic, ele constituind și unități cu misiuni speciale, după cum rezultă din exemplele redată anterior: *frumentarii*, *pedites et equites singulares*, *statores* etc⁵⁶. Bazându-ne pe textul *Istoriei Romane* a lui Ammianus Marcellinus, observăm o diferențiere clară a activității informative îndeplinită de *exploratores* și cea de *speculatores*. *Exploratores* desfășurau acțiuni de cercetare, ca unități operative, penetrând adânc în teritoriul inamic, spre deosebire de *speculator* care acționa „acoperit” și solitar⁵⁷. Opera antică face numeroase referiri la culegerea de informații a trupelor de cercetași, aceștia fiind numiți: *excursatores*⁵⁸, *procursatores*⁵⁹ și *proculcatores*⁶⁰.

Garda pretoriană și *equites singulares* asigurau corpul de pază al împăratului, respectiv al guvernatorilor de provincii, fiind trupe de elită. Garda pretoriană cuprindea

52. Domaszewski-Dobson 1967, 32-33; Breeze 1974, 269.

53. Southern 1989, 110-112, 124-126; Southern 2006, 227, cu toate discuțiile.

54. *ERE*, s.v. *exploratores*, 205.

55. Davies 1976, 134-144; Speidel 1983, 63-65; Rankov 2007, 55, 72.

56. Southern 1989, 84.

57. Lee 1993, 171.

58. Ammianus Marcellinus, *Istoria Romană*, XXIV, 1, 2.

59. Ammianus Marcellinus, XXV, 8, 4.

60. Ammianus Marcellinus, XXVII, 10, 10.

zece cohorte milliaria și număra aproximativ 10.000 de soldați. Pe lângă rolul de pază și protecție a împăratului, participau la parade militare, dar s-au dedat și la asasinat și crime. Conducătorul lor era *praefectus praetorio*, care răspundea în fața împăratului. Puterea acumulată în timp de prefectul praetoriului a fost cauza multor uzurpări și comploturi, căzând victime împărații pe care îi aveau în pază. Garda pretoriană a fost creată de Octavian Augustus, având garnizoana în *Castra Praetoria* din Roma. Implicațiile permanentelor comploturi și uzurpări, venalitatea pretorienilor, au dus la desființarea ei și distrugerea castrului din Roma de către Constantin cel Mare⁶¹.

Pe câmpul de luptă sunt documentate și alte unități militare cu rol de culegere de informații strategice, necesare succesului militar. Informațiile culese la fața locului erau apoi adunate și diseminate în cadrul statului major roman⁶².

Atragem atenția asupra unor personaje a căror importanță poate fi presupusă, nu și demonstrată clar. *Interpretes* erau persoane care intermediuau tranzacții comerciale, utilizate și ca traducători în relațiile Imperiului cu populațiile translimitane. Recrutați pe plan local, *interpretes* sunt prezenți atât în mediul civil, cât și în mediul militar, în Roma și în mediul provincial⁶³. În provincii, mai ales cele de graniță, aceștia erau integrați corpului de *apparitores* de pe lângă guvernatori. *Itinerarium Antonini* amintește acei *interpretes singularum linguarum*. Alte atestări apar la Quintus Curtius Rufus, Rufinus, Isidor din Sicilia, Orosius și Ulpian. Pentru interpreții din sfera armatei romane sunt revelatoare informațiile autorilor antici. Un pasaj din Caesar amintește cazul lui C. Valerius Procillus și M. Metius, trimiși să negocieze cu Ariovistus, dar și să culeagă informații, pe care să le raporteze. Relatarea omului de stat roman precizează și pericolul la care au fost expuși cei doi⁶⁴. Relevanți în prezenta dezbateră sunt interpreții din zona de *limes* cu *Barbaricum*: *limes*-ul renan și *limes*-ul danubian. Cazul lui Marcus Ulpius Celerinus, atestat într-o inscripție de la Brigetio (Pannonia Inferior), constituie un argument al prezenței dacilor până în Slovacia, dar și rolul său deosebit: „*sal(ariarius) legionis I Ad(iutricis) p(ia) f(idelis) interpres Dacorum*”⁶⁵. Celerinus este prezent în contextul luptelor cu barbarii din timpul lui Caracalla și Maximinus Trax, el fiind angajat civil al legiunii⁶⁶.

La Aquincum (Pannonia Inferior) este atestat Marcus Aurelius Flavus, *interpes Germanorum*⁶⁷ și Caius, *interpres Sarmatorum*⁶⁸. Amândouă personajele au calitatea de a fi în *officium consularis*, servind în staff-ul guvernatorului⁶⁹. Pe baza surselor narrative despre utilizarea lor în mediul militar, se observă că activitatea interpreților nu se limita doar la tradus, ei putând fi folosiți și în scop de spionaj. Avantajele sunt lesne de înțeles:

61. Rankov – Hook 1994, 4-62.

62. Informațiile adunate de *venatores* și *exploratores*. Alte unități militare cu atribuții în supraveghere și culegere de informații staționate în teritoriile sarmaților din *Barbaricum*-ul vest dacic, în timpul lui Diocetian, sunt *vigiles* menționate în *Notitia Dignitatum*, *Occ.* XXXII, 41 – XXXIII, 48 *apud* Lee 1993, 179-180.

63. Stoian 2007, 165.

64. Caesar, *De Bello Gallico*, 47, 4-6.

65. *IDRE*, II, 273.

66. Stoian 2007, 168-169; Szabo 2014, 153-156.

67. *CIL III*, 10505.

68. *CIL III*, 14349.

69. Austin – Rankov 1995, 89.

deși romanizați, provin din aceste populații barbare; cunoscându-le limba, portul și obiceiurile, se puteau integra conspirat în mediul barbar și astfel, informațiile culese „la cald”, putând avea un caracter deosebit pentru armată și diplomația romană. În lipsa unor dovezi clare privitoare la activitatea interpreților, ideea o propunem ca ipoteză de lucru.

În culegerea de date despre teritoriile din afara *orbis Romanus*, un rol notabil par să-l fi avut negustorii, angrenați în comerțul transfrontalier cu populațiile barbare. *Negotiatores* se deplasau în scopuri materiale în afara graniței, dar permanentizarea acestor rute comerciale a creat necesitatea marcării lor pe suporturi cartografice – hărțile. Aceste *itinerarii* aveau marcate distanțele dintre localități, cursurile de apă, drumuri de acces. Este foarte posibil ca *negotiatores* să fi furnizat autorităților militare romane informațiile necesare întocmirii acelor *itinerarii picti*. Acțiunile militare romane în teritoriul inamic în scopul cuceririi sau pedepsirii indică o cunoaștere precisă a terenului, a căilor de comunicații, a centrelor fortificate inamice și a distanțelor calculate în *milia passum*⁷⁰. Un exemplu relevant îl avem în cele două războaie daco-romane, când armatele lui Traian înaintază pe coloane spre centrul de putere din zona Munților Șureanu.

Componenta civilă este bine documentată în istoriografia antică, fiind bazată pe delatori și delațiune. Autorii latini amintesc numeroasele acte de delațiune, unele veridice, altele inventate, îndreptate împotriva unor demnitari, a unor persoane publice, a creștinilor din Imperiul Roman. *Delatores* erau informatori sau acuzatori în Roma, iar acțiunile lor se bazau pe două legi – *lex Papia Poppaea* (legea privind conspirațiile) și *lex Iulia de maiestate* (legea trădării). Civili sesizau autorităților fapte și informații care puneau în pericol persoana împăratului⁷¹. Pe lângă sesizarea inițială, ei ofereau probe și depuneau mărturie în procesele de delațiune. Așa se face că în perioada Principatului, în urma sesizărilor unor delatori, făptuitorii erau acuzați de trădare sau complot, în conformitate cu „*lex maiestatis*”, acuzații fiind, de cele mai multe ori, judecați și condamnați⁷². Pedepsele erau extrem de dure: de la condamnarea la moarte și confiscarea averii sau a unei părți din aceasta, la exil și amenzi usturătoare. Procentul din averea condamnaților (până la 25% din avere), pe care îl obțineau delatorii, a dus la multe acte de denunț mincinos sau la apariția unor delatori de profesie. Aceștia serveau ca agenți de informații ai împăratului, ai prefectului praetoriului sau ai unor demnitari influenți⁷³. W. T. Sinnigen îi numea pe cei care culegeau informații – *curiosi*, echivalând cu delatorii, și nu cu *frumentarii*, cum credea autorul⁷⁴. Mulți împărați romani au luat măsuri împotriva denunțurilor false și, în sensul acesta, există numeroase mențiuni ale autorilor antici. Ofițerii romani și delatorii implicați în actele de mai sus practicau, în fapt, poliția politică aflată în slujba împăratului.

Categoriile militare romane cu caracter special, implicate în munca de informații,

70. Salway 2001, 22-26; Coulston 2001, 125-126.

71. *ERE*, s.v. *delatores*, 171.

72. *Maiestas* reprezintă conceptul roman de trădare, iar din secolul I a.Chr. este arma tiraniei imperiale. *Maiestas* a fost inclusă în *Lex Appuleia* (103 sau 100 a.Chr.), iar mai apoi în *Lex Iulia maiestatis*. Din epoca augustană, *maiestas* era asociată și cu persoana împăratului, insulta directă a acestuia echivala cu o crimă egală cu *perduellio*.

73. *ERE*, s.v. *delatores*.

74. Tertullian, *De fuga in persecutione*, 13, 3, susține că acești *curiosi* și *beneficiarii* aveau liste ale creștinilor; Sinnigen 1961, 72.

au îndeplinit acțiuni împotriva dușmanilor interni și externi, dar au acționat și ca o poliție politică. Misiunile lor complexe au necesitat abordarea unor forme noi, cu reminiscențe în contemporaneitate, iar când condițiile istorice au cerut-o s-a trecut la reorganizarea segmentelor informative ale Imperiului Roman. Considerăm că „serviciul secret” roman și-a pus amprenta asupra vieții politice și militare a Imperiului, influențând evoluția instituțională și istorică a statului roman. Manipularea datelor și informațiilor, coroborarea lor au determinat reacții ale împăraților împotriva dușmanilor personali sau ai statului, iar informațiile militare, care cuprindeau atât date despre forța inamicului, cât și studii de teren și a amplasamentelor fortificate, au garantat avantajul tehnico-tactic al armatei romane pe câmpurile de luptă. Deși formele contemporane de intelligence sunt net superioare celor dezbătute, observăm cutume perpetuate din secolele I-III p.Chr. și menținute, într-un mod sau altul, de-a lungul secolele de către moștenitorii latinității europene.

Bibliografie

Izvoare

AÉ

L'Année Épigraphique. Revue de publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.

CIL

Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

FHDR

Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), vol. I (1964), II (1970), București.

IDR

Inscripțiile Daciei Romane, București (IDR II – Gr. Florescu, C.C. Petolescu, *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. II. Oltenia și Muntenia, București, 1977).

IDRE

Petolescu, C. C., *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, Ed. Enciclopedică, București, 1996.

ILS

Inscriptiones Latinae Selectae (editor H. Dessau), Berlin, 1892.

Ammianus Marcellinus

Ammianus Marcellinus, Istorie romană (Studiu introductiv, traducere, note și indice de Prof. David Popescu), Cluj-Napoca, 1982.

Aurelius Victor

Aurelius Victor, Liber de Caesaribus (ediție bilingvă, traducere M. Paraschiv, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu), Iași, 2006.

Cassius Dio

Cassius Dio, *Istoria Romană*, vol. II, (studiu introductiv Gh. Ștefan, traducere A. Piatkowski), București, 1977.

Eusebius

Eusebius din Cesareea, *Istoria Eccleziastică*, în FHDR, II, p. 15-117.

Herodian

Herodian, *Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcu Aureliu*, (trad. R. Alexandrescu), București, 1960.

Tacitus

Publius Cornelius Tacitus, *Biografia lui Agricola*, (trad. E. Cizek), București, 2003.

Literatură modernă

Austin – Rankov 1995

- N. J. E. Austin, N. B. Rankov, *Exploratio: Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*, Ed. Routledge, London.
Birley 2008
- A. R. Birley, Hadrian to the Antonines, *The Cambridge Ancient History*, 11, Ed. Cambridge University Press, New York, p. 132-194.
Breeze 1974
- D. J. Breeze, *The Organization of the Career Structure of the immunes and principales of the Roman Army*, Bonner Jahrbücher, 174, 1974, 245–292.
Campbell 2006
- B. Campbell, *The Roman Army. 31 B.C. – 337 A.D.*, Ed. Routledge, London – New York.
Clauss 1973
- M. Clauss, *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diocletian. Cornicularii, speculatores, frumentarii*, Diss., Rhur-Universität, Bochum.
Coulston 2001
- J. Coulston, *Transport and Travel on the Coloumn of Trajan*, in *Travel and Geography in the Roman Empire*, Ed. Routledge, London – New York, p.106-137.
Cupcea 2008
- G. Cupcea, *Speculatores in Dacia. Missions and Careers*, ActaMN, 43-44/I, 2007-2008, p. 263-279.
Cupcea 2009
- G. Cupcea, *Soldier missions in limes provinces. Frumentarii in Dacia, Near and Beyond the Roman Frontier. Proceedings of a colloquim held in Târgoviște, 16-17 october 2008*, București, 2009, p. 305-314.
Davies 1976
- R. W. Davies, *Singulares and Roman Britain, Britannia*, 7, p. 134-144.
Domaszewski 1967
- A. von Domaszewski, B. Dobson, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Ed. Böhlau, Köln – Graz.
ERE
- M. Bunson, *Encyclopedia of The Roman Empire, ediție revizuită*, Ed. Facts On File, New York, 2002.
Faure 2003
- P. Faure, *Les Centurions Frumentaires et le Commandement des Castra Peregrina, Mélanges de l'Ecole française de Rome, Antiquité*, 115, p. 377-427.
Goldsworthy 2003
- A. Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, Ed. Thames & Hudson, London.
Jones 1992
- B. W. Jones, *The Emperor Domitian*, Ed. Routledge, London-New York-Routledge.
Lee 1993
- A. D. Lee, *Information and frontiers. Roman foreign relations in Late Antiquity*, Ed. Cambridge University Press, New York
Mann 1988
- J. C. Mann, *The Castra Peregrina and the „peregrini”*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 74, p. 148.
Mann 1988a
- J. C. Mann, *The Organization of Frumentarii*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 74, p. 149-150.
Paribeni 1905
- R. Paribeni, *Dei Milites Frumentarii dell' Approvvigionamento della Corte Imperiale*, in *Röm Mitt*, 20, Ed. Kaiserlich Deutsches Archäologisches Institut, Roma, p. 310–320.
Pribac 1996
- S. Pribac, *Despre frumentari în Dacia Romană*, *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*, 2, p. 123-127.
Rankov – Hook 1994
- N. B. Rankov, R. Hook, *The Praetorian Guard, Osprey Military. Elite Series*, 50, Ed. Reed Consumer Books, London.
Rankov 1990
- N. B. Rankov, *Frumentarii, The Castra Peregrina and The Provincial officia*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 80, p. 176-182.

Rankov 1990 a

N. B. Rankov, *Singulares Legati Legionis: A Problem in the Interpretation of the Ti. Claudius Maximus Inscription from Philippi*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 80, p. 165-175.

Rankov 2007

N. B. Rankov, *Military Forces, The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. II, Cambridge University Press, New York, p. 30-75.

Salway 2001

B. Salway, *Travel, Itineraria and Tabellaria, Travel and Geography in the Roman Empire*, Ed. Routledge, London – New York, p. 22-66.

Sheldon 2005

R. M. Sheldon, *Intelligence Activities in Ancient Rome: Trust in the Gods, but Verify*, Ed. Routledge, London – New York.

Sinnigen 1959;

W. G. Sinnigen, *Two Branches of the Late Roman Secret Service*, *The American Journal of Philology*, 80, p. 238-254

Sinnigen 1961

W. G. Sinnigen, *The Roman Secret Service*, *Classical Journal*, 57, p. 65-72

Sinnigen 1962

W. G. Sinnigen, *The origins of the frumentarii*, *Memoirs of American Academy in Rome*, 27, p. 213-224.

Southern 1989

P. Southern, *The Numeri of the Roman Imperial Army*, *Britannia*, 20, p. 81-140.

Southern 2006

P. Southern, *The Roman Army*, Ed. ABC Clío, Santa Barbara.

Speidel 1983

M. Speidel, *Exploratores: mobile elite units of Roman Army*, *Epigraphische Studien*, 13, p. 63-78.

Stoian 2007

G. Stoian, *Interpretes în lumea romană, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 58, nr. 1-2, p. 165-169.

Szabó 2014

A. Szabó, *Interpex Dacorum – Commentarioli Ad RIU 590, Ephemeris Napocensis*, 24, 2014, p. 153-156.

Tănase-Muscalu 2014

T. Tiberiu, B. Muscalu, *Viewpoints on Roman traditions in the history of intelligence services, History and Civilization. EUBSR 2013 International Conference, II*, Ed. Italian Academic Publishing, 2014, p. 7-29.

Webografie

Caesar

Caesar, *De Bello Gallico*, în <http://www.thelatinlibrary.com/caesar/gall1.shtml> (10.01.2015)

Hieronymus

Hieronymus, *In Abdiam*, în http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0347-0420,_Hieronymus,_In_Abdiam,_LT.pdf (10.01.2015).

SHA

Scriptores Historiae Augustae, în <http://www.thelatinlibrary.com/sha.html> (10.01.2015)

Tertullian

Tertullian, *De fuga in persecutione*, în <http://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.fuga.shtml> (10.01.2015)

Constantin Elen

Din nou despre termenul *limigantes*

Again about the term *limigantes*

Abstract: *The term limigantes can be understood only as limes gentes – the “border nations”. This terminological innovation was noticed in the literary sources belonging to that epoch.*

Cuvinte cheie: *limigantes, termeni administrativi, semnificație*

Keywords: *limigantes, administratives terms, meaning*

Una dintre obiecțiile aduse lecturii canonice a vocabulei *limigantes* ca termen de uz administrativ, compus din radicalii de sine stătători *limes* și *gentes* (având așadar sensul explicit de *neamuri ale frontierei*) este legată de utilizarea sa rarisimă, consemnată până la noi practic de un singur izvor documentar: „Istoria Romană” a lui Ammianus Marcellinus. Vom începe prin a semnală că obiecția este de slabă putere argumentativă, atât pentru că *frecvența* utilizării unui termen nu este de natură să furnizeze – sau, în cazul dat, să pună sub semnul întrebării – *sensul* acestuia, cât și pentru că un element de terminologie cu specializare îngustă¹ este, prin definiție (sau și mai precis, prin dimensiunea categorial-taxonomică a definiției sale), de un număr drastic limitat de vorbitori². Adăugăm la aceasta și faptul că vocabula *limigantes* a avut o utilizare limitată în timp³, instituția pe care aceasta o acoperea pierzându-și rațiunea de a fi la relativ scurt timp după dezvoltarea sa din mai vechea instituție a *foedus*-ului, adică într-un interval acoperind, *grosso modo*, doar perioada dinastiei constantiniene (secolul IV).

Chiar așa stând lucrurile, contextul terminologic al secolului cu pricina oferă suficiente elemente de sprijin în favoarea lecturii canonice *limes gentes* și nici măcar unul

1. Termenul *limigantes* are o aplicabilitate circumscrișă domeniului foarte specializat al administrației diplomatice, al cărui jargon era utilizat în antichitatea romană (ca și astăzi, de altfel) de segmente minuscule ale populației alfabetizate

2. Atragem atenția că Ammianus nu folosește termenul în mod accidental, eventual ca o inovație stilistică, ci în mod repetat și cu o mare consecvență a încărcăturii semnatare, pe deplin susținută de context.

3. Argumentarea acestei aserțiuni, pe larg, la Laurențiu Nistorescu, *Raporturile dintre populațiile de frontieră și instituțiile Imperiului Roman. Cazul limiganților*, în „Quaestiones Romanicae” nr. II/2, ed. Universitatea de Vest Timișoara & Universitatea Szeged - Jate Press, pg. 839-847

singur de natură a genera rezerve⁴. Primul, deja pus în valoare de comentatori⁵, ține de faptul că vocabula *limigantes* nu s-a dezvoltat izolat, ci într-o familie terminologică mai largă, bine reprezentată de mult mai frecvent utilizații termenii *conecși* *limes* și *limitanei*⁶ – în cel de-al doilea caz, aflându-ne în fața unei instituții construite „în oglindă” cu cea a *limiganților*, context ce limitează și mai mult plaja interpretativă. Aici trebuie să adăugăm și existența unor contexte frazeologice preconstitutive, de asemenea având statut de fapt certificat documentar, care supraconfirmă univocitatea lecturii canonice. Poate cel mai relevant exemplu îl constituie sintagma utilizată în corpusul „*Historia Augusta*”: *gentes omnes ab Illyrici limite*⁷ (subl. ns.) – relevanța fiind cu atât mai ridicată cu cât formula face explicit și nemijlocit trimitere la realitățile etno-politice din spațiul și epoca în care se manifestă *limiganții* lui Ammianus.

---

4. Reținem ca pe o curiozitate extraștiințifică tentativa de a asocia vocabulele *limigantes* și *argaragantes/ arcaragantes* cu etnonimul *antes*: pe de o parte, o astfel de abordare încalcă principiul de identificare corectă a unui radical (care este *gantes/gentes* și nicidecum *antes*), pe de alta, aducerea în discuție a anșilor în contextul evenimentelor de până în anul 358 este cu totul lipsit de motivație, în primul rând din perspectiva geografiei etno-politice

5. Vezi nota 3

6. Despre valoarea lor semantică, la Benjamin Isac, *The Meaning of the Terms Limes and Limitanei*, în „The Journal of Roman Studies”, vol. 78 (1988), pg. 125-147.

7. Hist. Aug., *Marcus Ant.*, 22, 2

Dan Negrescu

Despre o mențiune ieronimiană

About an Jeronimian mention

Abstract: *Saint Andrew's activity as a missionary was the foundation of a strong centre from where the new faith was spread in Scythia Minor (Drobrogea). The prestige of the theological school opened in the Tomis area was certified in the works of contemporaries such as Saint Jerome.*

Cuvinte cheie: *Ieronim, Schythia Minor, instituții creștine*

Keywords: *Jeronimus, Schythia Minor, Christian institutions*

Într-o altă ocazie scrisă, menționez faptul că existența unui adevărat centru patristic radiant din Scythia Minor, nu este întâmplătoare decât etimologic, având explicație pluralistă.

Un anume monoteism păgân ar putea sta la baza receptării *sine ira et studio* a celui creștin de sorginte iudaică, fapt subliniat de cercetători nu neapărat amici ai poporului român, ca să-l parafralez pe Tacitus¹.

Apoi, ar mai fi de luat în considerare, în ciuda opoziției unor cercetători de factură „civilă”, Apostolatul lui Andrei². Prin lucrarea andreiană s-a format un spațiu apostolic cu putere de radieră în jur, efectul acestui fenomen de primă evanghelizare resimțindu-se clar în vocabularul creștin de bază care este **latin**, nu grec sau slav. Tocmai acest lucru se vedește prin opera autorilor care se înscriu într-o adevărată tradiție andreiană, iar aceasta verificabilă prin Tradiția (Sfântă sau nu...) care nu se confundă cu superstiția³.

Ar mai fi de adăugat, tocmai pentru a intra *in medias res*, că Eusebius Hieronymus, Sfântul Ieronim, își începe un opuscul intitulat **Despre viețile Apostolilor**, cu... Andrei :

„După cum au dezvoltat strămoșii noștri, Andrei a fost fratele aceluia. Evanghelia Domnului nostru Iisus Cristos le-a predicat-o sciților, locuitorilor Sogdiane și saccilor; a rostit-o și în Sebastopolis, oraș numit și „cel mare”, unde dă năvală Apsar, și râul Phasis; acolo locuiesc etiopii dinlăuntru.

A fost înmormântat în cetatea Patrae din Ahaia, după ce fusese răstignit pe cruce

1. Vezi amănunțit în Dan Negrescu, *Apostolica et Patristica*, editura Universității de Vest, Timișoara, 2002, subcapitolul *Întâmplare și strălucire*, pp.9-17.

2. Mă refer la cei care nu înțeleg că tradiția unui sistem nu se construiește ... demolționist prin contestare; a se vedea spre lămurire Mitropolit Nicolae Corneanu, *Temeiurile învățăturii ortodoxe*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1981; dar și Jean Daniélou, *Simbolurile creștine primitive*, Editura Amarcord, Timișoara, 1998; Henri-Irenée Marrou, *Patristică și umanism*, Editura Meridiane, București, 1996).

3. Mai pe larg în Dan Negrescu, *op. cit.*, pp. 17-25.

de prefectul edesenilor din Aegae”⁴

De altfel, e de reținut și criteriul ieronimian al includerii unora în scrierile sale: făptuirea și scrierea; adică „să-i prezint ... pe scurt pe toți cei care i-au transmis ceva neuitării în legătură cu Sfintele Scripturi”⁵.

Evident, contrar contemporanilor noștri, Ieronim nu-și contestă predecesorii, nici chiar pe cei păgâni, găsind modele în operele lui „Varro, Santra, Nepos, Hyginus și Tranquillus, cel spre a cărui pildă mă stârnești”, îmbolditorul fiind Dexter⁶.

Păstrându-ne deci totuși în spiritul apostolicității andreiene, să amintesc că ilustrul contemporan al lui Ieronim, Aurelius Ambrosius, Sfântul Ambrozie al Milanului adică, într-un imn dedicat Nașterii Domnului, construiește o structură a creștinismului primar într-o strofă cât o lume, începând cu Iudeea și încheind cu „a sciților țară”⁷.

În contextul celor amintite până aici, să revenim la cronicarul stridonez de origine, betleemitan prin adopție, în al cărui amintit catalog de personalități ilustre, întâlnim numele unui contemporan de-al său, din tradiția apostolică la care ne-am referit deja:

„Teotim, episcop al Tomisului din Scitia, a dat la iveală, în felul dialogurilor și al vechii elocințe, scurte lucrări împărțite în scurte capitole. Aflu, din auzite, că scrie și alte

4. Sfântul Ieronim, *Despre bărbații iluștri și alte scrieri*, introduceri, traduceri și note de Dan Negrescu, Paideia, București, 1997, p. 84; opusculul descoperit de Erasmus, este în mod cert o completare la *De viris illustribus*, dar nu una ulterioară; chiar capitolul I dovedește că avem în față fragmente care se integrează în *De viris...*, astfel încât capitolul I despre Andrei citat mai sus, ar urma după capitolul I despre Petru din *de viris...*; e posibil ca textul opusculului să fi fost tradus în greacă de un anume Sofronius, amintit de Ieronim ca traducător al său din latină, capitolul CXXXIV din *De viris...*

5. Sfântul Ieronim, *vol. cit.*, p. 11.

6. Idem, *Ibidem*, p. 11.

7. Analiza amănunțită despre sinecdoca ambroziană în Dan Negrescu, *Urmașii întâiului chemat. Tradiția apostolică andreiană*, în Mitropolia Banatului. 4, 1988. Referințe în amintitul studiu și la Tertulian cu *Adversus Iudaeos* în care se menționează „numele lui Cristos stăpânește deja și la daci”.

lucrări”⁸.

Cel menționat este Teotim I, episcop al Tomisului la 392; reiese, în primul rând, o anume admirație a lui Ieronim față de episcopul tomitan, un periferic al Imperiului, geografic socotind, dar central prin cultură⁹. Știm despre Teotim că a fost un poliglot clasicizant de vreme ce își redacta scrierile în tradiția platoniciano-ciceroniană, adică în dialoguri, în limbile latină, greacă și gotică¹⁰. Interesant de subliniat că istoricul bisericesc Sozomenos relatează faptul că, pentru zelul său misionar, Teotim, „cel scit de neam”, era numit cu admirație de către huni „zeul romanilor”¹¹.

Circulația și interesul trezite de operele teotimiene sunt vădite și de faptul că multe fragmente din ele s-au păstrat citate de Sfântul Ioan Damaschinul în *Sacra Parallela*; mai cu seamă sentințe moralizatoare, ceea ce ne face să credem că Teotim era o autoritate pe această linie. De altfel, același Sfânt din Damasc îl așează pe Teotim, într-o scară valorică, alături de Sfântul Ioan Gură de Aur¹².

Și, în mod cert nu este o exagerare axiologică, de vreme ce aceleași surse ilustre ne spun că, la Sinodul din 403, Teotim are căderea și autoritatea să se ridice în apărarea lui Ioan Gură de Aur și, în aceeași măsură, a lui Origene; ce poate fi mai corect, decent și... creștin, până la urmă, decât concluzia lui Origene, pe care Teotim o citează, încheindu-și pledoaria astfel:

„Nu este cuviincios să-l osândești pe cel care a murit de mult, nici să îndepărtezi cu blasfemie părerea celor mai vechi” (s.n.)¹³.

Exemplul episcopului tomitan rămâne unul de urmat fie și în ideea respectului față de cei trecuți și care nu se mai pot apăra; căci iconoclasmul (presupus) modern, contemporan nouă, distrugător (în intenție) al Tradiției, are ca alternativă viabilă și concluzia Sfântului Vincențiu din Lerin, după care „există un specific al modestiei și seriozității creștin, anume acela de a transmite urmașilor nu cele ale sale, ci de a păstra cele primite de la înaintași”¹⁴.

8. Sfântul Ieronim, *despre bărbații...*, ed. cit., p. 79.

9. Vezi Dan Negrescu, *Patristica perennia aucta*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2012, capitolul *Și Părinții noștri*, pp. 221-232.

10. Amănunte la Nestor Vornicesu, *Primele scrieri patristice în cultura noastră, secolele IV-XVI*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1984, pp. 43-48.

11. Apud Nestor Vornicesu, *op. cit.*, p. 43.

12. Vezi în Migne, *P. G.*, XCVI, 241A, 320 D.

13. Sozomenos, în Migne, *P. G.*, LXVII, 1553 A. Sinodul a avut loc în apropiere de Calcedon și era menit, până la un punct, să-i facă pe plac, în anume aspecte teologice, Eudoxiei, soția împăratului Arcadius.

14. Apud Nicolae, Mitropolitul Banatului, *Temeiurile învățăturii...*, pp. 87-88.

Remus Mihai Feraru

Relațiile dintre Biserică și stat în viziunea Sfântului Maxim Mărturisitorul¹

Relationship between the Church and State in the Vision of Saint Maxim the Confessor

Abstract: *Saint Maximus the Confessor (580-662) was the most remarkable theologian of his time. After the Arabs conquered Syria, Palestine and Egypt, many Orthodox monks, priests and bishops took refuge in Northern Africa, which became the Orthodox resistance centre against the Monothelite heresy, supported by the Imperial power and the Patriarchate of Constantinople. Among the refugees who arrived in the Orient was Saint Maximus the Confessor. In short time, he became the leader of the Orthodox opposition and the tenor of Byzantine theology. Starting from 634 until his arrest in 653, Maximus the Confessor got zealously involved in fighting monothelitism. In 655, Imperial authorities in Constantinople put Saint Maximus on a political trial.*

Cuvinte cheie: *Biserică, Stat, sinod, ortodoxie, monotelism, Maxim Mărturisitorul*

Keywords: *Church, state, synod, monothelitism, Saint Maximus the Confessor*

Sfântul Maxim Mărturisitorul (580-662) a fost o personalitate emblematică a secolului al VII-lea. El ni se înfățișează astăzi ca cel mai remarcabil teolog bizantin al epocii sale. Teologii contemporani îl consideră pe Maxim Mărturisitorul drept „adevăratul părinte al teologiei bizantine” și „spiritul cel mai universal al secolului al VII-lea”². Opera maximiană acoperă toate spectrele teologiei creștine: învățătura despre Sfânta Treime hristologie, soteriologie, pnevmatologie, cosmologie, antropologie, spiritualitate, eclesiologie și exegeză. Pe de altă parte, Sfântul Maxim s-a distins ca „un om de acțiune” și un adevărat *mărturisitor al dreptei credințe*. În paralel cu redactarea operei sale teologice,

1. Versiunea în limba franceză a acestui articol este în curs de publicare în Actele Colocviului internațional *Comunicare și cultură în România europeană*, ediția a III-a, 3-4 octombrie 2014, Szeged (Ungaria).

2. Jaroslav Pelikan, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrine*, vol. II: *Spiritul creștinătății răsăritene (600-1700)*, traducere și note de Pr. Prof. Nicolai Buga, Ed. Polirom, Iași, 2005, p. 37.

Maxim Mărturisitorul s-a implicat activ în conflictul dintre Biserică și stat care s-a declanșat în timpul domniei împăratului Heraclius (610-641) și a atins apogeul în timpul succesorului său, Constant al II-lea (641-668). Ilustrul monah s-a manifestat ca un important factor de decizie pe scena vieții politico-religioase a Bizanțului, într-un moment în care Imperiul era scindat în interior de conflictele religioase provocate de criza monotelismului și amenințat la hotare de expansiunea arabă. Bogata corespondență maximiană și *Actele procesului Sfântului Maxim Mărturisitorul* evocă acțiunile sale – care au vizat apărarea dreptei credințe și combaterea ereziei – gândirea sa politică și perspectiva sa inovatoare cu privire la relațiile dintre *sacerdotium* și *imperium*.

Această din urmă problematică face

obiectul studiului nostru care își propune să abordeze viziunea maximiană referitoare la relațiile dintre Biserică și stat.

1. Circumstanțele declanșării conflictului între Biserică și stat

Îndată după înfrângerea definitivă a perșilor (ianuarie 628), împăratul Heraclius (610-641) a urmărit să refacă unitatea Imperiului, slăbit din pricina disputelor religioase dintre calcedonieni și necalcedonieni (în special monofiziții, care erau foarte numeroși în Siria, Palestina și Egipt). Heraclius, de comun acord cu patriarhul Constantinopolului, Sergius năzuiau să obțină ralierea calcedonienilor și a comunităților monofizite din Armenia, Siria, Palestina și Egipt la o formulă de credință care recunoștea existența a două *naturi* sau *firi* în Hristos, însă a unei singure *lucrări* – *μία ἐνέργεια* – (*monoenergismul*). În Egipt, la fel ca în celelalte provincii orientale, împăratul Heraclius nu a întârziat să-și pună în aplicare planul său de unire a monofiziților cu Biserica imperială. În 630/631, împăratul l-a numit patriarh al Alexandriei pe Cyrus, fostul episcop de Phasis, câștigat pentru cauza monoenergismului. La 3 iunie 633, patriarhul Cyrus a reușit să realizeze unirea unei fracțiuni a monofiziției moderați (*Teodosienii*) cu Biserica *melkită* calcedoniană, pe baza formulei *despre o singură lucrare în Hristos*³. *Unirea săvârșită de Cyrus la Alexandria a*

3. Pauline Allen, *Sophronius of Jerusalem and Seventh-Century Heresy. The Synodical Letter and other documents*, Oxford University Press, Oxford, 2009, (Document 3), pp. 170-172 (abreviat *infra*, *Sophronius of Jerusalem*); Christian Lange, *Mia Energieia. Untersuchungen zur Einigungspolitik des Kaisers Heraclius und des patriarchen Sergius von Constantinopel*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2012, pp. 575-581; Louis Bréhier, René Aigrain, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, vol. V: *Grégoire le Grand, les États barbares et la conquête arabe (590-757)*, Bloud et Gay, Paris, 1938, p. 118.

generat reacția promptă a monahului palestinian Sofronius care l-a implorat pe patriarh să nu publice decretul de unire care proclama monoenergismul. Sfântul Sofronie susținea că trebuie neapărat să se admită două «lucrări» în Hristos și nu una, lucrarea situându-se la nivelul firilor (*naturilor*) și nu la nivelul persoanei Mântuitorului. Îndată după instalarea sa pe scaunul patriarhal al Ierusalimului (la începutul anului 634), Sfântul Sofronie a trimis o scrisoare sinodală (*Sinodikon*) patriarhului Sergius și tuturor celorlalți patriarhi și episcopi ai pentarhiei în care mărturisea dualitatea lucrărilor în Iisus Hristos⁴.

Răspunsul Constantinopolului la scrisoarea sinodală a Sfântului Sofronie l-a constituit promulgarea de către împăratul Heraclius a decretului imperial *Ekthesis* (septembrie-octombrie 638). Decretul *Ekthesis* interzicea folosirea expresiilor *o lucrare* (μία ἐνέργεια) sau *două lucrări* (δύο ἐνέργειαι) în Iisus Hristos, însă cerea să fie mărturisită *o singură voință* în Hristos (ἐν θέλημα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ὁμολογοῦμεν)⁵. Prin favorizarea expresiei *o singură voință*, *Ekthesis*-ul „a contribuit la transformarea monoenergismului în monotelism”⁶. Totodată, decretul *Ekthesis* a contribuit la izbucnirea conflictului dintre Biserică și stat. *Ekthesis*-ul a fost acceptat de către majoritatea episcopilor răsăriteni, însă a fost respins de Biserica Romei⁷.

2. Sfântul Maxim Mărturisitorul și monotelismul

Rezistența împotriva *monotelismului*, susținut de către puterea imperială de la Constantinopol, s-a concentrat, într-o primă fază, în Africa de Nord. În urma cuceririi Siriei, Palestinei și Egiptului de către arabi (între 636 și 640), mulți călugări, preoți și probabil chiar episcopi s-au refugiat în Africa de Nord care a devenit nu numai locul unor tulburări religioase – căci printre refugiați se aflau și numeroși monofiziți – ci mai ales centrul de rezistență ortodoxă împotriva monotelismului⁸. Printre refugiații din Orient care trăiau în Africa se afla și Sfântul Maxim Mărturisitorul. După biografia tradițională (*Viața greacă*), Sfântul Maxim s-ar fi născut la Constantinopol⁹. *Viața greacă* ne informează că Sfântul Maxim a fost secretarul împăratului Heraclius. În jur de 613/614, el a intrat în monahism, retrăgându-se la mănăstirea Chrysopolis (Scutari), în apropierea Constantinopolului. Prin 626, ca urmare a invaziei persane, Maxim a emigrat în Africa de

4. Christoph von Schönborn, *Sofronie al Ierusalimului. Viața monahală și mărturisirea doctrinară*, traducere de Măriuca și Adrian Alexandrescu, Ed. Fundația Anastasia, București, 2007, p. 118, 226.

5. Pauline Allen, *Sophronius of Jerusalem*, (Document 9: *Ekthesis*), p. 214.

6. V. Grumel, *Recherche sur l'histoire du monothélisme*, în "Echos d'Orient", no. 29, 1930, p. 20.

7. Charles Joseph Hefele, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, trad. Par Dom. H. Leclercq, vol. III/1, Éditeurs Letouzey et Ané, Paris, 1909, pp. 390-392. Venance Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I: *Les Actes des Patriarches*, Fasc. I: *Les Regestes de 381 à 715*, Socii Assumptionistae Chalcedonenses, Constantinople-Istanbul, 1932, pp. 117-118, nr. 293 (abreviat *infra Les Regestes*).

8. Charles Diehl, *L'Afrique byzantine (533-709). Histoire de la domination byzantine en Afrique*, Éd. Ernest Leroux, Paris, 1896, p. 543.

9. *Sfântul Maxim Mărturisitorul (580-662) și tovarășii săi întru martiriu: papa Martin, Anastasie Monahul, Anastasie Apocrisiarul. „Vieți” – actele procesului – documentele exilului*, traducere și prezentare de diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2004, cap. 2, p. 60 (abreviat *infra Sfântul Maxim și tovarășii săi*); o altă biografie scrisă în siriacă de către monotelitul Gheorghe de Reshaina îi atribuie lui Maxim o origine palestiniană, *ibidem* (*Viața siriacă*), p. 209.

Nord, stabilindu-se la Cartagina; în 633 l-a reîntâlnit aici pe monahul Sofronie – viitorul patriarh al Ierusalimului (634-638) – pe care îl cunoscuse anterior în Palestina¹⁰. După moartea mentorului său Sofronie (638), Sfântul Maxim s-a angajat într-o luptă deschisă împotriva monotelismului, pe care l-a combătut cu vigoare, susținând mărturisirea necondiționată a *diotelismului*, drept criteriu al dreptei credințe. Începând de acum viața sa se va confunda cu istoria ereziei monotelite pe care el a descoperit-o destul de târziu (prin 634). În scurt timp, Maxim Mărturisitorul a devenit liderul opoziției ortodoxe și cel mai remarcabil teolog al epocii sale¹¹.

Începând din 640, Sfântul Maxim s-a implicat direct în disputa monotelită. El se bucura de notorietate și de un imens credit spiritual atât la Constantinopol cât și în Africa de Nord și Italia; era o persoană foarte influentă, nu doar datorită autorității sale spirituale și competenței sale intelectuale, ci și datorită strânselor relații pe care le avea cu o serie de persoane de la curtea imperială din Constantinopol¹². Însă este evident că rețeaua sa de relații era mult mai extinsă la Cartagina decât în capitala imperială. În scurt timp, Maxim a devenit consilierul teologic al guvernatorilor Africii bizantine Petru, Gheorghe și Grigorie de care îl lega o strânsă prietenie¹³. În 645, exarhul Grigorie a prezidat dezbaterea publică de la Cartagina dintre Maxim și Pyrrhus, fostul patriarh al Constantinopolului (638-641); această dispută teologică – câștigată de Sfântul Maxim – s-a încheiat cu un rezultat destul de surprinzător: convertirea formală a lui Pyrrhus la ortodoxie și plecarea sa la Roma (sfârșitul lui 645 / începutul lui 646)¹⁴. Sfântul Maxim Mărturisitorul l-a însoțit pe Pyrrhus la Roma, unde a rămas până în 653/655; el va locui la mănăstirea refugiaților palestinieni Sfântul Savva (*Cellae Novae*) de pe colina Aventin¹⁵.

10. *Ibidem*, pp. 62-63; 65-66; vezi și Gilbert Dagron, Pierre Riché, André Vauchez, (coord.), *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, vol. IV: *Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, Les Éditions Desclée, Paris, 1993, p. 50.

11. Gilbert Dagron, Pierre Riché, André Vauchez, (coord.), *op. cit.*, vol. IV, p. 50.

12. Sfântul Maxim i-a adresat două scrisori eunucului Ioan Cubicularul, un om foarte influent la curtea imperială, cerându-i să obțină revenirea la Cartagina a fostului prefect Gheorghe, care fusese revocat din funcție. Însă tentativa sa nu a avut sorți de izbândă. În locul lui Gheorghe a fost numit exarh al Africii Grigorie, Jacques-Paul Migne *Patrologia Graeca; Patrologiae cursus completus, series graeca*, 91, Paris, 1863, col. 641-648 (abreviat *infra*, PG); Christian Boudignon, *Maxime était-il constantinopolitain ?*, în B. Janssens, Roosen și P. van Deun (ed.), *Philomathestatos. Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for his Sixty-Fifth Birthday*, „Orientalia Lovaniensia Analecta”, nr. 137, 2004, pp. 26-27 ; vezi și Charles Diehl, *op. cit.*, p. 525; 543-552.

13. Lars Thunberg, *Antropologia teologică a Sfântului Maxim Mărturisitorul. Microcosmos și Mediator*, traducere din limba engleză de Anca Popescu, Ed. Sofia, București, 2005; vezi și Chr. von Schönborn, *op. cit.*, pp. 92-93.

14. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Disputatio cum Pyrrho*, în PG 91, col. 287-288; vezi și *Sfântul Maxim și tovarășii săi*, cap. 14-15, pp. 71-74; Friedhelm Winkelmann, *Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monotheletischen Streites*, în „Klio”, 69/2, 1987, p. 534, nr. 92; Ioan I. Ică, *Probleme dogmatice în Dialogul Sfântului Maxim Mărturisitorul cu Pyrrhus*, în „Ortodoxia”, nr. 3, 1960, pp. 350-374; Pr. Prof. I. G. Coman, „Și Cuvântul Trup S-a Făcut”. *Hristologie și mariologie patristică*, Ed. Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1993, pp. 271-291.

15. *Sfântul Maxim și tovarășii săi*, p. 41, 219-220. Mănăstirea Sfântul Savva de pe colina Aventin a fost una dintre cele trei mănăstiri din Roma care adăposteau monahi răsăriteni refugiați aici în urma invaziei arabilor în Palestina; cf. L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, p. 164, care afirmă că Sfântul Maxim Mărturisitorul a rămas la Roma până la sinodul de la Lateran (649); cu privire la comunitatea monastică răsăriteană din Roma, vezi Jean-Marie Sansterre, „Le Monachisme byzantin à Rome”, în *Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo*, Settimane di studio 34, Fondazione Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo, Spolète, 1988,

Începând din 646, rezistența antimonotelită s-a concentrat în vechea capitală imperială, avându-l ca lider necontestat pe Sfântul Maxim Mărturisitorul. În 646, cu siguranță la instigarea Sfântului Maxim, episcopii africani din Numidia, Byzacene, Mauretania și Africa Proconsulară au convocat sinoade în mai multe orașe nord-africane, care au condamnat în unanimitate ca eretică doctrina monotelită favorizată de către guvernarea bizantină; sinoade similare contra ereziei monotelite s-au întrunit în Sicilia și Sardinia¹⁶. Sinodalii africani au cerut, cu acordul exarhului Grigorie, abolirea decretului *Ekthesis*. Ei le-au adresat scrisori patriarhului Pavel al II-lea, pentru a-l îndemna să revină la credința formulată de către primele cele cinci sinoade ecumenice, împăratului Constans al II-lea, pentru a-i cere anularea *Ekthesis*-ului și papei Teodor, pentru a-l informa despre măsurile luate de aceste sinoade. Episcopii africani l-au rugat pe papă să-și folosească autoritatea pentru a-l determina pe patriarhul Pavel al Constantinopolului să renunțe la erezie, iar în caz contrar, „el să fie îndepărtat ca un membru bolnav al trupului Bisericii lui Hristos”¹⁷.

Opoziția față de puterea imperială bizantină nu a întârziat să ia o turnură politică extrem de primejdioasă. Exarhul Africii de Nord, Grigorie s-a revoltat împotriva împăratului, găsind sprijin nu doar la populația imperială nord-africană, ci și la triburile maure vecine. El însuși a fost proclamat împărat de către trupele sale. Guvernarea monotelită de la Constantinopol a perceput evenimentele derulate în Africa ca un complot împotriva statului, în care ar fi fost implicați exarhul Grigorie, Maxim și papa Teodor (642-649). Bănuielile autorităților bizantine au fost confirmate de revolta lui Grigorie împotriva lui Constant al II-lea (646). În plus, relația dintre exarhul Grigorie și Sfântul Maxim Mărturisitorul era de notorietate publică. De asemenea se știa că Grigorie l-a primit la curtea sa pe patriarhul Pyrrhus – depus din scaunul patriarhal constantinopolitan de către Constant al II-lea (641) – pe care dorea să-l câștige drept patriarh legitim¹⁸. În ciuda acuzațiilor lansate la adresa lui Maxim că i-ar fi acordat sprijin exarhului Africii, Sfântul Părinte a negat orice implicare în revolta lui Grigorie¹⁹. Arabii vor scăpa guvernarea bizantină de consecințele nefaste pe care ar fi putut să le aibă revolta exarhului Africii pentru stat. În 647, după cucerirea Egiptului, trupele arabe au lansat un atac neașteptat împotriva exarhatului Africii de Nord; uzurpatorul Grigorie își va găsi moartea în luptele cu arabii de la Sufetula; după victorie, aceștia din urmă au jefuit Sufetula, reședința lui Grigorie și s-au retras, pretinzând în schimb un tribut consistent. Exarhatul Cartaginei va rămâne în continuare în stăpânirea Imperiului Bizantin²⁰.

---

p. 704. pp. 701-746.

16. *Ibidem*, cap. 14, pp. 71-72.

17. John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 307; L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, pp. 164-165; Ch. J. Hefele, *op. cit.*, vol. III/1, pp. 426-430; F. Winkelmann, *art. cit.*, pp. 535-536, nr. 98, 99, 100, 101.

18. Jean Meyendorff, *Unité de l'Empire et divisions des Chrétiens. L'Église de 450 à 680*, traduction de l'anglais par Françoise Lhoest revue par l'auteur, Les Éditions du Cerf, Paris, 1993, pp. 384-385 ; Jan Louis van Dieten, *op. cit.*, p. 84.

19. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Viața greacă)*, p. 118.

20. Georgije Ostrogorski, *Histoire de l'Etat byzantin*, traduit de l'allemand par J. Gouillard, Les Éditions Payot, Paris, 1996, pp. 148-149; Hugo Rahner, *L'Église et l'État dans le christianisme primitif*, Les Éditions du Cerf, Paris, 1964, pp. 278-281; cf. L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, p. 165.

Evenimentele derulate în Africa au avut un puternic ecou la Roma. Încurajat de deciziile sinoadelor africane și sfătuit de către Sfântul Maxim Mărturisitorul, papa Teodor a rupt formal comuniunea cu patriarhul Pavel al Constantinopolului. În urma unui schimb de scrisori, în 642/643, pontiful roman l-a excomunicat pe patriarhul Pavel; acesta din urmă a reacționat cu violență, demolând altarul de la reședința constantinopolitană a apocrisiarilor papali, aflată în palatul Placidia²¹. Eșecul politicii monotelite devenea din ce în ce mai evident chiar și la Constantinopol. Speranțele de a-i uni pe calcedonieni și necalcedonieni prin formula monotelită fuseseră năruite de victoriile arabilor în Siria și în Egipt. În schimb, Italia și Africa, care se împotriveau monotelismului, se aflau în conflict deschis cu puterea imperială de la Constantinopol²².

În această conjunctură politico-religioasă deosebit de defavorabilă pentru Imperiu, împăratul Constant al II-lea și-a dat seama de necesitatea unei reconcilieri religioase între calcedonieni și monotești. Pe de altă parte, curtea imperială, înțelegând primejdia unei rupturi de Roma, a avut în vedere căutarea unei soluții imperative în vederea unei reconcilieri cu papalitatea. Acesta a fost momentul în care, la recomandarea și cu sprijinul patriarhului Pavel, împăratul Constant al II-lea a promulgat decretul *Typos* (septembrie 648). *Typos*-ul anula *Ekthesis*-ul împăratului Heraclius și interzicea orice fel de discuție despre una sau două lucrări, respectiv una sau două voințe în persoana Mântuitorului Iisus Hristos²³.

Roma a ripostat fără întârziere față de decretul *Typos*, prin organizarea sinodului de la Lateran în 649, în timpul papei Martin I. De altfel, acest sinod antimonotelit fusese plănuț de către papa Teodor, în timpul căruia s-a concentrat la Roma opoziția față de decretul *Typos*. Sfântul Maxim a participat activ la lucrările sinodului. El a pregătit o parte din documentația patristică necesară; a luat parte la dezbaterile din cadrul sinodului, redactând unele documente și, deși era simplu călugăr, a semnat unele decizii sinodale²⁴.

21. Gilbert Dagron, Pierre Riché, André Vauchez, (coord.), *op. cit.*, vol. IV, p. 43.

22. Jean Meyendorff, *op. cit.*, 385.

23. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. X, Graz-Austria, Akademische Druck-U. Verlagsanstalt, 1960-1961, col. 1029-1032 (abreviat *infra*, Mansi); vezi și Pr. Nicolae Chifăr, *Istoria creștinismului*, vol. II, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 2000, p. 237; Ch. J. Hefele, *op. cit.*, vol. III/1, pp. 432-433; F. Winkelmann, *art. cit.*, p. 537, nr. 106.

24. Jean-Claude Larchet, *Sfântul Maxim Mărturisitorul, mediator între Răsărit și Apus*, traducere din limba franceză de Marinela Bojin, ediție îngrijită de preot Dragoș Bahrim, Ed. Doxologia, Iași, 2010, pp. 164-165; semnătura Sfântului Maxim („Maximus monachus”) apare alături de cea a ucenicului său, Anastasie Monahul („Anastasius monachus”) pe „libelul” sau petiția monahilor greci din Roma adresată sinodului de la Lateran, prin care aceștia solicitau condamnarea *Typos*-ului; o dovadă în acest sens ne-o furnizează *Discuțiile de la Bizya și Rhegium* dintre Sfântul Maxim și emisarii patriarhului Petru: „Răspunzându-i cu glas foarte aspru, Epifanie i-a zis: «Ai semnat libelul?». Și avva Maxim a spus: «Da, l-am semnat»”; petiția monahilor greci din Roma se regăsește printre actele sinodului de la Lateran (Mansi X, col. 910), vezi Diac. Ioan I. Ică jr., *Sfântul Maxim și tovarășii săi*, p. 162, n. 24; despre implicarea Sfântului Maxim Mărturisitorul în cadrul lucrărilor sinodului de la Lateran, vezi studiul vechi dar foarte util al lui E. Caspar, *Die Lateransynode*, von 649, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, 1932, pp. 75-137, la care se adaugă studiile mai recente ale lui R. Riedinger, *Aus den Akten der Lateran-Synode von 649*, în „Byzantinische Zeitschrift”, 69, 1976, pp. 17-38; idem, *Grammatiker-Gelehrsamkeit in den Akten der Lateran Synode von 649*, în „Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik”, 25, 1976, pp. 57-61; idem, *Die Lateransynode von 649 und Maxim der Bekenner*, în F. Heinzer, Christoph von Schönborn (éd.), *Maximus Confessor. Actes du Symposium sur Maxime le Confessor*, Fribourg (Suisse), 1982, pp. 111-121; F. Winkelmann, *art. cit.*, p. 538, nr. 110.

În definiția dogmatică a sinodului se mărturisește existența a două voințe și două lucrări în Hristos, care corespund celor două firi ale Mântuitorului și care sunt unite într-unul și același „lucrător” sau „subiect operant”²⁵.

Actele sinodului de la Lateran au fost acceptate fără proteste în Apus, însă basileul bizantin le-a respins, reacționând cu brutalitate împotriva Bisericii romane. Un nou exarh, Olympius a fost trimis în Italia, având misiunea să obține adeziunea clerului apusean la decretul *Typos* și să-l aresteze pe papa Martin. Ajuns la Roma, Olimpiu s-a confruntat cu o puternică opoziție populară. El a profitat de disprețul populației Romei față de Constantinopol și în loc să-și îndeplinească misiunea s-a proclamat, cu acordul papei, șef politic al Italiei pe care astfel o scotea de sub dominația bizantină (650). Bizanțul nu a luat măsuri împotriva lui Olimpiu, a cărui rebeliune a fost de scurtă durată, luând sfârșit odată cu moartea inițiatorului ei în 652, într-o luptă împotriva arabilor în Sicilia²⁶. La 17 iunie 653 noul exarh al Ravennei, Teodor Kalliopas a intrat cu armata în Roma și l-a arestat pe papa Martin I. În noaptea de 18 spre 19 iunie 653, papa a fost scos pe ascuns din Roma, luând drumul exilului spre Constantinopol, unde a ajuns în 17 septembrie 653²⁷.

3. Procesul Sfântului Maxim Mărturisitorul

După arestarea papei Martin I de către exarhul Ravennei Theodor Calliopas²⁸ (17 iunie 653), Sfântul Maxim Mărturisitorul a preluat, pentru scurt timp, conducerea rezistenței „ortodoxe” împotriva guvernării monotelite de la Constantinopol. Se pare că, la scurt timp după arestarea pontifului roman, împăratul Constant al II-lea a poruncit să fie arestat și Sfântul Maxim (foarte probabil în cursul anului 653). Acesta din urmă se afla pe atunci la Constantinopol, unde revenise probabil prin 651 sau 652, pentru a apăra deciziile Sinodului de la Lateran și pentru a încerca să convingă mai multe personalități din capitală, între care și pe patriarhul Pavel, să renunțe la monotelism²⁹.

25. H. Denzinger, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Verbessert, erweitert, ins Deutsche übertragen und unter Mitarbeit von Helmut Hoping herausgegeben von Peter Hünermann, 39. Auflage, Herder, Freiburg im Breisgau, Basel, Rom, Wien, 2001., p. 228; É Amann, s. v. „Martin Ier (Saint)”, în *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Paris, vol. X/1, Paris, 1928, col. 190-191; Ch. J. Hefele, *op. cit.*, vol. III/1, pp. 445-446.

26. J. F. Haldon, *op. cit.*, pp. 309-310; Jean Meyendorff, *op. cit.*, p. 387; L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, pp. 169-170; F. X. Murphy, P. Sherwood, *Constantinople II et Constantinople III*, Éditions de l'Orante, Paris, 1974, pp. 182-183.

27. *Sfântul Maxim și tovarășii săi*, p. 95; cf. Charles Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751)*, (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fascicule cinquante-troisième), Éd. Ernest Thorin, Paris, 1888, p. 407.

28. Martin I a fost judecat și condamnat la moarte. În urma intervenției patriarhului Pavel al II-lea, pedeapsa cu moartea i s-a comutat în exil. Martin I a fost exilat la Chersones în Crimeea (17 martie 654), unde a și murit ca martir la 16 septembrie 655, *Sfântul Maxim și tovarășii săi*, pp. 104-106; Jean Claude Larchet, *Sfântul Maxim Mărturisitorul. O introducere*, traducere din limba franceză de Marinela Bojin, ediție îngrijită de preot Dragoș Bahrim, Ed. Doxologia, Iași, 2013, p. 34; J. F. Haldon, *op. cit.*, p. 310; H. Rahner, *op. cit.*, pp. 278-281; L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, p. 172.

29. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Viața greacă)*, pp. 78-79. Potrivit *Vieții grecești*, Sfântul Maxim a ajuns la Constantinopol mai devreme decât papa Martin; în 653, Maxim se afla deja în capitala imperială împreună cu discipolii săi, Anastasie Monahul și Anastasie Apocrisiarul; *ibidem (Viața siriacă...)*, p. 220; Jean Claude Larchet, *op. cit.*, (*Sfântul Maxim Mărturisitorul...*) p. 34; Idem, *op. cit.* (*Sfântul Maxim Mărturisitorul mediator...*), pp. 170-171; Friedhelm Winkelmann, *Der monenergetisch-monotheletische Streit*, Peter Lang,

Sfântul Maxim a fost întemnițat înainte de a compărea pentru prima oară în fața completului de judecată întrunit la palatul imperial din Constantinopol, în mai 655, din ordinul împăratului³⁰. Sfântul Maxim Mărturisitorul și ucenicul său Anastasie Monahul au fost interogați de către patriciul Troilos și de către Serghie Eukratas, în prezența senatului și a patriarhilor Petru al Constantinopolului (654-668) și Macedonie al Antiohiei³¹. Procesul a debutat prin acuzații politice lansate împotriva lui Maxim. El n-a fost acuzat de erezie, ci de lezarea maiestății imperiale. Judecătorii i-au fixat trei capete de acuzare. În primul rând, Sfântul Maxim a fost acuzat că a predat arabilor Egiptul și Africa; mai precis, i s-a reproșat că a favorizat, cu douăzeci și doi de ani înainte (mai exact în 633), cucerirea Egiptului de către arabi, incitându-l pe patriciul Petru, prefectul Numidiei să nu le opună rezistență sarazinilor³². Prima acuzație contra Sfântului Maxim este total nefondată, deoarece se știe că Alexandria n-a fost cucerită decât în 642, iar Africa bizantină în 647. Pe de altă parte, nu se poate invoca un presupus sfat epistolar pentru a explica căderea Egiptului și Africii³³.

De asemenea, Maxim a fost învinuit de a fi încurajat și favorizat rebeliunea exarhului Africii Grigorie împotriva împăratului Constant al II-lea, în anul 646³⁴. Serghie Magudan, unul dintre martorii acuzării declarase că, la rândul său, papa Teodor l-a încurajat pe Grigorie să se răzvrătească împotriva autorităților imperiale, după ce aflate că Sfântul Maxim „văzuse în vis” cete de heruvimi care ovaționau victoria exarhului. Pontiful roman îl înștiințase pe exarhul Grigorie că Dumnezeu însuși încuviințase revolta lui împotriva *basileului*, garantând succesul acesteia³⁵. Al doilea cap de acuzare pronunțat

Frankfurt am Main, Berlin, 2001, p. 140 (nr. 132); p. 242; L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, p. 173; Venance Grumel, *Notes d'histoire et de chronologie sur la vie de Saint Maxime le Confesseur*, în „Échos d'Orient”, Tome 26, nr. 145, 1927, p. 31; E. Montmasson, *La chronologie de la vie de Saint Maxime le Confesseur (580-662)*, în „Échos d'Orient”, Tome 13, nr. 82, 1910, p. 151; cf. Charles Joseph Hefele, *op. cit.*, vol. III/1, p. 461.

30. Conform *Vieții siriace*, pe perioada șederii sale la Constantinopol (651/652), Maxim Mărturisitorul a locuit la palatul Placidia (*ta Plakidias*), reședința apocrisiarilor romani. El a profitat de lipsa împăratului din capitală – Constant al II-lea era plecat într-o expediție militară în Armenia – străduindu-se să câștige cât mai mulți susținători de partea deciziilor formulate de către Sinodul de la Lateran (649), *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Viața siriacă)*, p. 220. După întoarcerea sa din Armenia (653), împăratul Constant al II-lea a convocat un sinod local care l-a condamnat pe Sfântul Maxim pentru nestorianism. Acesta din urmă a fost închis într-o mănăstire de maici pe care le-a convertit la *diotelism*. Toate călugărițele care au îmbrățișat *diotelismul* au fost arse pe rug din ordinul împăratului, Michel le Syrien, *Chronique*, vol. II, éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, Paris, Ernest Leroux Éditeur, 1901, XI, 9, pp. 435-436; vezi și Friedhelm Winkelmann, *op. cit.*, pp. 139-140, nr. 131b; p. 242.

31. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Audierea de la palat [655])*, p. 115, 124, 131; Friedhelm Winkelmann, *op. cit.*, pp. 140-141, nr. 132; textul primului interogatoriu al Sfântului Maxim Mărturisitorul se găsește în PG 90, 109C-129D, fiind cunoscut sub numele de *Relatio motionis*.

32. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Audierea de la palat [655])*, p. 116: „[...] urăști pe împărat și statul lui, fiindcă tu singur ai predat sarazinilor [arabilor] Egiptul, Alexandria, Pentapole, Tripolis și Africa. [...] Acum 22 de ani [Heraclie], bunicul împăratului de acum, a poruncit răposatului Petru să ia armată și să plece în Egipt împotriva sarazinilor. Și el [Petru] ți-a scris [...], [întrebându-te] dacă-l sfătuiești să plece. Iar tu i-ai scris răspunzându-i și zicându-i să nu facă nimic asemănător, pentru că lui Dumnezeu nu-i place să se dea ajutor statului romanilor pe vremea împărăției lui Heraclie și a neamului său”.

33. Christian Boudignon, *art. cit.*, p. 42.

34. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Audierea de la palat [655])*, p. 117; L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, p. 173; Charles Diehl, *op. cit. (L'Afrique byzantine...)*, p. 556.

35. *Ibidem*, p. 117; L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, p. 173; Charles Diehl, *op. cit.*, p. 556.

împotriva Sfântului Maxim nu are niciun temei real, deși se pare că ilustrul monah n-ar fi fost deloc străin de răzvrătirea exarhului Africii împotriva lui Constant al II-lea. În acest sens, s-ar putea stabili o legătură între convocarea sinoadelor africane, în 646, la îndemnul lui Maxim și cu aprobarea exarhului Africii și răzvrătirea lui Grigorie³⁶.

În al treilea rând, Sfântul Maxim a fost acuzat că a proferat cuvinte jignitoare la adresa împăratului și a negat caracterul său sacerdotal de „împărat și preot după rânduiala lui Melchisedec”. Refuzul Sfântului Maxim de a-i recunoaște împăratului demnitatea de arhiereu a generat o veritabilă dispută între el și acuzatorii săi, referitoare la atribuțiile religioase ale împăratului, la statutul său în cadrul Bisericii și la limitele implicării *basileului* în treburile bisericești.

Primul lucru care i se reproșează Sfântului Maxim este însă faptul de a nu fi creștin adevărat, fiindcă îl urăște pe împăratul Constant al II-lea: „Cum poți fi creștin, dacă-l urăști pe împărat?”³⁷. Maxim a răspuns că nu-l urăște pe împărat, dar nu poate să iubească decât adevărul. Or prevederile *Typos*-ului impus de Constant al II-lea sunt în contradicție cu Simbolul de credință niceo-constantinopolitan, și cu dogmele primelor patru Sinoade Ecumenice și ale Sinodului de la Lateran. Tăcerea impusă de *Typos* duce la suprimarea dogmelor, care constituie singura bază reală de unire a Bisericilor³⁸. În opinia Sfântului Maxim, *Typos*-ul este inacceptabil și de aceea a fost pe bună dreptate anatemitizat de sinodul de la Lateran și de către papa Martin I, care a fost depus și persecutat pe nedrept³⁹. Singura soluție este ca împăratul să se delimiteze de *Typos*, așa cum a făcut-o la sfârșitul vieții și Heraclie de *Ekthesis*⁴⁰. De asemenea este necesar ca Constant al II-lea să accepte poziția dogmatică deja formulată la sinodul de la Lateran⁴¹. Așadar, Sfântul Maxim se opune cu fermitate aplicării deciziilor *Typos*-ului pe care puterea politică dorea să-l impună pentru a salva unitatea Bisericii și existența Imperiului. Maxim recunoaște că a subscris la anatemitizarea *Typos*-ului de către Sinodul de la Lateran, precizând că același sinod roman n-a anatemitizat și pe împăratul Constant al II-lea⁴². Astfel, se poate remarca

36. Jean Meyendorff, *op. cit.*, p. 384, 388 ; Christian Boudignon, *art. cit.*, p. 42.

37. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Audierea de la palat [655])*, p. 115.

38. *Ibidem*, cap. 4, pp. 120-121; cap. 6, p. 125.

39. *Ibidem*, cap. 12, p. 134.

40. În mod indirect, Sfântul Maxim condamnă și decretul *Ekthesis* promulgat de către împăratul Heraclius prin care s-a impus monotelismul. De altfel, atât decretul *Ekthesis*, cât și *Typos*-ul nu au fost acceptate de către Biserică ca fiind în sine o expresie autorizată a învățăturii ortodoxe. Cele două decrete au fost percepute mai degrabă ca o expresie evidentă a *cezarpapismului* imperial, John Meyendorff, *op. cit.*, p. 215.

41. *Ibidem*, cap. 9, p. 130.

42. *Ibidem*, cap. 10, p. 132: „Eu pe împărat nu l-am anatemitizat, ci o hârtie străină de credința ortodoxă a

că, deși a condamnat *Typos*-ul și a negat demnitatea de *arhiereu* a împăratului, Sfântul Maxim n-a contestat niciun moment instituția imperială în sine, nici n-a recuzat rolul împăratului în treburile Bisericii⁴³.

Sfântul Maxim Mărturisitorul consideră că acceptarea *Typos*-ului de către Biserică ar însemna un *compromis* cu puterea politică și, inevitabil, o concesie făcută ereticilor. „*Typos*-ul nu făcea altceva decât să sacrifice credința și adevărul de dragul unității și păcii Bisericilor și Imperiului, care trebuiau realizate cu orice preț și prin orice mijloace, inclusiv ale represiunii polițienești și compromisului cu erezia și ereticii”⁴⁴. Sfântul Părinte reproduce discuția purtată la Roma cu patriciul Grigorie – trimisul împăratului Constant al II-lea – care avea misiunea să mijlocească împăcarea dintre papa Teodor și patriarhul Constantinopolului Pavel al II-lea⁴⁵; la sfârșitul anului 648 sau la începutul lui 649, pontiful roman îl excomunicase pe Pavel al II-lea datorită adeziunii sale la monotelism. Patriciul Grigorie a propus ca unirea celor două Biserici să se înfăptuiască pe baza decretului *Typos*, adăugând că „*Typos*-ul nu face o suprimare a rostirilor sfinte, ci doar o tăcere, ca să ajungem la pace prin *economie*”⁴⁶. Grigorie invocă aici termenul *oikonomia* care definește o noțiune complexă, tipic bizantină, a cărei origine urcă la Părinții Bisericii; ea își găsește definiția sa cea mai riguroasă în secolele IX-X⁴⁷. Deoarece prevederile *Typos*-ului implicau acceptarea de către Biserică a unui compromis (*oikonomia*) în materie de învățătură de credință, în sensul desființării dogmelor sale, Sfântul Maxim se opune aplicării principiului canonic al *economiei* în materie de dogme și credință. În numele acestui principiu, Maxim rezistă în 655 presiunii monotelitilor. Argumentul invocat în acest sens de către Sfântul Părinte este că, în materie de dogme, nu poate exista decât rigoare și exactitate (*akribeia*) și niciodată concesie și compromis (*oikonomia*)⁴⁸. Prin urmare, Maxim se dovedește a fi un adversar ferm al *acomodării de conjunctură* pe care puterea politică intenționa să o impună Bisericii prin decretul *Typos*, în numele *armoniei* pretinse de interesele salvării

Bisericii”.

43. Jean Meyendorff, *op. cit.*, p. 41.

44. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Audierea de la palat [655])*, cap. 4, pp. 121-122: „Iar dacă de dragul «economiei» [compromisului] împreună cu credința cea rea este suprimată și credința mântuitoare, atunci o astfel de formă de pretinsă «economie» este de fapt o separare totală desăvârșită de Dumnezeu și nu o unire. [...]”.

45. Jan Louis van Dieten, *op. cit.*, p. 95.

46. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Audierea de la palat [655])*, cap. 4, p. 120.

47. În dreptul canonic, cuvântul *oikonomia* are sensul de *adaptare, acomodare, ajustare, compromis, acord*. *Oikonomia* semnifică modul în care Biserica aplica canoanele, fie cu strictețe și rigoare, fie cu îngăduință și blândețe. De aici rezultă un alt înțeles al termenului *oikonomia* și anume acela de *dispensă de la aplicarea strictă a canoanelor*, ceea ce trimite la ideea de *concesie* și *compromis*. Mai precis, prin *economia ecleziastică*, Biserica era în măsură să-și reducă rigoarea canoanelor sau chiar să suspende aplicarea lor, pentru comunitatea creștinilor, în cazul în care interesele superioare o impuneau; Andrew Louth, *Greek East and Latin West. The Church AD 681-1071*, St Vladimir's Seminary Press Crestwood, New York, 2007, pp. 37-38; vezi și P. Raî, *L'économie dans le droit canonique byzantine des origines jusqu'au XIe siècle. Recherches historiques et canoniques*, în „Istina”, 18 (1973), pp. 272-273; 292-294.

48. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Audierea de la palat [655])*, p. 122: „Dar nici un împărat n-a reușit să-i convingă pe de Dumnezeu purtătorii noștri Părinți să se împace prin expresii intermediare [de compromis] cu ereticii de pe vremea lor, ci ei s-au folosit de expresii clare, proprii și corespunzătoare dogmei aflate în cercetare...”.

unității religioase și a însăși existenței Imperiului⁴⁹. Sfântul Maxim adoptă o atitudine intransigentă, afirmând că preferă mai degrabă schismă în Biserică și comuniune în erezie și heterodoxie decât suprimarea dogmelor, fără de care nu există în principiu Hristos și Biserică⁵⁰. Recunoașterea și mărturisirea a două voințe și două lucrări în Iisus Hristos sunt absolut obligatorii, fiindcă absența lor duce la desființarea celor două naturi, divină și umană, ale Mântuitorului⁵¹.

Pe de altă parte, prin forma sa, *Typos*-ul reprezintă o imixtiune imperială inacceptabilă în dogmele de credință. Împăratul nu este și preot și doar Biserica are autoritatea de a formula, în sinoadele proprii, învățătura de credință. Cu alte cuvinte, Sfântul Maxim a enunțat principiul că împăratul este un laic și nu are niciun drept să ia decizii în materie de credință, aceasta fiind treaba exclusivă a Bisericii. El contestă în mod explicit dreptul împăratului de a defini dogmele⁵². Ilustrul monah apără ideea că dogmele sunt de resortul preoților; așadar, împărații nu pot să intervină și să folosească *oikonomia* în domeniul învățăturii de credință, însă cei care au făcut acest lucru au căzut în erezie sau ar fi dus Biserica pe căi greșite fără curajul și sacrificiul episcopilor⁵³.

La întrebarea – capcană care îi este adresată de către patriciul Grigorie: „Nu este oare orice împărat creștin și preot?”, Sfântul Maxim răspunde că împăratul este un personaj sacru, însă el nu are caracter sacerdotal, în ciuda formulei retorice care îl asimilează cu Melchisedec „rege și preot”. Așadar, Maxim tăgăduiește funcției imperiale orice caracter sacerdotal. Împăratul nu săvârșește Sfintele Taine. El este pomenit în Biserică după clerici, în fruntea laicilor. Împăratul n-a primit puterea „de a lega și a dezlega”. El se supune Bisericii ca rob al lui Dumnezeu; este membru al comunității eclesiale prin botez și participă la săvârșirea Sfintelor Taine pentru mântuirea sa⁵⁴. Melchisedec, „rege și preot” în Vechiul Testament este o prefigurare a lui Hristos și nu un model al împăratului creștin. Împăratul trebuie să lase episcopilor conducerea spirituală a Bisericii⁵⁵.

49. *Ibidem*, cap. 7, p. 128: „Dar să nu-l întristezi pe împărat care a făcut *Typos*-ul numai pentru pace, iar nu pentru suprimarea a ceva din cele înțelese în Hristos și care pentru pace a poruncit « economia » tăcerii asupra expresiilor care crează diviziune”.

50. *Ibidem*, p. 123.

51. *Ibidem*, p. 128.

52. *Ibidem*, p. 122: [...] preoților [episcopilor] le revine cercetarea și definirea dogmelor mântuitoare ale Bisericii universale...”.

53. Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le « césaropapisme » byzantin*, ouvrage publié avec le concours du Centre national du livre, Éditions Gallimard, Paris, 1996, p.182.

54. Totuși, împăratul nu are în Biserică un statut similar unui laic obișnuit. Canonul 69 emis la sinodul II Trulan (691/692) interzice intrarea oricărui laic în altarul lăcașului de cult, cu excepția împăratului căruia i se recunoaște privilegiul de a intra aici atunci când aducea daruri pentru sfântul altar, vezi Arhidiacon Prof. Dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1992, p. 145. În comentariul său pe marginea canonului 69, canonistul Teodor Balsamon precizează faptul că împăratul nu este un laic obișnuit. În calitate de *Uns al Domnului*, *basileul* poate să intre în sfântul altar, să folosească cădelnița, să binecuvânteze cu tricherul și să rostească omiliile, toate aceste funcții fiind interzise laicilor, vezi Jean-Claude Cheynet, (coord.), *Le monde byzantin*, vol. II: *L'Empire byzantin (641-1204)*, Presses Universitaires de France, Paris, 2007, p. 98.

55. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Audierea de la palat [655])*, p. 122: „Și atunci tu ai zis: « Ce deci? Nu este oare orice împărat creștin și preot ? » Iar eu am zis: « Nu este, fiindcă nu stă în preajma jertfelnicului, iar după sfințirea Pâinii nu el o înalță zicând: Sfintele Sfinților!, nici nu botează, nici nu săvârșește mirungerea, nici nu hirotonește ori face episcopi, preoți sau diaconi; nici nu sfințește Biserici, nici nu poartă simbolurile preoției: omoforul și Evanghelia, cum le poartă pe cele ale împărăției: coroana și purpura ». [...] Iar eu am

Refuzând să cedeze și „să colaboreze” cu anchetatorii, cei doi bătrâni monahi au fost trimiși în exil: Sfântul Maxim la Bizya, iar Anastasie Monahul, ucenicul său, la Perberis (ambele forturi în Tracia)⁵⁶. Împăratul și patriarhul încă sperau să-l câștige de partea lor pe Maxim și să-l facă să accepte *Typos*-ul. În acest scop, în august-septembrie 656, ei au trimis la Bizya o delegație condusă de episcopul Teodosie al Cezareei Bithyniei, care a avut o lungă discuție teologică cu Sfântul Maxim. Această discuție a fost consemnată și păstrată sub titlul de *Disputa de la Byzia*. Acum s-a făcut o nouă încercare de a-l determina pe Maxim să admită monotelismul. Întrebat de ce nu stă în comuniune cu Biserica Constantinopolului, Maxim răspunde că din cauza inovațiilor dogmatice proclamate aici începând din 633 prin impunerea monoenergismului⁵⁷. Trecerea sub tăcere a celor două voințe și lucrări în Iisus Hristos – așa cum prevede *Typos*-ul – echivalează cu desființarea sau inexistența lor⁵⁸. Sfântul Maxim afirmă că „corectitudinea dogmelor” emise asigură ortodoxia sinoadelor și nu convocarea sau măcar ratificarea lor de către împărat sau papă; ajunge ca un sinod să nu se abată de la dogmele ortodoxe pentru a fi recunoscut de către Biserică și nu este neapăreată nevoie ca un sinod să fie convocat de către împărat pentru ca el să fie ratificat de către Biserică⁵⁹.

Basileul și patriarhul nu au decât o singură cale canonică de a ieși din impas, și anume să se smerească, imitând pogorârea lui Hristos; de asemenea, ei trebuie să scrie Romei, acceptând credința ei. Sfântul Maxim îi îndeamnă pe împărat și patriarh să imite smerenia lui Hristos pentru mântuirea creștinilor și pentru adevărata pace a Bisericii⁶⁰.

Sfântul Maxim își declară deschis comuniunea cu Biserica Romei care, în opinia lui, se identifică cu Biserica universală, deoarece ea mărturisește credința ortodoxă. Astfel, el consideră că Biserica Constantinopolului care se găsea în erezie, nemaimărturisind credința ortodoxă, este lipsită de comuniunea cu Dumnezeu și separată de Biserica universală, cu care se află în comuniune doar cei care mărturisesc dreapta credință. De aceea, Sfântul Maxim i-a îndemnat pe împărat și patriarh să intre în comuniune cu Biserica Romei, el considerându-l pe papă – pe atunci reprezentantul singurei Biserici care mărturisea dreapta credință – drept singurul în măsură să primească mărturisirea de credință ortodoxă a patriarhului Constantinopolului și a împăratului și să pronunțe reintegrarea lor în comuniunea Bisericii⁶¹. Teodosie și Sfântul Maxim se despart îmbrățișându-se, după care, la 9 septembrie 656, Maxim este transferat la mănăstirea Sfântului Teodor de lângă Rhegium, în imediata vecinătate a Constantinopolului, în așteptarea hotărârii

---

zis: « Melchisedec a fost o prefigurare unică a Unului Dumnezeu a toate Care, fiind prin fire Împărat, S-a făcut după fire Arhiereu pentru mântuirea noastră». [...] La sfânta Anafora [euharistică rostită] deasupra Sfintei Mese, împăratul este pomenit după arhierei, diaconi și tot cinul preoțesc, împreună cu laicii [...] și așa și pe împărații în viață îi pomeniște după toți cei sfințiți [cu harul preoției]”.

56. *Ibidem*, cap. 13, pp. 134-135; L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, p. 174.

57. *Ibidem*, (*Discuțiile de la Byzia și Rhegium*), cap. 4, p. 141.

58. *Ibidem*, p. 143.

59. *Ibidem*, pp. 146-147.

60. *Ibidem*, p. 153: „Și împăratul și patriarhul să accepte să imite pogorârea condescendentă a lui Dumnezeu și să facă primul o ordonanță sub formă de rugămintă, iar celălalt o suplică sinodală către papa Romei, și negreșit se va găsi o modalitate bisericească care permite aceasta, se va împăca cu voi pe această temă din pricina dreptei mărturisiri a credinței”.

61. Jean-Claude Larchet, *op. cit.*, (*Sfântul Maxim Mărturisorul, mediator...*) p. 172, 183, 184-185.

împăratului⁶².

În septembrie 656, delegația revine cu mesajul lui Constans al II-lea care-i cere lui Maxim, în schimbul acordării unor onoruri imperiale la Sfânta Sofia, să adere la *Typos* ca astfel să se refacă unitatea imperiului. Maxim a refuzat încă o dată propunerea împăratului, pentru că tăcerea edictului, spunea el, este erezie sau apostazie. El este bătut și amenințat că va avea soarta papei Martin fiind trimis în exil la Perberis⁶³.

La Perberis, Sfântul Maxim „a fost vizitat la 18 aprilie 658 de emisarii patriarhului Petru (654-666) care l-au anunțat că prin noul papă Vitalian (ales în iunie 657) Biserica Romei a restabilit comuniunea cu Biserica Constantinopolului. Patriarhul Petru l-a invitat pe Maxim să se asocieze și el reconcilierii tuturor patriarhiilor făcută pe baza unei formule de credință de compromis, potrivit căreia în Hristos ar exista o singură lucrare (« din pricina unirii lor ») cât și două lucrări (« din pricina diferenței lor »)”⁶⁴.

În mai-iunie 662, Maxim, Anastasie Apocrisiarul și Anastasie Monahul au fost aduși la Constantinopol unde au fost judecați și anatemizați de un sinod monotelit care i-a predat autorităților civile pentru a fi pedepsiți. Cei trei monahi au fost flagelați și mutilați în mod barbar, smulgându-li-se limba și tăindu-li-se mâna dreaptă, iar după ce au fost plimbați în derâdere prin oraș, au fost exilați pe viață în Lazica, situată între munții Caucaz la nord și râurile Rioni și Kodori la sud și aflată sub protectorat bizantin. Sfântul Maxim Mărturisorul a murit în 13 august 662 în castrul Schemaris⁶⁵.

Concluzii

Actele procesului Sfântului Maxim Mărturisorul evidențiază noua viziune maximiană referitoare la relația dintre Biserică și stat. Interogatoriile Sfântului Maxim Mărturisorul scot în evidență două idei fundamentale care vor fi enunțate de acum înainte în Orient cu ocazia fiecărui conflict dintre Biserică și stat, și anume: dogmele Bisericii nu trebuie în niciun caz modificate în scopul concesiilor și compromisului, iar împăratul trebuie să lase pe seama episcopilor conducerea spirituală a Bisericii. Viziunea politică a Sfântului Maxim se dovedește a fi total opusă față de cea a împăratului. Pentru Sfântul Părinte, Imperiul este subordonat spiritului de dreptate, în timp ce pentru împărații Heraclizi, credința este subordonată salvării Imperiului. În viziunea Sfântului Maxim Mărturisorul, împăratul este un laic și nu are niciun drept să ia decizii în materie de credință, aceasta fiind treaba exclusivă a Bisericii. De altfel, din acest punct de vedere, viziunea maximiană referitoare la relațiile dintre Biserică și stat se situează pe aceeași linie cu cea a Părinților Bisericii care l-au precedat, precum Ambrozio de Mediolanum, Atanasie cel Mare sau Ioan Hrisostomul; toți aceștia au insistat ca împărații să nu ia decizii în materie de credință și dogme. Proclamând autoritatea sacerdoțiului în raport cu puterea politică, Sfinții Părinții militau pentru ieșirea Bisericii de sub tutela puterii

62. *Sfântul Maxim și tovarășii săi (Discuțiile de la Bizya și Rhegium)*, cap. 9, pp. 157-158; L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, pp. 174-175.

63. *Ibidem*, cap. 13, pp. 165-166.

64. *Ibidem*, p. 24, 169-170.

65. *Sfântul Maxim și tovarășii săi*, p. 168, 183; J. Meyendorff, *op. cit.*, pp. 388-389; H. Rahner, *op. cit.*, pp. 281-283; L. Bréhier, R. Aigrain, *op. cit.*, vol. V, p. 175.

temporale. Martiriul Sfântului Maxim Mărturisitorul a conferit pozițiilor sale teoretice o valoare de *exemplum*. Aceste idei au fost puse în practică cu ocazia Sinodului al VI-lea ecumenic de la Constantinopol convocat de către Constantin al IV-lea care a condamnat monotelismul și a reabilitat ortodoxia. Mărturisirea de credință formulată de către sinodali prevede că nu trebuie să se mai fabrice vreo mărturisire de credință în scopul de a ajunge la un compromis cu evreii, păgânii și ereticii⁶⁶. Cu ocazia Sinodului ecumenic din 681 s-a realizat reconcilierea dintre Biserică și stat, iar împăratul Constantin al IV-lea și-a reluat rolul său de conducător temporal al Bisericii și apărător al ortodoxiei.

---

66. Jaroslav Pelikan, Valerie Hotchkiss, *Creeds and Confessions of Faith in the Christian Tradition*, vol. I, Yale University Press, New Haven and London, 2003, pp. 218-229.

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

Convergențe

Sergiu Enache

Două topoare de luptă din fier descoperite la Gătaia

Two iron battle axes found at Gătaia

Abstract: *Two battle axes were discovered in the Gătaia area (Central Banat), in an archaeological context dominated by Sarmatian artefacts and late medieval pottery. The context and the analogies provided in literature require the prudent dating of the axes, some time between the 8th and 12th century AD.*

Cuvinte cheie: *topoare de luptă, context arheologic, analogii, încadrare cronologică*

Keywords: *battle axes, archaeological context, analogies, chronology*

Orașul Gătaia se află în județul Timiș, ca poziție geografică el fiind situat în sud-vestul României și în sudul județului mai sus amintit, în subdiviziunea *Câmpiei Timișului (Câmpia Înaltă a Gătaiei)*.

Topoarele au fost descoperite în punctul *Cotul Boilor*, în apropierea unor aglomerări de ceramică sarmatică de secol III-IV și ceramică medievală târzie. Primul dintre topoare este din fier, lucrat prin turnare, cu muchiile rotunjite, de formă aproximativ triunghiulară și gaură de înmănușare transversală de formă rotundă. Prezintă urme de folosire, iar starea

Fig. 1. Toporul nr. 1 de la Gătaia - La Pădure/Cotul Boilor

Fig. 2. Toporul nr. 2 de la Gătaia - La Pădure/Cotul Boilor

de conservare este proastă, datorită depunerilor de rugină, gaura de înmănușare fiind ruptă într-una din părți, cel mai probabil din cauza degradării fierului în urma unei folosiri îndelungate, dimensiunea ei fiind de 2,3 x 2 cm. După forma manșonului, este posibil ca piesa să fie de factură avară, dar fără un argument clar (îndeosebi contextul arheologic), aceasta rămâne doar o presupunere. Cel de-al doilea topor este din fier, lucrat prin turnare, având o muchie dreaptă, iar cealaltă curbată spre lamă, cu gaura de înmănușare transversală. Gaura de înmănușare este rotundă, având dimensiunea de 3,5 x 2,2 cm, capătul inferior al toporului luând o formă aproximativ trapezoidală. Taișul prezintă urme accentuate de degradare a fierului datorită depunerilor de rugină. După formă, poate fi un topor de luptă medieval, dar lipsa contextului descoperirii acestuia face dificilă atribuirea sa unei anumite epoci. Dimensiunile topoarelor sunt următoarele: Toporul 1: lungimea totală - 12 cm, lungimea taișului transversal - 9 cm; Toporul 2: lungimea totală - 15 cm, lungimea taișului transversal - 7 cm.

La fel cum am spus mai spus, lipsa contextului arheologic face ca încadrarea cronologică și tipologică a pieselor să nu fie posibilă doar prin locul descoperirii, ci să necesite un studiu mai aprofundat. Astfel, prin consultarea puținelor articole existente în legătură cu topoarele de fier, nu am reușit să găsim o analogie perfectă, dar am putut constata existența unor asemănări între anumite tipuri de topoare descoperite fortuit sau în așezări și cele două piese aflate în discuție.

Una din piesele asemănătoare cu toporul nr. 2, este toporul de fier descoperit în necropola medievală de la Feldioara și datat în a doua jumătate a secolului al XII-lea, lama alungită și ușor curbată spre taiș constituind unele din asemănări. Gaura de înmănușare a toporului de la Feldioara se prelungește sub forma unor proeminente sub formă de "aripi" ascuțite, proeminente ce lipsesc pentru toporul de fier nr. 2 de la Gătaia, acestuia lipsindu-i și butonul cu care se termină ceafa toporului de la Feldioara. O altă piesă asemănătoare este cea descoperită la Hangu-Neamț și care a fost datată de Dan Gh. Teodor în sec. VII, datare pusă la îndoială de către Adrian Ioniță. Dan Gh. Teodor stabilește ca analogii destul de apropiate pentru toporul de la Hangu (Neamț), precum și pentru cel de la Arborea (Suceava) descoperirile de la sudul Dunării și din Câmpia Panonică. O formă asemănătoare

cu toporul de la Gătaia o are toporul descoperit la Simeria (județul Hunedoara). Greutatea și dimensiunile diferă, acesta având o lungime de 25,8 cm și o greutate de 1260 de grame. Gaura de înmănușare a toporului de la Simeria este turnată dintr-o singură bucată, pe când cea a celui de la Gătaia prezintă o prelungire a cefei de aproximativ 1 cm. O analogie din spațiul transilvănean vine de la o descoperire întâmplătoare din localitatea Sebeș, toporul

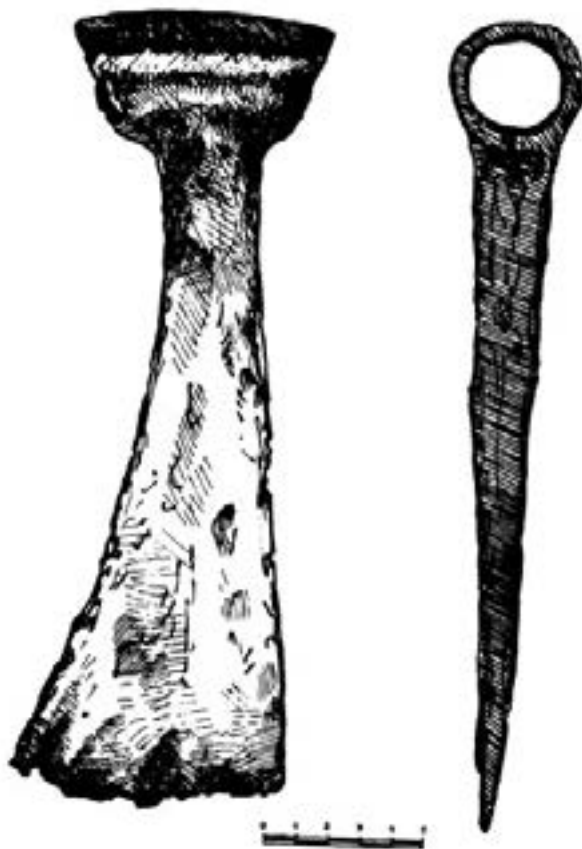

Fig. 3 Toporul avar de la Simeria Veche
(apud. C.D. Țuțuianu, 2000, p. 452)

fiind din fier, cu muchia prelungită, având o secțiune patrulateră. La fel ca la toporul nr. 2 de la Gătaia, corpul piesei de la Sebeș se lărgeste în regiunea găurii de înmănușare. Dimensiunile celor două piese sunt foarte apropiate. Toporul de la Sebeș: lungime - 13,2 cm, lungimea tăișului - 4,5 cm, lungimea muchiei - 2,8 cm, diametrul găurii de înmănușare - 2,1 cm. Alt topor ce are un aspect aproape identic cu toporul nr. 2 este cel descoperit într-un mormânt avar cu piese de harnașament de la Apostag-Celkitermelöhely B. Acesta se pare că era prins de șeaua calului și folosit în luptă ca armă de aruncare.

O altă problemă ce interesează în studiul topoarelor diferitelor epoci este aceea a funcționalității lor. Deși simple unelte în perioada actuală, de-a lungul timpului ele au putut avea și alte scopuri fiind considerate unelte, însemne ale statului social, obiecte cu semnificație religioasă sau chiar mijloc premonetar. În perioada medievală,

funcționalitățile acestor tipuri de piese se restrâng, ele fiind topoare de muncă sau topoare de luptă. Dificultatea în diferențiere este dată de polivalența acestora, topoarele de muncă devenind la nevoie topoare de luptă. Cercetătorul rus A.N. Kirpiknov, realizând clasificarea topoarelor de luptă, considera că a obținut simultan aproape clasificarea completă a formelor de muncă deoarece, după cum a remarcat, seria topoarelor de luptă, sunt copia miniaturală a topoarelor de muncă. Tot Kirpiknov consideră că elementul cel mai important al clasificării topoarelor din fier este nu forma, ci greutatea și dimensiunile acestora, în urma cărora piesele pot fi clasificate în topoare de muncă și topoare de luptă. Dimensiunile standard ale topoarelor de luptă, obținute după mai multe măsurători, sunt: lungimea - 9-15 cm, lățimea lamei - 10-12 cm, diametrul găurii de înmănușare - 2-3 cm, greutate - până la 450 grame. Conform acestor dimensiuni, topoarele de la Gătaia s-ar

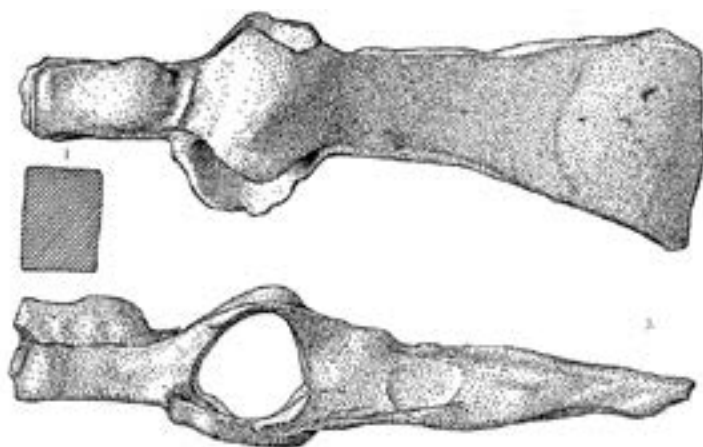

Fig. 4 Toporul avar de la Apostag-Celkitermelőhely B
(apud. Balogh Csilla, p.38)

încadra în categoria topoarelor de luptă.

În apropiere de *Cotul Boilor* se află așa-numita *Vale a Begului*, zonă cu un important rol în repertoriul arheologic al Banatului, aici desfășurându-se săpături arheologice până în 1989, în urma cărora într-o așezare de secol III-IV suprapusă de o alta de sec. VIII-IX, s-a descoperit o groapă de provizii cu un mic depozit de unelte de fier constând din seceri și topoare, topoarele sau cel puțin descrierea acestora nefiindu-ne din păcate disponibile.

Caracterul fortuit al descoperirilor, precum și larga răspândire a artefactelor de acest tip fac ca o delimitare cronologică exactă să fie dificilă. Tocmai de aceea, pentru a nu risca o atribuire temporală greșită, vom data cele două topoare în perioada secolelor VIII-XII, remarcându-se în bibliografie că sec VIII-IX sunt caracterizate de lipsa acestor piese, pentru ca secolele X-XII să le fie caracteristică abundența lor, fiind descoperite aproximativ 1600 de piese, 1300 dintre acestea provenind din morminte avare.

Analogiile găsite, mai mult sau mai puțin asemănătoare celor două artefacte de la Gătaia, și forma toporului nr. 1, înclină spre atribuirea lor populației avare, dar fără elemente exacte de datare precum analogii perfecte sau context arheologic clar, nu ne putem permite o cronologizare fixă.

Bibliografie

Balogh 2009

Csilla, Balogh, *Avar kori ló, lovas és lószerszámos temetkezések a Duna–Tisza közén* în *Archaeologia Cu-manica* 2

Horendt 1958

Horedt, Kurd, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, pg. 82, fig. 17-8 și pg. 102.

Ioniță 1995

Ioniță, Adrian, *Un topor de fier descoperit la Feldioara (jud. Brașov)* în *SCIVA* tomul 46, nr. 3-4, București, pg. 277

Nițov (ms)

Nițov, Marius, *Monografia orașului Gătaia*, p. 5, (ms.)

Rădulescu 1999-2001

Rădulescu, Alexandru, *Cercetări de arheologie medievală din Banatul de Câmpie; Scurt istoric în S.I.B.*, 1999-2001, Ed. Universității de Vest, Timișoara, pg. 60

Szentmiklosi 2002

Szentmiklosi, Alexandru, *Un topor eneolitic de cupru găsit la Semlac (jud. Arad)* în *An.B Arheologie- Istorie, IX, 2001*, Ed. Mirton, Timișoara, pg. 98-99

Teodor 1970

Teodor, Dan Gheorghe, *Elemente bizantine în Moldova* în *SCIV*, 21, nr. 1, București, pg. 108

Țuțuianu 2000

Țuțuianu, Constantin Daniel, *Un topor de fier de factură avară descoperit la Simeria veche (Jud. Hunedoara)* în *Apulum XXXVII-1/2000*, pg. 450

Sorin Damian

Repere evenimentțiale în evoluțiile de la Dunăre din secolele VIII-IX

Continuăm, în cele ce urmează, trecerea în revistă a unor jaloane procesuale și evenimentțiale din bazinul Dunării de Jos, aferente secolelor VIII și XIX, secole în relație cu care se manifestă cel mai acut, încă, ceea ce am etichetat drept „sindromul mileniului întunecat”¹. Dacă am optat pentru disjungerea secolelor VIII și IX față de cel anterior, în condițiile în care tradiția istoriografică occidentală le tratează, nu fără unele temeuri, ca o singură unitate structural-fenomenologică, este pentru că în decursul secolului VIII se produc cel puțin trei mutații majore, externe stării de fapt din bazinul carpato-dunărean, dar care înrăușesc profund evoluțiile din această regiune. Este vorba, în ordine cronologică, de consolidarea unui nou actor statal în regiunea balcanică – așa-numitul Țarat Bulgar² – care desăvârșește separația dintre ariile constitutive ale Imperiului de Răsărit, latinofonă și grecofonă, adăugând rupturii politico-culturale deja cronicizate dimensiuni teritoriale și instituționale ireversibile; de declanșarea crizei iconoclaste³, care relativizează dependența romanității dunărene de centrul ecleziastic constantinopolitan⁴; respectiv, de restaurarea unui pol de statalitate în Imperiul de Apus, prin Statul Carolingian⁵.

Anul 701: La moartea hanului Asparuch, pe tronul noului stat bulgar urcă fiul acestuia, Tervel. Sub domnia acestuia își continuă activitatea mai multe centre episcopale de la Dunărea de Jos, printre care Durostorum și Odessos.

Anul 704, toamna: Împăratul detronat Justinian al II-lea părăsește Chersonesul, unde se exilase, punându-se sub protecția hanului bulgar Tervel. O parte a suitei sale a traversat Scitia Minor.

Anul 708: Împăratul Justinian al II-lea anulează tratatul de alianță cu bulgarii și-i atacă prin Anchialos. Un contingent al armatei imperiale acționează prin capetele de pod controlate de Constantinopol la gurile Dunării.

1. Damian, Sorin, *Repere evenimentțiale în evoluțiile de la Dunăre din secolul VIII*, în „Acta Centri Lucusiensis” nr. 2A/2014, Timișoara, pg. 79-82

2. Noul stat intră în scenă în anul 681, când împăratul de Constantinopol, Constantin al IV-lea, certifică, prin tratatul încheiat cu hanul Asparuch, existența altei autorități suverane în nordul regiunii Balcanilor, însă această autoritate își creează o structură eminamente statală abia în deceniile care urmează

3. Cadrul de instituționalizare a acestei mișcări ideologice l-a constituit Conciliul de la palatul imperial Hiereia din Constantinopol (10 februarie-8 august 754). Criza a fost însă declanșată în generația anterioară, mai exact în anul 726, prin gestul împăratului Leon Isaurul de la condamnarea icoanelor.

4. Instituirea, la sfârșitul aceluiași an, în centrul Italiei (în vechea Romă) a Statului Papal, constituie o altă manifestare a acestei relativizări de autoritate ecleziastică, care a pregătit terenul pentru apariția, în următoarele două generații, a “problemei celor doi împărați”

5. Caracterul de restaurație a fost marcat explicit prin actul de încoronare ca *Imperator Augustus* a lui Carol cel Mare, oficiat la 25 decembrie 800 de Papa Leon al II-lea ca un gest de contestare nemijlocită a autorității Imperiului de Constantinopol.

Anul 718: O armată constituită sub autoritatea hanului bulgar, în care sunt recrutați și luptători de la nordul Dunării, intervine în ajutorul Constantinopolului, determinând ridicarea sediului de către arabi.

Anul 730 și după: În acest an sau, cel mai târziu, în 740, o importantă populație alană, dislocată de khazari și arabi din zona Caucazului de nord, se instalează în fosta provincie Scitia Minor.

Anul 733: Împăratul Leon Isaurul anexează la Imperiul Bizantin provincia Illyricum, gest cu repercusiuni și asupra teritoriilor daco-române occidentale.

Anul 745: Trupele hanatului avar sunt înfrânte de contingentele france trimise în ajutorul Carantaniei (Austria actuală), moment ce pare să coincidă cu restrângerea controlului la est de Tisa.

Anul 754: Ca urmare a persecuțiilor declanșate prin deciziile Conciliului iconoclast de la palatul Hieria, unii călugări se refugiază la Dunăre.

Anul 756: Din dispoziția împăratului de Constantinopol, Constantin al V-lea, la gurile Dunării sunt construite mai multe fortificații imperiale. O flotă bizantină de 500 de vase, condusă de împărat, preia controlul asupra Deltei Dunării și înfrânge trupele hanului bulgar Kormisosh (care va fi înlăturat de Vineh) în bătălia de la Marcellae.

Anul 762: În hanatul bulgar izbucnesc puternice disensiuni între noua aristocrație bulgară, cea a populației slave înglobate și cea a romanicilor, care continuă să dețină controlul principalelor așezări urbane dunărene. Puternic alimentate de diplomația de la Constantinopol, tulburările vor dura până spre 772.

Anul 765: Hanul bulgar Teletz este asasinat de o conjurație care-l ridică pe tron pe Sabin, cel mai probabil un exponent al aristocrației de origine romanică, partizan al păcii cu Constantinopolul.

Anul 766: Abandonat de partizanii săi, Sabin se refugiază la Mesembria și apoi la Constantinopol, tronul bulgar fiind preluat de Pagan.

Anul 772: Împăratul Constantin al V-lea conduce o campanie la nord de Balcani, zdrobind armata bulgară a hanului Telerig la Lithosoria.

Anul 773, primăvara: Armata imperială efectuează o nouă expediție antibulgară, susținută de flotă, care avansează pe Dunăre.

Anul 773, mai-iunie: Țarul bulgar Telerig solicită pacea cu imperiul.

Anul 787, septembrie-octombrie: Între 24 septembrie și 13 octombrie, la Niceea se desfășoară al șaptelea sinod ecumenic (ultimul recunoscut ca atare în istoria Bisericii), convocat de împărăteasa Irina, care restabilește oficial cultul icoanelor, denunțând

iconoclasmul ca erezie. La lucrările acestui conciliu participă și Ursus, episcopul avarilor, foarte probabil, continuator al arhiepiscopiei Justiniana Prima. De asemenea, titularul Episcopiei Gothiei, Nicetas, este reprezentat de Chiril Monahul, iar episcopul Leon al Messembriei participă în persoană.

Anul 791: Trupele france ale lui Carol cel Mare, organizate în trei corpuri de oaste, atacă hanatul avar pe linia Dunării Mijlocii, aceștia suportând o serie de grave înfrângeri, foarte probabil, și pe fondul unor lupte politice interne.

Anul 795: Francii efectuează o nouă campanie generală împotriva avarilor, pe care-i înfrâng sever în zona dintre Dunărea Mijlocie și Tisa.

Anul 796: Sub conducerea lui Carol cel Mare, francii efectuează o nouă campanie împotriva avarilor, obținând o victorie decisivă chiar în “ringul avar”, în urma căruia statul avarilor se dezorganizează definitiv. Cu acest prilej, francii capturează un tezaur impresionant (format, foarte probabil, prin tezaurizarea tributului primit de la Constantinopol și a contribuțiilor populațiilor supuse), iar o parte a aristocrației centrale avare acceptă creștinismul. Unele clanuri avare se refugiază în Dacia intracarpatică. Teritoriile din sudul fostului hanat avar (posibil și Banatul) intră sub autoritatea Țaratului Bulgar.

Anul 804/805: Țarul Krum atacă ce a mai rămas din puterea avară (zona de la est de Tisa), până în 805 fiindu-i recunoscută autoritatea nominală în câmpia crișano-bănățeană.

Anul 807: Împăratul Nikephoros I organizează și conduce o expediție militară la nord de Balcani, împotriva puterii bulgare.

Anul 811, aprilie-iunie: În urma unei campanii la nord de Balcani, trupele imperiale ale împăratului Nichephoras reușesc să cucerească reședința țaratului bulgar, Pliska, pe care o distrug.

Anul 813, toamna: Trupele conduse de noul împărat Leon al V-lea înfrâng forțele lui Krum în bătălia de lângă Mesembria, obligându-i pe bulgari să se retragă la nord de Balcani.

Anul 813, iulie - august: Krum reușește să cucerească Adrianopolul, strămutând la nordul gurilor Dunării cca. 10.000 (12.000, după alte surse) de prizonieri capturați cu acest prilej - aceștia reușind să fie repatriați în anul 837.

Anul 822: Populația *praedenecenti*-lor, locuind în zona de câmpie a Banatului (“în Dacia de lângă Dunăre, vecini cu bulgarii”) își trimite reprezentanții la adunarea generală de la Frankfurt, a neamurilor supuse stăpânirii france.

Anul 824: Reprezentanții *praedenecenti*-lor sunt primiți de împăratul franc Louis cel Pios, căruia îi cer ajutor împotriva atacurilor bulgare. Bulgarii își instalează însă, în același an, garnizoanele în regiune - cu acest prilej, probabil, la Biharea fiind instalat Morout, străbunicul lui Menumorut. Este de reținut și ipoteza că Morout ar fi, de fapt, ducele formațiunii statale de pe Mureș, care și-ar fi extins astfel, cu sprijin bulgar, autoritatea și asupra Bihariei.

Anul 837: Pentru a zădărnici misiunea bizantină de readucere în imperiu a celor 10 - 12 mii de adrianopolitani strămutați de bulgari la nord de Dunăre, țarul bulgar Omurtag face apel la maghiarii din nordul Mării Negre. Cavaleria acestora este respinsă de milițiile

deportaților, cu sprijinul flotei bizantine de pe Dunăre.

Anul **839, cca**: Oguz-Han, conducător al formațiunii cumane din stepa pontocaspică, trimite o oaste împotriva formațiunii politice proto-românești (localizată, în cronica ce menționează evenimentele, *Oguzname*, la *Ulug-suvî* - probabil fluviul Nistru), care opune rezistență, dar este, până la urmă, supusă.

Anul **840, după**: Ducele Moimir crează principatul Moravia Mare, care-și va exercita influența politică și asupra nord-vestului Transilvaniei.

Anul **843**: Împărăteasa Teodora a II-a restaurează cultul icoanelor.

Anul **860, cca**: Are loc prima campanie rusă împotriva Constantinopolului, sub conducerea principilor Dir și Askold, care organizează, în porturile din nordul Mării Negre, inclusiv fostul Tyras, o flotă de 12.000 de monoxile. Atacatorii sunt respinși de trupele imperiale.

Anul **865**: Hanul bulgar Boris I acceptă creștinismul.

Anul **883**: Într-un catalog al scaunelor episcopale, întocmit în anul 6391 de la facerea lumii, pe locul al doilea între scaunele autocefale figurează Eparhia Scitiei și Tomisului.

Anul **884**: Țaratul Bulgar adoptă alfabetul chirilic (glagolitic),

Anul **885**: Cnezatul kievean încearcă să-i încorporeze pe tiverți și ulici, două populații prezumate de origine slavă, localizate în zona Răutului (nord-estul Basarabiei), respectiv, interfluviului Nistru - Bug (zona transnistreană).

Anul **892**: Prima invazie a maghiarilor în Carpații nordici, împotriva principatului Moraviei, ca aliați ai lui Arnulf de Carinthia.

Anul **894**: Se declanșează războiul bulgaro-bizantin, provocat de cauze economice (relațiile comerciale dintre cele două părți devin monopolul unor negustori greci). Trupele țarului Simeon atacă Constantinopolul, care cheamă în ajutor triburile maghiare conduse de principii Arpad și Kurasanes; acestea sosind pe ruta dobrogeană, îi înfrâng decisiv pe bulgari.

Anul **894**: Așezați în Atelkuz (stepa nord-pontică), maghiarii atacă, la îndemnul Constantinopolului, statul bulgar. Țarul Simeon îi respinge, încheind o alianță cu pecenegii, aflați în acel moment la est de Don.

Anul **895**: În cadrul războiului bulgaro-bizantin, flota imperială, comandată de marele drongar Eustathios, blochează gurile Dunării, obligându-l pe țarul Simeon (care a fost atacat și din sud, de trupele lui Nikefor Focas) să încheie un armistițiu.

Anul **896, începutul primăverii**: La cererea țarului bulgar Simeon, pecenegii atacă triburile maghiare, provocându-le o grea înfrângere. Maghiarii părăsesc regiunea Atelkuz, îndreptându-se spre Tisa superioară.

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

Lecturi critice

Claudia S. Popescu

Chestiunea celților intracarpatici și câteva prezumții de relativizat

Într-un recent și demn de semnalat articol apărut sub semnătura cercetătorilor Aurel Rustoiu și Sandor Berecki¹, sunt readuse în discuție câteva aspecte ale interferențelor culturale - autorii delimitează chiar mai clar domeniul, circumscriindu-l circulației bunurilor imateriale² - dintre comunitățile celtice și celtoide³ așezate în bazinul transilvan în secolele IV-III î.Hr. și, respectiv, autohtoni. În egală măsură relevantă și incitantă, această tematică (în care cel puțin Aurel Rustoiu are ample și valoroase antecedente) ridică și o serie de probleme metodologice sau, după caz, conceptuale, care exced problematica articolului sus-citaților autori⁴.

Un prim item asupra căruia dorim să atragem atenția este prezumția că din coabitarea coloniștilor (grupurile celtice așezate în spațiul intracarpatic, în mai multe faze, între jumătatea sec. IV î.Hr. și primele decenii ale celui următor) și autohtoni ar rezulta cu necesitate noi comunități, care ar deveni, în succesiune logică, suportul hibridizării unor trăsături și practici culturale⁵. O primă obiecție pe care o ridicăm este că, în cazul dat, nu există suficiente elemente care să ne permită să vorbim de o coabitare propriu-zisă între cele două clase de comunități, chiar în termeni probabilist-statistici, adică de situație dominantă. Statusul de coabitare presupune o stare de interacțiune permanentă între grupurile sociale respective, care depășește condiția de simplă vecinătate: dacă aceasta era sau nu situația dintre celții/celtoizii care s-au așezat în bazinele Mureșului și Someșului în orizontul cronologic sus-menționat și autohtoni, este greu de susținut în actualul stadiu al cercetărilor, iar faptul că – cel puțin în bazinul Mureșului mijlociu – această vecinătate, ea

---

1. "Celtic Elites and Craftsmen: Mobility and Technological Transfer during the Late Iron Age in the Eastern and South-Eastern Carpathian Basin", în Berecki, Sandor (ed.), "Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin - Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 10-13 octomber 2013", Ed. Mega Târgu Mureș 2014, pg. 249-278

2. Formula preferată de autori este "intellectual products", care, dacă o raportăm chiar la explicitarea însoțitoare ("practices, ideologies, technologies, beliefs" - Rustoiu-Berecki 2014, pg. 249), nu este întru totul echivalentă

3. Utilizăm, în complementaritate, și acest termen, pentru a sublinia că luăm în considerare și posibilitatea ca cel puțin unele dintre grupurile alogene antrenate în această mișcare migratorie generată de mișcarea celtică să aibă, de facto, alte identități etno-culturale

4. De la sine înțeles, așadar, nu există nici o intenție de raportare polemică la articolul citat, preocupările noastre îndreptându-se spre semnalarea unor aspecte conceptual-metodologice de sine stătătoare

5. Rustoiu-Berecki 2014, pg. 249

însăși discutabilă⁶, a fost de mică durată⁷ pledează pentru un răspuns mai curând negativ. Tot către un răspuns negativ pledează și dimensiunile relative ale societăților angajate: nici ansamblul de comunități locale autohtone, nici cel al grupurilor celtice nou-sosite presumabil implicate în coabitare n-au depășit ordinul de mărime al zecilor de mii, fapt care limitează semnificativ frecvența, diversitatea și amplitudinea contactelor reciproce⁸. Cel mai probabil – și subliniem că ne păstrăm în sfera principialității probabilistice – nu se poate vorbi de o coabitare de ansamblu, ci doar de situații punctuale (susceptibile de a fi separat grupurile respective de rețeaua generală a comunităților coloniste, în momentul reluării procesului migrator), pentru etape secundare ale vecinătății.

În directă conexiune cu acest item, semnalăm și faptul că nu toate inovațiile susceptibile de a fi apărut în registrul bunurilor imateriale în consecința directă a colonizării celtice sunt manifestarea unei hibridizări culturale, derivate sau nu din statusul de coabitare. Spre exemplu, elementele noi de vestimentație⁹ (altminteri, întru totul secundare, care – în cazul analizat - se limitează la motive, ornamente și alte elemente de detaliu, neimplicând plusuri tehnologice sau tehnico-organizaționale) își puteau face apariția, la fel de bine, și ca inovații produse în rândul comunităților autohtone în urma experienței culturale a vecinătății (prin imitație sau ca reevaluare autoidentitară). Pe deasupra, nu se poate ignora faptul că atunci când se pun în evidență analogii arheologice, situațiile în care se poate stabili cu suficientă precizie cine pe cine a influențat¹⁰ constituie excepții rarissime.

Încă și mai important (inclusiv dacă luăm în considerare anvergura semnificațiilor pe care i le atribuie, în foarte mare măsură cu justificare, autorii sus-citați¹¹) este poziția pe care o pot avea artizanii în procesul de generare a inovației și, pe această cale, a remodelării unei (sau unor) componente particulare ale complexului cultural-identitar¹². Vom începe, nu neapărat în ordine structuralistă, cu punerea sub semnul întrebării a supoziției că clasa artizanilor este caracterizată – și vom folosi exprimarea autorilor referențiali¹³ - printr-o „mobilitate ridicată în timp și spațiu”. Ne exprimăm opinia că vastul material

6. Lectura dispersiei teritoriale a siturilor atribuite autohtonilor traci/tracoizi în epoca pătrunderilor preumazat celtice sugerează – sau, după caz, nu împiedică – și alte interpretări, precum posibila repliere a comunităților locale pe poziții de locuire cu un grad de securitate mai ridicat sau chiar o dislocare de proporții, chiar dacă temporară

7. Chiar dacă am avea de-a face cu o locuire continuă a factorului celtic în arealul intracarpatic pe durata dată (jumătatea sec. IV î.Hr.-primele decenii ale sec. III î.Hr.) – ceea ce, deocamdată, nu este nici demonstrat, nici contrademonstrat – ne-am afla în situația în care o mare parte (peste o treime, potrivit proiecțiilor demografice) a coloniștilor care au participat la descălecarea să fi luat parte și la reluarea migrației

8. Avem în vedere acele contacte de natură să faciliteze un proces de hibridizare culturală și nu pe cele lipsite de consecințe în planul coabitării (confruntări violente episodice, stabilirea unei relații de dominație de la distanță, medierea contactelor de către membrii elitelor etc.)

9. Acestea sunt evocate de Rustoiu și Berecki în fruntea listei de exemple-indicatori ai hibridizării

10. Nu avem în vedere, aici, doar răsturnarea raportului de influență, ci și situațiile în care comunitățile aflate în acest raport se află sub influența unei părți inovative terțe sau cele în care inovarea este difuză (neatribuibilă ferm unei singure părți)

11. La Aurel Rustoiu, tema artizanilor s-a dezvoltat într-o autentică și întru totul binevenită direcție de cercetare sistemică

12. Insistăm asupra faptului că numeroși cercetători de la noi comit eroarea de a trata conceptul de identitate ca fiind unul monolitic, ceea ce deschide calea către abuzul de interpretare în cheie dominant (sau exclusiv) etno-culturală

13. Rustoiu-Berecki 2014, pg. 250

invocat în susținerea acestei lecturi nu poate primi în mod univoc această interpretare: foarte frecvent, în epoca dată și nu numai, bunurile materiale parcurg circuite spațiale (sau spațio-temporale) disjuncte de cele ale producătorilor, în formula schimburilor din aproape în aproape, a comerțului propriu-zis, a depozitării violente (jaf, tribut, ș.a.m.d.) sau, mai ales la nivelul elitelor politice, a dăruirii. Chiar și în societățile cu un indicator ridicat de urbanitate, ceea ce implică și un proces accentuat de specializare profesional-economică generator al unei autonomii individuale ridicate a artizanilor – așa cum sunt polisurile grecești, cu care comunitățile autohtone din spațiul intracarpatic au contacte istoricizate înainte de sosirea coloniștilor celți/celtoizi – meșteșugarul propriu-zis are o disponibilitate redusă de deplasare, atât din cauza reținerii în adoptarea de riscuri (ca și conduită personală sau de reglementare a comunității în care e integrat¹⁴), cât și pentru că distribuirea (comercializarea) bunurilor fabricate de acesta este o altă specializare, care necesită alte abilități. Cu atât mai mult era prizonier propriului său statut artizanul din societăți cu structuri organizaționale încă preponderent tribale, precum cele celtice, în care deținerea unor indivizi cu asemenea abilități era rară și de prețiozitate strategică, atrăgând din partea elitelor un comportament de accentuat control posesiv. De altfel, de ce ar trebui să presupunem că artizanii din aceste comunități ar fi avut o mobilitate individuală specifică, atâta vreme cât deplasarea lor în spațiu este explicabilă prin deplasarea în întregul lor a comunităților din care aceștia fac parte¹⁵.

O discuție aparte comportă problema circuitelor pe care se transmit tehnologiile (în sensul extins al termenului, de ansamblu al cunoștințelor necesare fabricării), circulația acestora fiind, cu necesitate probabilist-statistică, substanțial mai legată de cea a deținătorilor acestui capital formativ. Dar conexiunea dintre statutul de deținător al unei tehnologii și cel de gestionar al tainelor (druid, șaman, vraci), care ne este propusă cu insistență – și, de altfel, cu bună funcționalitate – nu poate fi, totuși, absolutizată: în epocă, abilitățile de meșteșugar pot fi deprinse (este adevărat, tot ca un fapt excepțional) și prin diferite forme de ucenicie în factoriile din lumea mediteraneană, cu care lumea artizanilor celți, traco-iliri ș.a.m.d. este îndeaproape interconectată. Derivat din aceasta, se mai pune și o altă problemă: putem atribui clasei artizanilor calitatea de singur generator al inovației? Opinăm – și apreciem faptul că această sugestie este inclusă și în articolul sus-citat – că răspunsul este negativ, întrucât noutățile care pot fi asociate cu prezența coloniștilor celți/celtoizi, deopotrivă în plan descriptiv sau tehnologic, nu au caracter revoluționar, o mare parte dintre ele (mai ales în ceea ce privește ornamentele și accesoriile) putând fi impuse de comanditari – adică de o elită politico-economică despre care nu ne putem îndoi că dobândise într-o mare măsură, mai ales datorită ofertelor comerciale, sentimentul posibilului.

Desigur, toate aceste observații nu sunt de natură să pună sub semnul întrebării

14. Situațiile în care accesul la meșteșugari devine el însuși o marfă sunt atestate, în spațiul carpato-dunărean, până târziu, în epoca acordurilor daco-romane privind furnizarea de meșteșugari romani către curtea de la Sarmizegetusa

15. Mișcări de mai mare sau mai mică amplitudine spațio-temporală au, de altfel, în epoca, nu numai diferitele neamuri de celți, ci și comunități din spațiul iliro-dalmatic, tracic etc., fiecare făcând dovada (prin amprentele arheologice considerate de specificitate identitară) a deținerii, printre membrii lor, a unui număr deloc neglijabil de artizani

concluzia generică formulată de cei doi autori – inclusiv în acest demers pe care ținem să-l salutăm încă o dată -, privitoare la faptul că episodul prezenței celtice în spațiul intracarpatic a avut contribuții importante la mutațiile de organizare social-politică, înzestrare tehnico-militară și reformulare culturală pe care le înregistrează comunitățile din acest areal. Mecanismele prin care s-au produs aceste mutații sunt însă mult mai complexe, raportul de intensitate a influențelor rămâne net înclinat către universul protourban-protoindustrial al lumii mediteraneene, iar societatea autohtonă nu este nicidecum un element pasiv al acestei ecuații – o ecuație al cărui rezultat, de altminteri, nu conduce spre ideea unei reconfigurări identitare în sens clasic, etno-cultural.

Daniela Damian

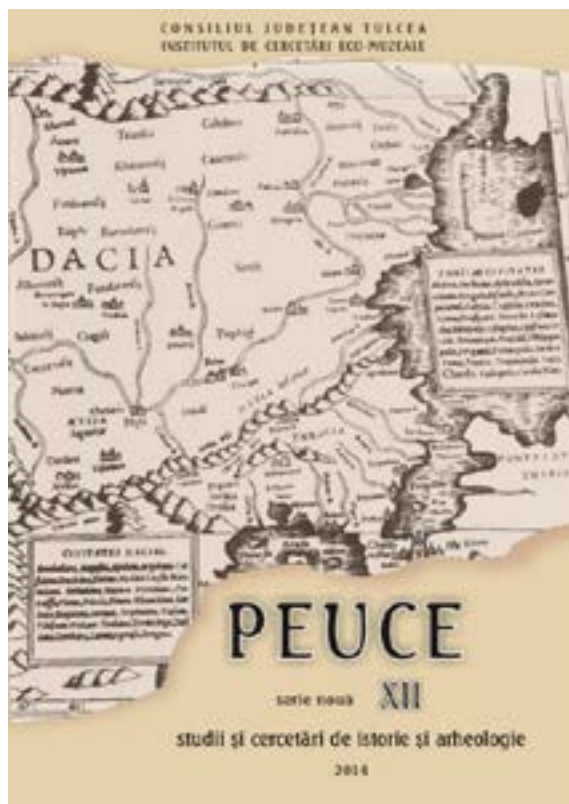
Semnal: Peuce XII/2014

Cel mai recent număr al revistei "Peuce", XII/2014, editată de Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion" din Tulcea reunește un număr semnificativ de studii care se circumscriu sferei de interes asumare de Centrul "Lucus", motiv pentru care am considerat utilă o succintă trecere în revistă.

Ediția debutează cu articolul "Akinakai de tip Soloha în contextul unei noi descoperiri de la Nistrul de Jos" al cercetătorilor Denis Topal, Stanislav Țerna și Sergiu Popovici, care are ca punct de plecare analiza investigațiilor arheologice asupra unui tumul scitic din sud-estul Basarabiei (mai exact, din satul Purcari, fostul județ Cetatea Albă). Riguros în descriere și interpretare, articolul nu se limitează, din fericire, la condiția de raport arheologic extins, procedând la o atentă contextualizare, dar mai ales la o abordare în cheia "caz particular al unui fenomen extins". Este vorba, așa cum autorii au precizat dintru început, de distribuția crono-teritorială a complexelor funerare cu pumnale *akinakai* și, în context, de formularea unei soluții cronologice pentru tipul Soloha, al căror grad de relevanță pentru identitatea clasic-scitică a purtătorilor lor este foarte ridicat.

Articolul "O periegeză prin istoricul cercetării protoistorice dobrogene: necropolele de tip Murighiol", semnat de Daniel Spânu, își propune să compenseze, fie și parțial, carențele de cercetare a problematicei semnalate în titlu, supunând unei binevenite analize critice conceptul de "cultură/aspect Murighiol" formulat în generațiile precedente, precum și, într-o abordare extinsă, clișeele istoriografiei canonice referitoare la originile complexului etno-cultural getic. Salutară este și concluzia autorului, îndreptată nu spre "demitizare", ci spre propunerea unor direcții de cercetare corectivă.

Prin studiul "Turibula descoperite la Noviodunum–Isaccea", cercetătorul Laurențiu Radu aduce o utilă contribuție la identificarea unui încă prezumat atelier ceramic al fortificației, care poate lărgi cunoștințele privitoare la contribuția componentei militare

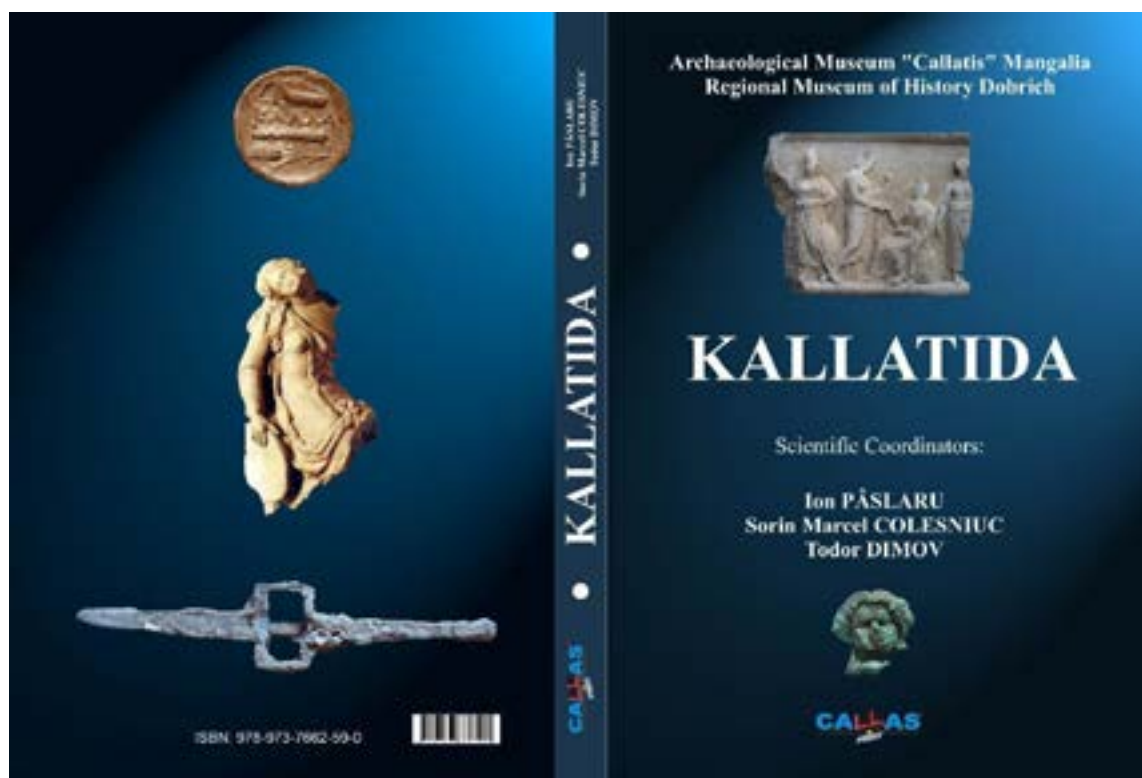
în dezvoltarea societății regionale daco-romane. O utilitate similară au și articolele "Considerații preliminare privitoare la ceramica romană dintr-o săpătură de salvare de la Noviodunum", semnat de Florin Topoleanu, Emilian Gămureac și Aurel Stănică, respectiv, "Considerații privind ceramica de masă de la (L)Ibida (II). Sectorul extra muros nord I" de Marian Mocanu și "Prelucrarea fierului în officina romană târzie de pe Valea Morilor, Telița, punct Hogeia" de Victor H. Baumann - în cazul celui din urmă fiind de semnalat, suplimentar, preocuparea pentru justa evidențiere a perpetuării tradițiilor meșteșugărești analizate pe durata a peste patru veacuri de sinteză geto/daco-romană.

Un interes aparte prezintă proiectul "Troesmis 2010-2013", expus de Cristina Alexandrescu și Christian Gugl, alte contribuții importante fiind semnate de cercetătorii Corneliu Beldiman, Aurel-Daniel Stănică și Diana-Maria Sztancs ("Isaccea–Noviodunum. Artefacte din materii dure animale descoperite în 2012 și 2013"), Sorin-Cristian Ailincăi, Mihai Constantinescu și Adrian Adamescu ("Observații privind înmormântările hallstattiene timpurii din așezarea de la Suceveni–Stoborăni, jud. Galați), respectiv, Andrei D. Soficaru ("Date antropologice privitoare la descoperirile funerare de la Slava Rusă").

Basarab Constantin

Kallatida, prefigurarea unei monografii

Sub egida Muzeului de Arheologie "Callatis" din Mangalia și a Muzeului Regional de Istorie din Dobrich, la Editura Callasprint din Mangalia a apărut, recent, sub coordonarea cercetătorilor Ion Pâslaru, Sorin Marcel Colesniuc și Todor Dimov, volumul de studii "Kallatida". Cele 26 de studii selectate de editori sunt organizate în patru secțiuni de convergență tematică: epoca greco-romană, epoca romano-bizantină și medievală, studii interdisciplinare și, respectiv, protecția patrimoniului. Reținem, dintre acestea, titlurile de interes CSDR Lucus: Nikolai Fedoseev – "Calatienii în Bospor" (pg. 17-38 – o salutară subliniere a interdependențelor dintre comunitățile ponto-bosporane); Serghei Sapikin, Ion Pâslaru, Sorin Marcel Colesniuc – "O nouă inscripție din Callatis în onoarea împăratului Augustus" (pg. 139-50); Alexandr Minchev – "Forme elenistice pentru teracotele din Callatis (Mangalia) la Muzeul de Arheologie al orașului Varna" (pg. 51-72); Svetlana Andrush – "Situația politico-militară la Dunărea de Jos în a doua jumătate a secolului IV a.Chr." (pg. 73-82); Ion Pâslaru, Sorin Marcel Colesniuc, Mihai Ionescu

– “Observații stratigrafice în zona extramuros a cetății Callatis” și “Cercetări în cartierul elenistic din zona extramuros a orașului Callatis” (pg. 83-124 și, respectiv, 125-146 – un grupaj care va putea constitui nucleul unei atât de necesare monografii arheologice a vechii colonii doriene din Pont); Eugeniu Pavlov – “Despre fondarea coloniei doriene Callatis” (pg. 147-156); Dimitar Popov – “Zeita tracică Kotytto” (pg. 157-170); Ruja Popova – “Despre cultul lui Ahile de pe insula Levka: Miturile solare, Oceanul, Pontul Euxin, Nordul și Levka în conceptele timpurii ale elenilor” (pg. 171-178); Preslav Peev – “Porturi antice din golful Varna” (pg. 179-186); Serghey Torbatov – “Trei depozite de unelte din perioada romană târzie din sudul Dobrogei” (pg. 187-206); Kiril Yordanov – “Dinastii ale geților după Dromiohete până la Burebista” (pg. 207-221 – cu unele rezerve privitoare la definirea ca geți a tuturor basileilor menționați și a utilizării conceptului de dinastie); Cristina Paraschiv-Talmațchi – “Despre câteva piese ceramice de import descoeprite la Hârșova (sec. al XI-lea p.Chr.)” (pg. 242-252); respectiv, Sorin Marcel Colesniuc – “Câteva informații despre papirusul descoperit în necropola elenistică de la Mangalia” (pg. 319-342 – notabiul pentru atenția acordată, distinct, contextelor arheologic și de descoperire, precum și pentru procesul complex de recuperare a acestui document important – până la promisa sa descifrare – cel puțin pentru faptul de a fi singurul papirus antic identificat până în prezent pe teritoriul țării noastre).

Dosar DakkHabbit

Daniel Haiduc

DakHabbit: Investiții cartodinamice ale habitatului Daciei preromane

Printre programele de cercetare interdisciplinară asumate, încă din etapa de configurare instituțională, de Centrul de Studii DacoRomanistice „Lucus” se numără și „DakHabbit”¹, un program multifazic având ca obiectiv generic evaluarea dimensiunii socio-demografice a societății dacice² (corespunzător epocii sale finale de existență autonomă), precum și a principalelor mutații generate de sau în contextul integrării sale în universalitatea configurată de Imperiul Roman. Principala limită a acestui demers o constituie, inevitabil, stadiul încă incipient al cercetării și, în cadrul acestuia, gradul încă restrâns de centralizare unitară, sistemică, a informației disponibile³.

Într-o primă subetapă a programului, subsumată obiectivului metodologic de elaborare a unui instrumentar adecvat, s-a procedat la modelarea în termeni de geografia așezărilor, în plan crono-teritorial, a habitatului dacic din generațiile premergătoare cuceririi romane. Ca atare, nu s-au reținut pentru această primă aplicație decât acele situri care corespund cu foarte mare probabilitate unor așezări umane efective, susceptibile de a fi funcționat ca atare pe parcursul a cel puțin unei generații. Au fost eliminate din selecție, așadar, descoperirile funerare (deopotrivă mormintele izolate și necropolele neasociate unei așezări explicit identificate), tezaurele și descoperirile monetare întâmplătoare, instalațiile și alte asemenea categorii de artefacte asociabile doar cu un grad redus de probabilitate unei așezări distincte, permanente.

Problema încadrării cronologice

Până în momentul de față, au fost elaborate mai multe reprezentări cartografice relative la situația din teritoriul de referință în perioada mediană a celei de-a doua epoci

1. Grupul de lucru al acestui program este coordonat de ing. Daniel Haiduc, acesta fiind secondat de Laurențiu Nistorescu și Iosif Vereb. În faza de elaborare a instrumentarului analitic (care face obiectul acestei intervenții), a fost cooptat și colaboratorul extern ing. Marius Marcu.

2. Avem în vedere ansamblul geto-daco-moes, cu extensiile sale nord-estice, cuprinse în teritoriul de referință convențional denumit Dacia Magna

3. Aceasta este practic limitată la aspectul arheologic, având ca principală reflectare informațională baza de date RAN (Repertoriul Arheologic Național), un RAN (ran.cimec.ro), instrument de sinteză *in progress* (cu actualizare continuă), elaborat și administrat sub egida Institutului de Memorie Culturală, de un colectiv de cercetători coordonat de Irina Oberlander-Târnoveanu. Există, la această oră, un număr în continuă creștere de repertorii arheologice regionale/județene sau locale, dar un număr foarte limitat de sinteze de gen care să opereze cu un pachet unitar de norme taxonomice la nivelul întregului teritoriu de referință ori, cel puțin, la nivelul actualului teritoriu național.

a fierului (respectiv, pentru epoca preclasică a societății geto-dacice), însă acestea nu pot servi analizei noastre, din mai multe motive – dintre care cel mai important este faptul că ele grupează indistinct, într-o singură reprezentare, date distribuite cronologic pe o perioadă de cel puțin două secole, de regulă, secolele III-II î.Hr. sau I î.Hr.-I d.Hr. Or, acesta este un interval prea larg pentru a permite analiza comparativă a sistemului de așezări, un astfel de demers trebuind să pornească de la prezumția contemporaneității efective a așezărilor în cauză. Un aspect punctual luat în considerare, în această privință, a fost cel al posibilității ca încadrarea cronologică propusă pentru unele dintre situri să comporte, ulterior, anumite corecții. Analiza probabilist-statistică a contribuit la formarea convingerii că această posibilitate este, pe de o parte, limitată la marje de eroare care nu sunt de natură să distorsioneze concluziile⁴, pe de alta, parțial compensată de „principiul numerelor mari”⁵ și de „principiul contraerorii”⁶. Aici este obligatorie precizarea că aceste principii nu pot fi luate în considerare decât cu referire la mărimile statistice și nu pentru fiecare caz individual.

Considerații privind proiectarea cartodinamică

În paralel cu selecția înregistrărilor din baza de date RAN, a fost aleasă, după o analiză atentă, soluția software de afișare și manipulare a datelor, pe baza unor obiective stabilite în prealabil, cele mai importante fiind afișarea datelor pe o hartă interactivă profesională care să acopere întregul areal geografic studiat, manipularea vizuală a parametrilor de afișare în scopul facilitării unei analize dinamice pe coordonate temporale a distribuției așezărilor umane în teritoriu, precum și posibilitatea de actualizare și completare ulterioară a bazei de date cu noi informații.

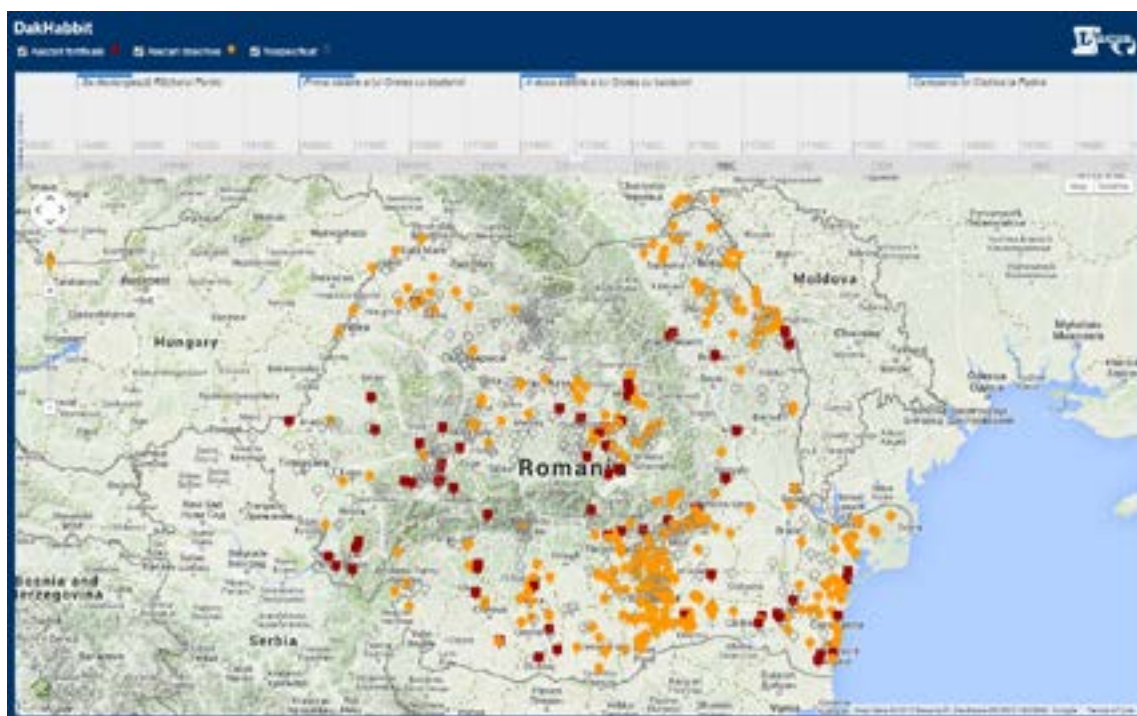
Din punct de vedere tehnic, proiectarea unui astfel de instrument software trebuie să pornească de la distincția între manipularea spațială și cea temporală a datelor, concretizată în două concepte fundamentale, folosite pe larg în aplicațiile software și, în mare măsură, standardizate în ceea ce privește modul de funcționare și tipurile de interactivitate oferite utilizatorului: harta digitală și linia temporală. Harta digitală poate fi gândită ca o imagine virtuală destinată să reprezinte cu acuratețe relația spațială între elementele setului de date din care este alcătuită, utilizarea ei implicând în mod necesar posibilitatea navigării, în limitele rezoluției⁷ disponibile, pe toate cele trei coordonate spațiale: latitudine, longitudine

4. Evaluarea prin metoda balanței predictive (probabilități egale pentru predicție și contrapredicție) a fost aplicată unui algoritm de patru pași: încadrarea propusă are/nu are valoare de cvasicertitudine (prin validarea sa cu argumente certe); încadrarea ipotetică este/nu este eronată; erorarea este/nu este semnificativă; eroarea semnificativă are/nu are sens dezavantajos.

5. În cazul seriilor de date independente, probabilitatea de distribuție a erorii scade proporțional cu ordinul de mărime a mulțimii elementelor din serie. În cazul de față, există posibilitatea de a opera cu mulțimi de zeci (în cazul fortificațiilor), până la sute (în cazul așezărilor deschise) de elemente relevante, ordinul de mărime constituind un eșantion bine ponderat în raport cu întregul prezumat al mulțimii (putându-se vorbi, pentru teritoriul de referință, de câteva mii până la câteva zeci de mii de așezări efectiv contemporane).

6. În cazul a două serii de date independente (aici, siturile reținute în analiză *versus* siturile eliminate din analiză), probabilitatea ca un element al primei serii să fi fost atribuit celeilalte este statistic comparabilă cu probabilitatea atribuirii eronate în sens invers.

7. Înțelegem prin rezoluție densitatea de informație disponibilă pe unitatea de suprafață. Pentru o hartă, ea poate fi cvasinelimitată în ce privește elementele de tip vectorial (forme geometrice generate dinamic pe

și elevație. Linia temporală, sau *timeline*, este o reprezentare vizuală a timpului sub forma unei axe orizontale sau verticale care permite liniarizarea unei succesiuni de evenimente în ordinea producerii lor.

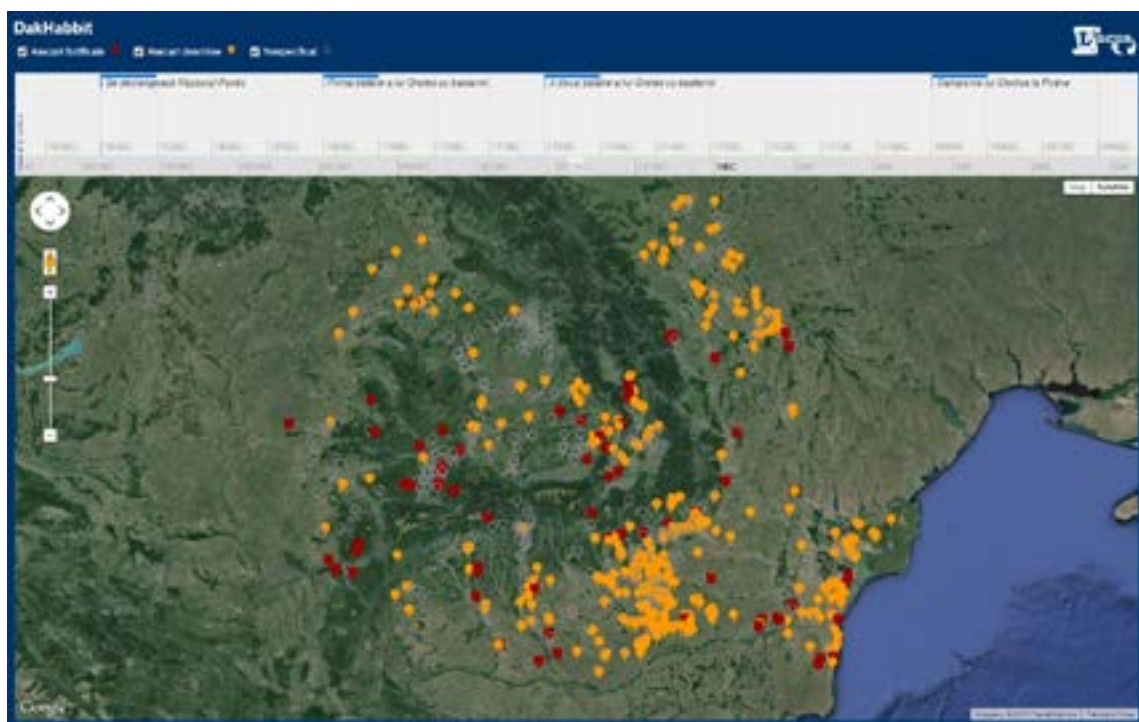
În esență, soluția tehnică propusă a urmărit combinarea celor două concepte într-o interfață unitară, care să permită parametrizarea și vizualizarea simultană a datelor în spațiu și timp. Pentru implementare au fost avute în vedere două abordări posibile. Prima dintre ele constă în construirea unui software dedicat, centrat în jurul unei hărți proprii, în cadrul căreia poziționarea să fie realizată în coordonate relative, folosind ca referință o hartă dată, aleasă mai mult sau mai puțin aleator dintre cele disponibile în spațiul public. Avantajul major al acestei variante îl constituie controlului deplin asupra procesului de dezvoltare și asupra setului de funcționalități implementate, dar el poate fi anulat de volumul important de muncă, în condițiile în care atât structura de date internă cât și elementele de interactivitate necesare manipulării vizuale a informației trebuie proiectate și implementate manual. A doua abordare constă în utilizarea unor componente software existente și adaptarea acestora la scopul particular al proiectului, în limitele impuse de funcționalitățile disponibile.

Pornind de la observația că sistemul public de hărți Google Maps oferă atât facilitățile și gradul de interactivitate dorit cât și posibilitatea de a interveni programatic asupra hărților prin suprapunerea de noi straturi informaționale, s-a decis explorarea cu prioritate a posibilităților de utilizare a acestuia ca element central în cadrul proiectului. Prin urmare, s-a trecut la obținerea informațiilor geospațiale necesare amplasării așezărilor selectate pe harta Google. Pentru un subset al acestora, puțin peste jumătate, datele au fost

baza unor formule matematice) sau limitată la rezoluția imaginilor folosite în cazul fotografiilor.

obținute chiar de pe site-ul gazdă al RAN — cimec.ro — care oferă posibilitatea localizării unora dintre siturile arheologice pe o hartă digitală ESRI⁸. Pentru restul așezărilor a fost necesară o procedură mai complicată, care a constat în identificarea toponimică a înregistrărilor respective pe o hartă de referință, extragerea coordonatelor spațiale rezultate în sistemul românesc Stereo70⁹ și conversia acestora în sistemul de referință internațional WGS84¹⁰, cel folosit de către sistemele de hărți digitale moderne, inclusiv Google Maps¹¹. Deoarece proiecția Stereo70 este una conformă, care nu deformează unghiurile însă deformează lungimile și ariile, nu a fost posibilă aplicarea unui algoritm matematic simplu de conversie, de tip calcul tabelar, așa încât s-a apelat la programul

TransDat, disponibil gratuit pe site-ul ANCPI¹². A rezultat o bază de date completă, într-un totu compatibilă cu sistemul Google Maps.

Următorul pas a constat în alegerea unei componente software de tip *timeline* care să ofere facilitățile de afișare și interactivitate necesare în cadrul proiectului, pornind de la premisa că ea va fi folosită cu preponderență pentru navigarea în timpul istoric și mai puțin

8. Environmental Systems Research Institute, Inc. – companie americană, lider mondial în realizarea de sisteme informaționale geografice (GIS)

9. Proiecția Stereografică 1970 reprezintă proiecția cartografică oficială a României, adoptată în anul 1973. Toate lucrările topo-geodezice efectuate pe teritoriul României sunt executate în acest sistem.

10. WGS84 (Sistemul Geodezic Mondial) este un sistem de referință internațional, geocentric, unic pentru tot globul și fix în raport cu mișcarea Pământului. Este folosit de către sistemul civil și militar GPS pentru localizarea exactă a oricărui punct de pe suprafața Terrei.

11. Acesta sarcină a fost asumată de ing. Marius Marcu

12. Agenția Națională de Cadastru și Publicitate Imobiliară

pentru afișarea efectivă a informațiilor, cu excepția unui set redus de evenimente istorice de referință. Din acest motiv s-a căutat o anumită simplitate grafică a afișării, suprapusă unei flexibilități maxime în ce privește parametrizarea scalei temporale și a elementelor de navigare. Astfel, a fost aleasă componenta *timeline* din cadrul librăriei SIMILE¹³. Pe lângă îndeplinirea criteriilor enunțate anterior, a contat în această alegere și documentația de utilizare bine pusă la punct, dar mai ales existența unei librării javascript¹⁴ de legătură cu diferite sisteme de hărți online, printre care și Google Maps.

Având cele trei elemente – sistemul de hărți, componenta de tip *timeline* și librăria de legătură, s-a trecut la faza de implementare a aplicației, care a constat în instalarea componentelor pe un server web, integrarea lor cu baza de date și armonizarea seturilor de parametri specifici fiecăruia. În ceea ce privește Google Maps, modificările față de varianta întâlnită pe alte site-uri web au fost minime. S-a preferat păstrarea navigării standard și a posibilității de comutare între modurile hartă și satelit, pentru cel de-al doilea mod

fiind disponibilă și opțiunea eliminării din afișare a unor informații mai puțin relevante (denumiri de localități, căi de transport, granițe administrative, etc.). Singura personalizare importantă a constat în definirea unor teme grafice care să permită afișarea de simboluri speciale pentru diferitele tipuri de așezări. Astfel, s-a ales un pătrat roșu pentru așezările fortificate, un cerc plin de culoare portocalie pentru așezările deschise și un cerc gol de culoare gri pentru cele neclasificate sau care nu au o datare precisă. Pentru facilitarea identificării siturilor arheologice pe hartă, la selectarea acestora cu ajutorul cursorului, aplicația afișează codul RAN corespunzător precum și numele sub care este cunoscut acel loc în zilele noastre. S-a prevăzut de asemenea posibilitatea adăugării, ulterior, a unui link către o pagină care să afișeze informații detaliate și fotografii, acolo unde ele există.

Un grad mai mare de particularizare a fost testat în cazul componentei de tip *timeline*, aici fiind necesare anumite adaptări în scopul obținerii vitezei de navigare optime pe axa temporală, de-a lungul unei perioade istorice relativ mari, păstrând în același timp

13. <http://www.simile-widgets.org/timeline/>

14. Limbaj de programare folosit mai ales în implementarea de funcționalități pentru site-uri web

o granulație suficient de mică astfel încât variațiile de distribuție a așezărilor umane pe hartă să fie ușor de observat și analizat. Soluția liniei de timp duble s-a dovedit a fi extrem de utilă deoarece a permis afișarea simultană a unei axe temporale cu granulație mică (scală dimensionată la nivelul unui an calendaristic) conținând evenimentele istorice de referință și a unei axe temporale cu granulație medie (scală dimensionată la nivelul unei

decade), utilizată ca modalitate de navigare rapidă de-a lungul întregii perioade istorice. Pentru o mai bună înțelegere a relației dintre cele două scale, intervalul vizibil al scalei medii conține un marcaj vizual (fereastră de timp) care indică dimensiunea și poziția intervalului de pe scala mică în cadrul acestuia. Folosind în mod alternativ cele două linii de timp sau săgețile de navigare disponibile pe tastatură, utilizatorul aplicației poate ajunge în scurt timp la oricare din configurațiile temporale ale distribuției așezărilor în arealul studiat.

Aplicația software prezentată funcționează online, cu ajutorul unui browser web (Chrome, Firefox, Safari, etc.), iar durata de încărcare a datelor este direct proporțională cu cantitatea de informație disponibilă în baza de date (în prezent, ea este de ordinul secundelor). Dintre funcționalitățile suplimentare implementate încă de la prima versiune, se pot menționa redimensionarea automată pe orizontală a interfeței în funcție de dimensiunea ferestrei de browser și posibilitatea utilizatorului de a alege categoriile de așezări afișate pe hartă la un moment dat. De asemenea, este important de subliniat că actualizarea datelor se poate face din mers, iar informațiile nou introduse sunt disponibile imediat, printr-o simplă reîncărcare a paginii.

Proiectul „DakHabbit” și-a atins obiectivele de etapă stabilite la început, constituind deja un instrument important de modelare și evaluare cartodinamică a habitatului Daciei preromane. Pentru fazele următoare, autorii își propun să extindă baza de date și să îmbunătățească acuratețea informației disponibile, astfel încât aplicația software prezentată să-și atingă potențialul proiectat, devenind un generator de informație analitică utilă pentru cercetările istorice viitoare.

Cătălin Borangic, Alexandru Berzovan

Concepte despre cetatea dacică (I) ¹

Prolog

Grecii aveau credința că întemeierea unei cetăți era un drept cuvenit zeilor, transferând astfel responsabilitățile, ce decurg dintr-o astfel de acțiune, unei alte sfere a existenței, mult mai puternice. Lumea antică din care făceau parte aceștia era, în mare măsură, una urbană, iar cetatea, spre deosebire de alte aglomerări umane, era locul în care zeii puteau locui împreună cu oamenii, chiar dacă primii își aveau templele lor. Se observă, așadar, o împărțire a sarcinilor legate de buna funcționare a cetății. Dacă partea religioasă revenea unei palete largi de divinități, problemele politice, mult mai concrete, reveneau oamenilor. Oricum am privi lucrurile reiese întotdeauna clar că ansamblul socio-politic care avea în centru cetatea era structural racordat de cele mai multe ori la tradițiile religioase ale propriei culturi. Cetatea, cu templele ei, era locul unde, prin sacrificiile efectuate, era trasat și precizat locul fiecărui membru nu doar în *polis*, ci și în univers. Cetatea, însă, era mai mult decât atât. Simetria și omogenitatea ansamblurilor sale o transforma într-o singură casă² uriașă, în care oameni și zei trăiau, mai mult decât oriunde altundeva, aproape, într-un confortabil melanj de speranță și pragmatism.

Antichitatea greco-romană, preluând desigur o imensă moștenire culturală din întregul bazin mediteranean, a interacționat masiv cu lumea barbară din jur, atât la nivel material, cât mai ales din punct de vedere spiritual. În această lume barbară, neamurile tracice reprezentau o forță respectabilă, capabilă să pătrundă în imaginarul grecesc atât de puternic încât, preluând pe Dio Cassius, peste secole Iordanes să admită, aparent confundând convenabil pe geți cu goții, că aceștia au fost totdeauna superiori aproape tuturor barbarilor și aproape egali cu grecii³.

În această similaritate trebuie pusă și relația dintre cetate și zei, dintre pragmatism și credințe, prezente însă într-o formă extrem de originală la ramura războinică din nord, a tracilor geto-dacii. În civilizația creată de către aceștia, melanjul dintre sacru și concret, construit sub sceptrul zeilor, a fost definitoriu pentru fenomenul militar dacic. O istorie a elitelor războinice din nordul Dunării, la nivelul secolelor II a.Chr. - II p.Chr., nu poate fi completă fără evidențierea legăturilor sociale, politice, militare și religioase dintre autoritate și locul cel mai vizibil al exercitării acesteia, cetatea.

1. Prezentul studiu este parte a unei investigații mai ample; în partea a doua vor fi abordate și celelalte regiuni istorice, planimetria fortificațiilor, repertoriile, inventarele asociate, precum și concluziile finale. Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA - Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013

2. Aelius Aristide, Ποδῆακός, ed. Dindorff, Leipzig, 1829, p. 799.

3. Iordanes, *Getica*, 40.

Agora, spațiul comun, definitoriu pentru lumea greacă, nu își va mai găsi funcționalitatea tipică în lumea războinică de la nord de Dunăre. Cetățile acestora nu vor fi locurile unde se dezbate problemele – așa cum fuseseră probabil în vremea lui Dromihete – ci doar locul de unde se comunică mulțimii, prin diverse metode și limbaje, deciziile basileilor. Acum, aici, cetatea nu mai este – dacă a fost vreodată – un spațiu de comuniune generală, un loc public, al tuturor. Acum cetatea este centru, reper, sprijin chiar dacă singurul atribut al ei este faptul că, pe coasta unui deal, dincolo de palisada prăpădită, se află coșmelia la fel de jalnică a vreunui mic senior războinic local. Aristocratul luase asupra sa întreaga semiotică a cetății. Acest lucru, cum se va vedea, a fost posibil numai într-o cultură în care forța și agresivitatea reprezentau valori general acceptate. Acești războinici-aristocrați vor elabora și întreține un complex cod comportamental prin care și-au legitimat privilegiile și autoritatea. În acest cod cetatea, în care putem vedea un teoretic castel, va avea un rol esențial.

Obiective și metodologie

Obiectivul principal al acestui studiu nu îl reprezintă tipologizarea și clasificarea construcțiilor cu caracter militar din segmentul cronologic propus, acest demers fiind deja realizat în diverse sectoare geografice și stadii de cercetare. Fără a diminua importanța acestui tip de investigare, ceea ce pare a lipsi subiectului este articularea sistemelor defensive relevate, la ansamblul civilizației dacice, îndeosebi prin prisma etologică. O cetate este, înainte de toate, un spațiu privat, în care constructorul – înțelegând prin acest termen stăpânul construcției de fapt – își găsește confortul psihic, dat de sentimentul de siguranță. Comportamentul individului și, prin extensie al comunității, este modificat în funcție de existența, tipul sau localizarea cetății, de organizarea ei internă și nu în ultimul rând de relația ei cu sacralul.

O altă direcție de reflecție necesară este perspectiva comunității asupra cetății, cu atât mai mult cu cât ea nu pare a fi fost beneficiara avantajelor date de sistemul defensiv. Contribuția straturilor inferioare ale comunității la edificarea fortărețelor a fost nu doar majoritară, ci și determinantă. Astfel, devine necesar un calcul, fie el și orientativ, asupra volumului de muncă depus, cu toate activitățile conexe implicate.

Nu în ultimul rând, este utilă analiza cetății din punctul de vedere al omului de arme, beneficiarul direct al obiectivului și al avantajelor oferite de acesta. Eficiența unei cetăți era dată de caracteristicile ei sau de integrarea ei într-un sistem mai larg? Care au fost coordonatele tehnice și strategice ale acestor fortărețe? Ce fel de economie putea susține un efort de asemenea tip? Cum modifica existența unei fortărețe peisajul și mentalitatea comunității?

Metodele utilizate pentru a încerca măcar răspunsuri la aceste situații pleacă de la cele clasice, respectiv studierea bibliografiei, identificarea punctelor de interes și realizarea unor hărți care să conțină toate obiectivele. Acestor metode li se adaugă aplicarea unor principii și studii derivate din arheologia experimentală și din tehnologia lucrărilor genistice și de construcții.

Fără a insista unilateral pe latura fizică a cercetării, metodologiei aplicate i se vor

adăuga direcții de investigare din sfera psihologiei militare și a etologiei.

Segmentul cronologic

Perioada studiată începe cu peste 100 de ani înainte de coagularea politică a diverselor facțiuni și triburi sub Burebista, iar limita superioară este începutul secolului II p.Chr., odată cu încetarea existenței Regatului dac și instalarea în întreaga regiune a puterii romane. Intervalul este deosebit de efervescent politic și militar, legând pe acești vectori, Peninsula Balcanică de spațiul intra-carpatic.

Edificată în spațiul cuprins între vestul celtic, estul iranien și sudul elenistic și, ulterior, roman, civilizația geto-dacilor adaugă acestor influențe propriile forme, sintetizând una din cele mai remarcabile structuri socio-culturale din Europa barbară.

Din punct de vedere etno-cultural și demografic, arealul și segmentul cronologic studiat este supus unor intense modificări. La nivelul secolelor III-II a.Chr., în vest, în nord și parțial în sud se manifestă prezența celtică, iar dincolo de munți, spre nord-est bastarnii germanici apar la trecătorile Carpaților. Dinspre sud, pe parcursul secolelor II – I a.Cr., își fac apariția, treptat, grupe de războinici celto-traci, care, în final, vor schimba fundamental lumea nord-dunăreană, iar mai târziu, în primul secol al erei noastre, la sud de Dunăre își fac simțită prezența legiunile romane, iar în estul și în vestul Daciei, triburile călăreților sarmați. Cu toate aceste intruziuni, grupul dominant din punct de vedere cultural a rămas cel geto-dacic.”

Peisajul geografic

Prima secvență geografică abordată, cunoscută sub numele de Transilvania, este o regiune istorică a României dominată de un platou cu înălțimi cuprinse între 305 și 488 de metri, având maxime de altitudine cu puțin peste 1000 m în zona submontană estică. În partea de vest a Transilvaniei sunt Munții Apuseni, parte a Carpaților Occidentali, delimitați la nord de Râul Barcău, la sud de râul Mureș, la vest de Dealurile și Câmpia de Vest, iar la est de Depresiunea Colinară a Transilvaniei. Arealul este dominat din punct de vedere hidrografic de bazinul Mureșului, care colectează majoritatea cursurilor de apă, căruia i se mai adaugă râurile Someș, afluenți ai Tisei și râul Olt.

Podișul transilvan este o zonă colinară, străbătută de numeroase cursuri mici și mijlocii de apă, propice agriculturii, pomiculturii, viticulturii și creșterii animalelor. Subsolul conține zăcămintele bogate de metale și sare. Depresiunile marginale fac trecerea spre munți, în mod treptat, oferind, de asemenea, condiții optime de locuire. Munții Carpați au impus o separare a stepei pontice de silvostepa panonică, dar mai ales o etajare a vegetației, intercalând cele două unități cu păduri întinse de foioase și rășinoase. Trecătorile și pasurile asigurau, din cele mai vechi timpuri, legături între zonele intra și extra-carpatic, iar depresiunile asigură și acum un confort climatic acceptabil. În linii generale, valorile climatice au rămas stabile până astăzi, cu excepția unei scurte perioade cuprinsă – așa-numita „regresiune dacică”, între 900 și 700 a.Chr. (choronozona *Subatlantic*) – caracterizată prin temperaturi mai scăzute și umiditate mai mare decât în

epocile anterioare⁴. Efectele acestui puseu climatic au fost însă mai majore pentru secvența cercetată, contribuind în final la mișcări de populație și schimbări de habitat.

O ultimă observație este legată de existența și distribuția fondului forestier, puternic modificat de către activitățile antropogene. În perioada studiată, pădurile erau mult mai abundente decât astăzi, aspect subliniat și de izvoarele antice⁵. Un efect secundar al acestei situații este dispariția sau reducerea drastică a numeroase specii de animale (zimbrul, bourul, colunul, castorul, calul sălbatic, dropia) care populau nordul Dunării în Antichitate.

Din punct de vedere administrativ modern, Transilvania cuprinde județele Alba, Bistrița-Năsăud, Brașov, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Mureș, Sălaj și Sibiu.

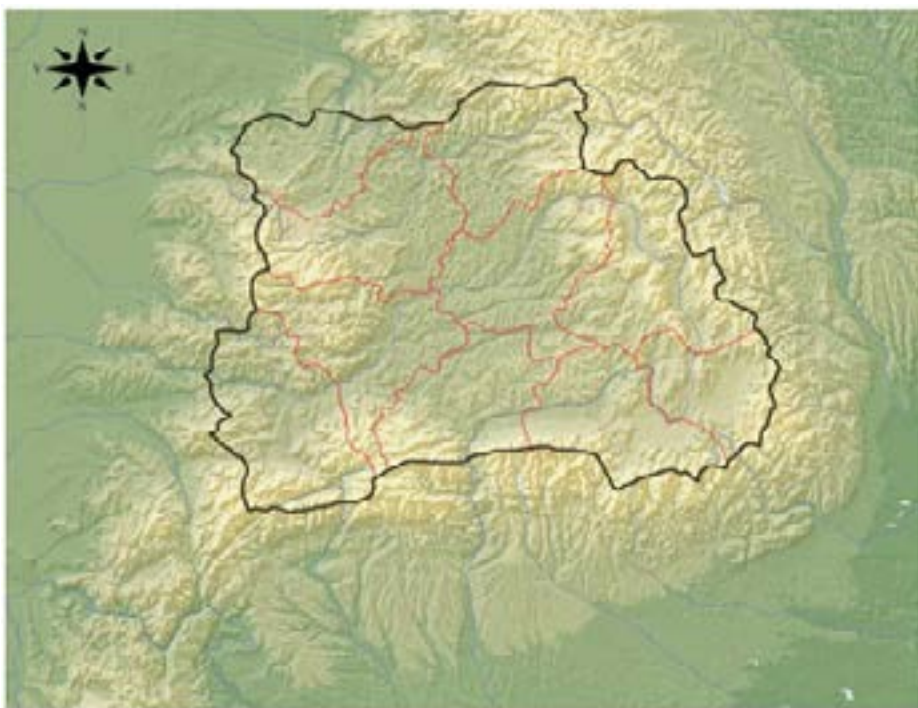

Fig. 1 - Transilvania

Următoarea secvență cuprinde zona de vest a Munților Apuseni și Câmpia de Vest a României, mai precis provincia istorică Crișana, reprezintă un alt areal geografic analizat în cadrul demersului nostru. Din punct de vedere administrativ, ne aflăm pe teritoriul a două state, România, respectiv Ungaria; sectorul românesc se află actualmente în jurisdicția județelor Bihor și Arad. Geografic vorbind, ne aflăm la marginea marii depresiuni Pannonică, mărginită spre est de Munții Apuseni, parte a Arcului Carpat.

4. Se constată în această perioadă așa-numita „regresiune dacică”, cu efecte și asupra taliei animalelor domestice, valorile înregistrate fiind sensibil mai mici decât în epocile anterioare, dar și în cele ulterioare. Borangic, Barbu 2013, p. 37, cu bibliografia, Suciu mss. Clima se va încălzi începând cu secolul I a.Chr., ceea ce poate contribui la explicarea mutării centrului de putere din sud-estul Transilvaniei în munții Orăștiei.

5. *Curio Dacia tenus venit: sed tenebras saltuum expavit.* Florus, *Bellum Thracicum*, I, 39 [III, 4], 5.

Aceștia prezintă altitudini ridicate în zona înaltă, de cca. 1800 de metri în zona masivului Bihor, înălțimile maxime fiind însă cu mult mai reduse în masivele periferice precum Zarand sau Codru-Moma, unde ele depășesc arareori cota de 1000 de metri.

Resursele subsolului sunt bogate, fiind localizate preponderent în zona montană și constau în special din minereuri de fier, cupru și plumb, dar și din minereuri auro-argintifere, localizate în zona bazinului superior al Crișului Alb. Se constată în zonă o relativă absență a resurselor de sare, acestea trebuind a fi aduse din alte regiuni, mai precis dinspre spațiul transilvan. Rețeaua hidrografică este bogată, principalele râuri fiind Crișul Repede, Crișul Negru și Crișul Alb; cursul lor străbate atât defilee cât și zone de lărgire, acestea din urmă cu terase largi, favorabile habitatului uman; la debușeul acestora în zonele joase, câmpia pătrunde adânc, sub forma unor golfuri.

Aspectul actual al câmpiilor este semnificativ diferit de cel din Antichitate. Amplele lucrări de regularizare efectuate începând din vremea habsburgilor, au schimbat radical peisajul. O anumită imagine asupra peisajului antic din aceste regiuni o putem obține însă urmărind vechile brațe ale râurilor, vizibile pe imaginile satelitare și pe ortofotograme. Astfel râurile, odată ieșite din chingile munților, meandrau foarte puternic în zona de câmpie formând în drumul lor către Tisa adevărate delte continentale, de mari dimensiuni. Câmpia era supusă periodic inundațiilor sezonale, zonele favorabile habitatului fiind reprezentate de grindurile fluviale, destul de numeroase și pe terasele înalte.

Căile de comunicații urmau, acolo unde era posibil, arterele marilor râuri. Mureșul a reprezentat, încă din preistorie una dintre cele mai importante astfel de artere, fapt ușurat și de posibilitatea navigării în aval, cu plute de dimensiuni variabile. Văile Crișurilor au reprezentat la rândul lor căi de comunicare, pe care se putea pătrunde înspre interiorul Munților Apuseni, spre zonele bogate în resurse naturale. Drumurile de plai, care urmau crestele culmilor montane, folosite până de curând de către păstorii transhumanți, vor fi reprezentat la rândul căi facile de acces în lipsa drumurilor și a infrastructurii.

La sud de râul Mureș, se întinde provincia istorică Banat, analizată la rândul ei în demersul nostru. Din punct de vedere administrativ, zona este împărțită între trei state moderne: România, Serbia și Ungaria, sectorul românesc fiind cuprins în județele Timiș, Caraș-Severin și parțial Mehedinți (**Fig. 2**). Ca limite, Banatul se mărginește la vest cu Tisa, la sud cu Dunărea, limita estică fiind reprezentată de înălțimile munților Țarcu-Godeanu, parte din arcul Carpaților Meridionali. Aceștia din urmă, ating altitudini foarte înalte, de peste 2200 de metri, având aspectul unor interfluvii largi, fragmentate de văi adânci. Munții Banatului, parte a Carpaților Occidentali, reprezintă un bloc montan aparent solid, cu altitudini mijlocii, fragmentați la rândul lor de numeroase văi; la sud, ei sunt mărginiți de Clisura Dunării, unde, înainte de construirea barajului de la Porțile de Fier, marele fluviu european își făcea loc cu mare greutate printre chingile stâncoase ale munților, într-un peisaj caracterizat de un relief foarte accidentat.

În vestul zonelor montane se întâlnesc dealuri, precum Dealurile Banatului sau Dealurile Lipovei, care se pierd pe nesimțite în câmpiile înalte, cu aspect tabular. Ca și în Crișana, câmpiile joase au avut până acum câteva sute de ani un aspect mlăștinos, caracterizate de intense fenomene de meandrare și băltire. În zona Serbiei de astăzi se întâlnesc și dune de nisip.

Resursele subsolului, prezente îndeosebi în zona montană, sunt la rândul lor bogate și variate. Munții Banatului sunt îndeosebi foarte bogate în minereuri de fier.

Rețeaua hidrografică este bogată și variată. Principalele râuri sunt Timișul și Bega, cu afluenții lor mai importanți, care drenează practic aproape întreaga zonă de câmpie. Spre sud, râuri mai importante sunt Carașul, Nera și Cerna.

Căile de comunicații în zonă urmează în general văile principalelor râuri. Pe Valea Begăi, în amonte, se putea traversa relativ ușor spre zona Transilvaniei, o altă cale de acces fiind reprezentată de culoarul larg al râului Bistra (afluent a Timișului), prin Porțile de Fier. Calea de acces către Dunăre se făcea prin culoarul Timiș-Cerna, în sectoarele mai dificile uzitându-se trasee alternative, sugerează traiectul drumului roman ce lega anticele Dierna și Tibiscum. Drumurile de plai trebuiau să fi fost la rândul lor folosite; un astfel

Fig. 2. Crișana, Banat, Clisura Dunării

de drum de plai, de o importanță deosebită, pornea aproximativ din zona de vărsare a Cernei în Dunăre, urmând creasta Munților Cernei și apoi a Masivului Țarcu-Godeanu, pe interfluvii largi; urmând acest drum, un călător sau o oaste, pe vreme de vară, putea să ajungă în cca. trei zile până în Țara Hațegului.

Fortificații, fortărețe și cetăți. Precizări terminologice

Enumerând componentele generale care stau la baza transformării unui grup oarecare într-o etnie⁶, sociologul englez Anthony Smith propune, printre altele, și

6. A. Smith propune folosirea termenului *etnic*, cu sensul echivalent *națiune*, pentru epocile istorice în care națiunile, în sensul lor modern, nu-și făcuseră apariția. Smith 2007, p. 16.

asocierea aceluia grup cu un anumit teritoriu⁷ ca fiind o trăsătură esențială a acestei evoluții socio-culturale. Elementele care punctează această asociere sunt fie periferice (semne de hotar, limite naturale etc.), fie centrale și aici putem vorbi de sediul autorității care domină acel areal. Astfel, teritoriul este acel spațiu bine delimitat geografic de autoritatea care își exercită controlul asupra sa, iar centrul, locul de unde autoritatea supraveghează zona.

Un astfel de centru bine individualizat, înconjurat de așezări „satelit” ce marchează un *hinterland* clar definit, presupune o organizare socială clar structurată, capabilă de substanțiale eforturi arhitectonice, concretizate în fortificații și fortărețe impresionante.

Istoriografia ultime jumătăți de secol operează, adesea simultan, atunci când face referire la structuri defensive, atât cu termenul *fortificație*, cât și cu cel de *cetate*, într-o manieră predispusă la confuzii terminologice. Între cele două tipuri de structuri de apărare există, însă, suficiente diferențe teoretice și practice, în ceea ce privește dimensiunile și volumul lucrărilor executate, dispunerea în teren, materialele folosite, importanța tactică și strategică sunt suficient de diferite ca să putem vorbi de două tipuri distincte de construcții defensive.

Fortificațiile sunt ansambluri cu caracter defensiv, constituite din amenajări și construcții ridicate cu scopul protejării întregii colectivități, dar și a tuturor bunurilor acesteia. Sistemele de fortificare au evoluat de la structuri simple la unele foarte complexe – inclusiv ca dimensionare – și au ca elemente de bază șanțuri, valuri de pământ și palisade de lemn, combinând aceste amenajări cu topografia accidentată a unor puncte din teren. Astfel de lucrări defensive apar din momentul în care surplusul de hrană și/sau existența unor resurse naturale permit acumularea bogăției, devenind astfel tentante pentru alte comunități. Nu este improbabil ca ridicarea acestor construcții să fi fost de fapt parte din procesul de afirmare a unor lideri charismatici, contribuind la afișarea prestigiului personal, prefigurând astfel realități ale epocilor ulterioare.

Pentru perioadele anterioare secolului II a.Chr., acest tip de construcție defensivă este emblematic, deoalând existența unor reguli ale comunităților bine articulate și care vizau întregul grup. În această cheie, chiar tipul de fortificație în sine denotă anumite concepții socio-culturale. Impresionante prin dimensiuni și modul de ajustare a terenului la necesitățile defensive, fortificațiile anterioare Epocii Fierului au fost realizări de excepție a triburilor tracice din Transilvania preistorică.

Spre deosebire de fortificații, cetățile – deși sunt conceptual și arhitectonic tot lucrări de fortificație – operează cu un sistem net diferit de construcție, utilitate, funcționalitate și concepție strategică, ceea ce determină trăsături arhitecturale distinctive, net diferite.

Întotdeauna, cel puțin în spațiul și epoca studiate, fortărețele sunt construite pe înălțimi dominante⁸, controlând nu numai arealul din jur, ci și, mult mai important, căile de comunicație care îl intersectează. De asemenea, cetățile utilizează frecvent în

7. Smith 2007, p. 21-41.

8. Această concepție tactică s-a schimbat doar odată cu apariția și evoluția armelor de foc de calibru mare, începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea și răsturnarea echilibrului dintre rezistența zidurilor și puterea de distrugere a proiectilelor, moment din care fortărețele și fortificațiile s-au schimbat radical. Ele nu au mai fost ridicate peste cota terenului, ci au fost îngropate sub această cotă. Momentului i se datorează și dispariția pietrei din structurile defensive și înlocuirea ei cu cărămida, precum și posibilitatea de a ridica fortificații oriunde, indiferent de natura terenului (apar fortificațiile geometrice).

structurile lor vizibile piatra, prelucrată sau nu, aspect ce denotă o evoluție a tehnicilor de construcție, ca răspuns la noile metode și tactici de asediu. Desigur, în ciuda concepției relativ unitare, referitoare la arhitectura militară, nu toate comunitățile – nu toți liderii? – beneficiau de același instrumentar (oameni, resurse, capacități, conjuncturi) necesar. Astfel, exista o paletă largă de metode constructive aplicate, de la simple șanțuri dublate de valuri de pământ și palisade de lemn, valuri de pământ și piatră, ziduri de piatră legată cu lut și ziduri seci, de piatră ecarisată⁹, elemente adesea combinate pentru o eficacitate sporită sau din considerente economice (multe astfel de fortărețe aveau direcții de atac ce beneficiau de apărare naturală – râpe adânci, pante abrupte, cursuri de apă etc., – ceea ce nu necesita imperativ continuitatea elementului defensiv principal).

Structurile defensive de orice fel aveau menirea de a-l obliga pe asediator să recurgă la staționare îndelungată, să-i uzeze forțele și moralul. În acest scop, liniile de apărare erau dublate adesea, zidurile fiind ajutate de unul sau mai multe șanțuri, de palisade, capcane și alte structuri pasagere avansate.

Dar cea mai vizibilă diferență față de fortificațiile epocilor anterioare constă, nu neapărat în tehnica de construcție sau locul amplasamentului, ci în dimensiuni și destinație. Fortărețele celei de a Doua Epoci a Fierului nu mai sunt proiectate pentru refugiul unei comunități, ci doar pentru al unui grup restrâns. Suprafețele acestor cetăți sunt foarte mici, raportate la cantitatea de muncă depusă pentru ridicarea lor, volum care atestă existența unor vectori demografici și economici considerabili. În această cheie, cetatea a reprezentat, începând din Antichitate, pe lângă funcția militară evidentă, un simbol de prestigiu al elitelor, extrem de vizibil și constant, fiind locul unde se desfășura viața seniorului și a suitei lui, detașați vizibil, prin impozanța unei astfel de construcții, de populația de rând. Fortăreața era locul de unde elita își proiecta puterea asupra zonei înconjurătoare. Calitatea aceasta o diferențiază net de funcția unei fortificații în care putea să se adăpostească întreaga populație a unei zone, cu bunuri și turme. Odată cu apariția cetăților, gestionarea democratică a structurilor defensive ale comunităților apăsese pentru totdeauna.

Aceste cetăți, pe care literatura de specialitate le identifică adesea cu termenul *dava*¹⁰, de certă origine dacică¹¹, echivalente uneori forțat cu *oppidum*-urile celtice¹², reprezentau reale centre rezidențiale, sedii ale unor lideri războinici care controlau politic,

9. Piatra ecarisată este cea tăiată sau cioplită în forme prismatice, spre deosebire de cea fasonată, care este doar ajustată relativ, pentru a putea fi așezată, minimal geometric, în operă.

10. În toponimia centrelor geto-dacice termenul *δava* (*dava*) apare ca sufix, în continuarea numelui local. Florea 2011, p. 16.

11. O analiză pertinentă a etimologiei și frecvenței termenului la Olteanu *web*, la 20.08.2014.

12. *Oppida* reprezintă aglomerări urbane în deplinul sens al cuvântului. Puține cetăți, chiar din mediul celtic, își pot justifica pretenția de caracter urban, respectiv să aibă fortificații continue, ziduri elaborate, porți monumentale, arie de locuit extinsă, număr de locuitori considerabil, o industrie manufacturieră vizibilă, străzi pavate, canalizare, sanctuare etc. Cu excepția capitalei Sarmizegetusa și a așezării de la Fețele Albe, unde se poate admite un caracter cel puțin proto-urban, nici o altă cetate nu întrunește un minim de atribute care să permită încadrarea acesteia ca centru urban. Florea 2011, p. 173-175. Desigur, definiția de „urban” este centrată pe realitățile civilizației mediteraneene și nu pe realitățile lumii „barbare”, ea fiind, în esență, diferită de la o cultură la alta. Ptolemeu numește toate așezările majore dacice „poleis”, ceea ce arată importanța lor față de simplele așezări, dar asta nu le face comparabile cu sinonimele lor grecești, chiar dacă pe plan local ele erau evident mai mult decât așezările obișnuite.

militar, economic și religios zonele adiacente, spre propriul beneficiu sau ca mandatar ai unei autorități superioare.

Excurs I. Fortificații liniare în Dacia preromană

Problema fortificațiilor liniare a fost mai puțin tratată în literatura de specialitate din România cu referire la perioada clasică a civilizației dacice, existând mai mulți factori care au concurat la această situație. În orice caz, puținătatea săpăturilor arheologice și a materialului aferent, care nu permite decât arareori formule de datare care să depășească sentințele generale de tip *post quem* sau *ante quem*, absența datărilor absolute, dar mai ales anumite tradiții istoriografice puternic înrădăcinate¹³, au făcut ca acest subiect să rămână în general apanajul arheologilor amatori¹⁴.

Trebuie spus de la bun început că definirea în sine a termenului de „fortificație liniară” ridică destul de multe dificultăți semantice pentru a fi abordată aici exhaustiv, motiv pentru deocamdată ne vom mărgini doar la câteva succinte considerații¹⁵. Astfel, prin această noțiune, la nivelul artei militare a Antichității, ne referim la un ansamblu defensiv menit să interzică o anumită cale de acces sau să delimiteze un anumit teritoriu, având un cumul de rosturi în primul rând militare. Trebuie spus că atât prin aspectul lor cât și prin funcțiile deținute aceste fortificații se deosebesc net de cetăți și forturi¹⁶, deși în aproape toate cazurile fortificațiile liniare sunt amplasate și edificate într-o incontestabilă legătură strategică cu acestea, ca parte a unor ansambluri defensive micro sau macro-regionale. Acest din urmă fapt ar permite la prima vedere o departajare ipotetică a lor în două categorii distincte: „barajele” militare propriu-zise de importanță locală, respectiv fortificațiile de tip „limes”¹⁷, dar după cum se va vedea mai jos, asemenea delimitări comportă o doză însemnată de subiectivism.

La nivelul Antichității, cea mai variată și mai complexă gamă de fortificații liniare a fost ridicată de către armatele Imperiului Roman și au derivat direct din tacticile concepute de către strategii militari romani. Atât elementele de tip șanț cu val (și palisadă) dispuse în diverse combinații cu menirea de a condiționa manevrele inamicu-

13. Astfel, la nivelul istoriografiei românești, o bună parte a valurilor de pământ care brăzdează teritoriul României sunt atribuite perioadei romane, chiar dacă multe dintre ele, atât prin dispunerea în teren cât și prin maniera de realizare se deosebesc în mod evident de lucrările de acest tip din restul Imperiului, sugerând datări în cu totul alte intervale (vezi spre exemplu discuțiile la Squatriti 2002, p. 19).

14. Menționăm în acest sens contribuțiile unor autori precum Hristache Tatu, Viorel Moraru, Dan Oltean, Vladimir Brilinsky; chiar dacă unele dintre constatările acestora necesită amendamente, meritul incontestabil rămâne de a fi introdus în circuitul științific noi puncte de interes din zone deocamdată insuficient investigate de către arheologi.

15. În toponomastica românească urmele acestor tipuri de fortificații, indiferent de perioada în care se presupune că ar fi fost edificate, sunt cunoscute sub numele de troiene. Denumire este comună, uzitată în toate regiunile istorice și se leagă în mod evident de figura cuceritorului Daciei, conservată peste veacuri în memoria românilor, dar și a altor popoare balcanice. Cf. Petolescu 1994, p. 723-729, Madgearu 2010, p. 109-120.

16. Socotim necesar să facem această precizare întrucât în unele lucrări de specialitate am putut constata încadrarea unor fortificații de tipul troianul de la Ponorici – Cioclovina în rândul cetăților (Gheorghiu 2005, p. 102-103) sau chiar a „așezărilor fortificate” (Glodariu 1982, p. 28) ceea ce este evident eronat.

17. Desigur, nu în sensul „roman” al termenului, ci în sensul unor demarcări de graniță.

lui în timpul unor confruntări punctuale, cât și sistemele de graniță militarizată de mare anvergură și complexitate (*limes*-ul) întinse pe sute de kilometri, atestă profunda capacitate organizațională și gândirea strategică de excepție specifice celei mai puternice forțe militare a lumii din acel moment. Este incontestabil că toate aceste inovații și-au găsit un anumit ecou și în ținuturile învecinate, deși în ultimă instanță ele nu făceau decât să continue și să perfecționeze unele tradiții foarte larg răspândite și cu origini foarte vechi¹⁸.

La nivelul Europei „barbare” a celei de-a doua epoci a fierului, fortificațiile liniare prezintă un istoric interesant, motivațiile construirii lor fiind dintre cele mai diverse. De pildă, părintele istoriei, Herodot, relatând despre un conflict dintre sciți și sclavii lor, ne spune cum aceștia din urmă, pentru a se apăra, au ridicat un șanț de apărare de mari dimensiuni întins între lacul Meiotic (Marea de Azov) și Munții Taurici din Peninsula Crimeea¹⁹. Trebuie spus că în general, în zonele de contact dintre nomazi și sedentari, astfel de lucrări sunt frecvent întâlnite²⁰, rostul lor fiind de a preîntâmpina atacurile prin surprindere și raidurile efectuate de către călăreții stepelor.

În alte cazuri însă, astfel de bariere de pământ erau ridicate pentru a marca granițele teritoriale dintre diferitele facțiuni tribale – spre exemplu, Tacitus menționează existența unui val de pământ ridicat de către tribul germanic al Angrivarilor pentru a delimita ținuturile lor de cele ale vecinilor lor cherusci²¹. Și arheologia ne oferă multe astfel de exemple de fortificații liniare, pentru areale precum Britania preromană – Beech Bottom Dyke²², Devil’s Dyke²³, Cleave Dyke²⁴, Scott’s Dyke²⁵, Grimm’s Ditch²⁶ și altele. Funcțiile acestora par să fi fost diverse – de la limite inter-tribale, la baraje militare, reprezentând însă un fenomen tardiv la nivelul evoluției concepțiilor strategice din cea de-a doua vârstă a fierului²⁷.

Regalitatea dacică, cea mai însemnată putere din Europa temperată a secolelor I a.Chr. – I p. Chr., situată la confluența dintre lumea mediteraneană, cea „barbară” central-europeană și cea a stepelor euro-asiatice, nu avea cum să facă excepție. În rândurile ce urmează, vom face o succintă prezentare a celor mai reprezentative obiective de acest tip. Din rândul *barajelor militare* propriu-zise, cele mai cunoscute sunt cele de la Porțile

18. Nu este momentul să intrăm într-un subiect care depășește cu mult cadrul teoretic al studiului nostru. Este de presupus însă că de la apariția primelor forme de organizare socio-politică și a noțiunii de teritoriu stăpânit, a existat necesitatea de a apăra și de a delimita anumite căi de acces sau anumite regiuni, în funcție de resursele și capacitățile disponibile, dar și în funcție de nevoile de moment. La nivel european, cercetările arheologice au pus în evidență numeroase structuri de tipul fortificațiilor liniare încă din Epoca Bronzului (pentru o punere în temă, a se vedea de exemplu Oswald 2011, p. 2-6 cu bibliografia aferentă).

19. Herodot, *Istorie*, IV, 3.

20. Există un număr semnificativ de astfel de fortificații, atât în Crimeea cât și în Asia; grăitor este și exemplul urmat de către regele vizigot Athanaric, care amenințat de către huni încearcă să îi oprească construind un val de pământ (Ammianus Marcellinus, XXXI, 3, 7).

21. Tacitus, *Annales*, II, 19.

22. Cunliffe 2010.

23. Cunliffe 2010.

24. Harding 2004, p. 38.

25. Muir 1997, p. 71.

26. Bradley 1968, 1-14.

27. Cunliffe 2010.

de Fier – (Tapae?)²⁸, Ponorici - Cioclovina²⁹ și Poiana Omului³⁰. Cea mai spectaculoasă dintre acestea, atât în ce privește întinderea, aspectul și maniera de realizare o reprezintă însă troianul de la Ponorici-Cioclovina, ridicat foarte probabil în contextul marilor războaie daco-romane.

Troianul de la Cioclovina se întinde în plan pe cca. 2 km, având menirea de a apăra cea mai importantă cale de acces spre zona Sarmizegetusei Regia dinspre valea Streiului³¹. Liniei de apărare i-au fost adăugate elemente suplimentare precum unele dedublări, o serie de redute circulare atașate valului principal dar și mai multe separatoare – valuri perpendiculare sau oblice, menite să spargă și să fragmenteze frontul de înaintare al inamicului, toate acestea fiind dispuse în funcție de condițiile de teren. Cercetările de teren mai vechi și mai noi au sesizat de asemenea, din loc în loc, prezența unor turnuri. În spatele primei linii de apărare, pe Dealul Chiciurei, a fost realizată se pare o linie secundară de apărare, din piatră locală dislocată.

La edificarea tuturor acestor elemente s-au utilizat piatra locală, pământul și desigur lemnul și lutul la palisade. Sectoare importante ale ansamblului prezintă urmele evidente ale unei arderi tehnologice efectuate la temperaturi foarte înalte în urma căreia a rezultat un material compozit, care asigură valului o mare duritate și o coeziune³²; tehnica „valurilor arse” după toate probabilitățile de tradiție locală, se întâlnește și în cazul unor fortificații geto-dacice mult mai timpurii³³.

Lungimea totală a tuturor elementelor constitutive ale barajului de la Cioclovina este de cca. 7 km, cubajul estimat fiind de 34671m³ de stâncă și pământ dislocat. După unele presupuneri, forța de muncă necesară ridicării acestui baraj militar trebuia să fi fost de cca. 8500 de oameni, la dificultățile de ordin logistic și tehnic adăugându-se terenul montan, în acel sector destul de sărac în surse de apă³⁴. Este vădit că atât prin prisma dimensiunilor dar și a planului - deocamdată fără analogii cunoscute în alte părți ale lumii antice - troianul de la Cioclovina reprezintă una dintre cele mai spectaculoase fortificații edificate de către inginerii și strategii regalității dacice³⁵.

Dacă acest troian impresionează atât prin masivitate, cât și prin tehnica laborioasă prin care a fost realizat, cel de la „Poiana Omului”, situat la doar câțiva kilometri în spatele său este o operă cu mult mai modestă, reprezentând doar un simplu val de pământ bătucit cu maiul, având un plan cu mult mai simplu ce prezintă o singură ramificație; absența turnurilor și a altor elemente și planul relativ elementar ar putea sugera la prima vedere o execuție efectuată probabil sub impulsul unor nevoi militare de moment³⁶.

Cât privește problema fortificațiilor liniare de tip „limes” la nivelul Daciei pre-

28. Oltean 2012, p. 426-432; prezența unor structuri mai târzii, medievale sau moderne, care suprapun pe cele antice obligă la multă prudență în interpretări.

29. Tatu, Moraru, 1982-1983; Oltean 2012, p. 571-576.

30. Oltean 2012, p. 583-585.

31. În zonă, către Valea Streiului, sunt semnalate și alte fortificații liniare de mari dimensiuni.

32. Teodor *et alii* 2013b, p. 77-78.

33. Teodor *et alii* 2013b, p. 75-77.

34. Teodor *et alii* 2013b, p. 87.

35. În mod aproape cert atât la concepția cât și la realizarea sa au participat ingineri și meșteri proveniți din lumea mediteraneeană.

36. Teodor *et alii* 2013a, p. 4-11.

romane ea este una destul de complexă, absența săpăturilor și a datărilor certe obligând la firești precauții. În opinia noastră, din perioada dacică ar putea fi Troianul Zarandului, valul de cca. 20 de km având șanțul spre vest, care închide intrândul larg al Țării Zarandului, val de dimensiuni mai degrabă modeste, pe suprafața sa nu se cunosc nicăieri urmele vreunor turnuri sau forturi. Cercetările preliminare efectuate asupra acestui monument, cu primele concluzii, au fost deja expuse detaliat într-un studiu recent³⁷.

Vizualizarea traseului Troianului Zarandului permite efectuarea unor constatări. Din punct de vedere geografic, chiar dacă valul străbate și zone colinare, el pare a marca, destul de vizibil, limita dintre zona montană propriu-zisă și zonele de câmpie. Nu credem că, așa cum s-a afirmat, că rolul său ar fi fost doar de închidere a accesului pe Valea Crișului Alb spre zonele cu resurse aurifere din inima Transilvaniei. În cazul în care s-ar fi dorit doar acest lucru, s-ar fi putut găsi poziții cu mult mai favorabile spre est, unde n-ar fi fost nevoie de edificarea unui val pe o lungime așa de mare. Este dincolo de orice discuții faptul că cei care au ridicat această construcție aveau interese mult mai largi în zonă: intenția de a apăra întreaga Țară a Zarandului, dar și zonele montane în fața unei amenințări venite de la vest. Bararea puternică a văii Beliului, prin construirea a încă patru valuri adiacente în fața celui principal, amenajare care nu se întâlnește nicăieri altundeva pe parcursul întregului traseu, arată în plus o nevoie stringentă de a proteja cât mai bine accesul către plaiurile și văile Codrului Moma.

În zona Munților Codru-Moma se cunosc mai multe fortificații care ar putea fi puse în legătură cu valul. Astfel, urmărind drumurile de plai din continuarea tronsonului I al „Troianului”, se poate ajunge ușor după un drum de mai mulți kilometri la mica fortificație de tip promontoriu barat de la Botfei – „Cetățeaua Înaltă”³⁸, locuită în secolele II a.Chr. - I p.Chr. Tronsonul I, ca și o parte a tronsonului II, se află de asemenea în raza vizuală directă a altor două cetăți dacice, cele de la Clit – „Gurețul Negrilor”³⁹ și de la Groșeni – „Jidovina”⁴⁰. În acest context, pare foarte plauzibilă atribuirea acestui val regatului dac – numărul semnificativ de tezaur și de descoperiri monetare situate la est de linia atestată (și presupusă) a „Troianului”, comparativ cu cele de la vest, constituind, pe lângă observațiile de mai sus, un posibil argument în plus în favoarea atribuirii sale perioadei dacice.

După cum a remarcat și S. Dumitrașcu, ipoteza atribuirii valului perioadei lui Burebista nu rezistă criticii, acțiunile marelui rege având un caracter ofensiv, nu unul defensiv⁴¹. Cu mult mai probabilă pare edificarea valului în decursul secolului I p.Chr., poate pentru a preîntâmpina atacurile și raidurile iazigilor în contextul în care presiunea sarmatică asupra ținuturilor dacice trebuie să se fi accentuat și mai mult spre sfârșitul secolului I p.Chr. – morminte precum cel de la Vârșand, datat pe baza unor piese de aur de factură nord-pontică la „cumpăna secolelor I-II p.Chr.”⁴², indicând o direcție de pătrundere sarmatică pe cursul inferior al Crișului Alb.

37. Vezi Berzovan 2013.

38. RAJ Arad 1999, p. 46.

39. Dumitrașcu 1970, p. 142-160.

40. RAJ Arad 1999, p. 73.

41. Dumitrașcu 2007, p. 193.

42. Dumitrașcu 1993, p. 110.

În acest context ar fi putut să aibă loc ridicarea "Troianului", atât ca o măsură de apărare împotriva atacurilor cavalerie sarmate, cât și ca o lucrare menită să afirme prestigiul și puterea regalității dacice în zonă – e posibil ca el să fi marcat chiar granița de vest a regatului la un anumit moment.

Troianul Zarandului nu este singura fortificație liniară de tip „limes” ce ar putea fi atribuită regatului dac. Valul Stoicani – Ploscuțeni, unul din valurile ce brăzdează sudul Moldovei, având șanțul orientat spre miazăzi, realizat într-o manieră atipică valurilor romane⁴³, ar fi putut să fi la rândul său ridicat inițial⁴⁴ de către regatul dac în colaborare cu diversele facțiuni tribale est-carpătice raliat aceștia⁴⁵. Din punct de vedere geografic, prin poziționarea sa, el demarchează zona de stepă de zona de silvostepă. Pe toată lungimea sa nu se cunosc până în acest moment urmele vreunor turnuri sau forturi. Având o lungime de peste 100 de km și dimensiuni masive (după unele estimări, cca. 15 m³ / metru liniar)⁴⁶, valul reprezintă o operă de mare anvergură, care a necesitat un efort concentrat din partea unei autorități influente. Dacă el se datează într-adevăr în perioada regatului dac, ridicarea sa ar fi putut să aibă loc poate pe parcursul secolului I p.Chr., în contextul ce a urmat evacuării populației locale din zona Câmpiei Munteniei cu consecințele de rigoare și sosirea trupelor romane la gurile Dunării.

La capătul acestui excurs - cu caracter mai mult introductiv - se cuvin a fi făcute câteva observații. Astfel, la nivelul stadiului curent al cercetărilor, toate fortificațiile liniare cunoscute la nivelul Daciei pre-romane par să se dateze pe parcursul veacului I p.Chr., mai probabil în a doua jumătate. Acest fapt poate fi pus în legătură atât cu consolidarea regatului dac, în strânsă relație cu creșterea influențelor romane în concepțiile și strategiile militare și cu profilarea unor amenințări externe din ce în ce mai mari la hotare. Dacă rolul strict militar al barajelor din Munții Șureanu nu poate fi pus la îndoială, altele, precum Troianul Zarandului sau valul Stoicani – Ploscuțeni, reprezintă lucrări făcute la marginea de vest, respectiv de est a regatului, după cum am arătat, prezintă funcții nu doar militare, ci și politice, de a impresiona și de a semnaliza existența unei autorități capabile. Fără îndoială, nu pot fi excluse și alte posibile funcții, inclusiv de natură economică, valurile putând fi utilizate și pe post de drumuri sau infrastructură a unui sistem de colectare de taxe.

Pentru edificarea unor fortificații de acest tip era nevoie de o mână de lucru consistentă și supravegheată, de o serie de cunoștințe elementare de topografie - fie ele și empirice, dar mai ales de o capacitate de viziune strategică și tactică. Cu alte cuvinte, avem de-a face cu un *know-how*⁴⁷ care depășește cu mult capacitățile unor simple formațiuni tribale. Construcțiile în sine, ce au implicat un efort constructiv important, combină în tehnicile lor de realizare atât tradiții locale, cât și tradiții de sorginte greco-romană, existând însă

43. Vezi analiza la Teodor, Croitoru 2013.

44. Pentru că valul în sine pare a cunoaște mai multe etape de utilizare.

45. Vezi discuțiile la Ioniță 1982, p. 52. Desigur că în lipsa unor săpături și datări inechivoce ne aflăm pe tărâmul ipotezelor – dar credem că mai puțin probabil să fi fost construite de către confederațiile tribale ale carpilor, lipsite de viziunea politică și de coeziunea necesară edificării unui astfel de ansamblu de asemenea dimensiuni.

46. Ioniță 1982, p. 56.

47. Sintagma este un neologism preluat ca atare din limba engleză și denumește toate cunoștințele și experiențele practice necesare pentru a realiza ceva, sumă de factori și informații cu circulație restrânsă în cadrul unui grup.

suficient loc pentru inovație și originalitate, așa cum se poate constata în cazul planului troianului de la Cioclovina.

Sarcina ridicării și apărării acestor fortificații trebuia să fi fost în grija unor nobili din anturajul regal. Un pasaj izolat din lucrarea pierdută a medicului Statilius Crito ne spune că „...și pe când unii erau puși peste cei care munciau pământul cu boii, alții dintre cei din jurul regelui - erau rânduiți să se îngrijească de fortificații”⁴⁸. Este la fel de posibil ca fortificațiile pomenite în acest pasaj nu reprezintă cetățile-reședințe nobiliare, întrucât este de presupus că fiecare nobil își „îngrijea” propria cetate fără ordinele exprese ale autorității regale; ar putea fi vorba de fortificațiile de interes statal, în rândul cărora ar fi de așteptat să intră și cele discutate în acest scurt excurs.

Dosarul istoric

Cetățile sunt unul din obiectivele istorice de interes major, dat în principal de cantitatea mare de materiale arheologice furnizate, fie ele structuri antropice sau artefacte. La această situație a contribuit și faptul că sunt relativ ușor de identificat în teren, spre deosebire de alte obiective mai discrete. Sfârșitul lor, aproape invariabil violent, a permis adesea conservarea unor cadre istorice largi, fiind astfel surse istorice relativ facile și consistente.

Problematicii cetăților dacice i-au fost dedicate o serie de lucrări, atât de popularizare, cât și monografii mai mult sau mai puțin substanțiale, îndeosebi începând cu jumătatea secolului XX, perioadă ce coincide cu intensificarea cercetărilor arheologice din Transilvania.

Unul dintre primele studii referitoare la cetățile din sud-estul Transilvaniei, din prima jumătate a secolului trecut, îl întreprinde Al. Ferenczi, care adaugă propriile cercetări unor studii și periegeze ale unor autori anteriori⁴⁹.

C. Daicoviciu realizează prima monografie a unei cetăți dacice, respectiv cea a Pietrei Roșii, redactată în 1954⁵⁰. Acestei lucrări îi urmează un scurt articol⁵¹ despre tehnica de construcție a sistemului defensiv din Munții Orăștiei, succedat de o largă prezentare a Sarmizegetusei⁵², în colecția *Monumentele patriei noastre*, apărută sub egida Editurii Meridiane, ocazie care inaugurează o serie de micro-monografii dedicate popularizării unor obiective istorice. În această colecție, care cuprinde monumente din toate epocile, au mai apărut câteva lucrări care conțin informații despre urmele dacice identificate sub cele cetățile medievale. Acestei colecții îi aparține și prezentarea mai consistentă a câtorva cetăți, făcută de un colectiv condus de M. Macrea, în anul 1966, unde sunt abordate, la nivelul aceluși an, cetățile din piatră ecarisată din sud-vestul Transilvaniei⁵³.

O apariție așteptată a fost lucrarea lui I. Glodariu despre arhitectura militară și

48. Criton, *Geticele*, 5, 2, - *Lexiconul Suidas*, s.v. *Boutiaia*.

49. Ferenczi 1938, *passim*.

50. Daicoviciu 1954, *passim*.

51. Daicoviciu 1961, p. 81-86. Articolul se află și în volumul *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Biblioteca Mvsei Napocensis, I, Cluj, 1969, p. 101-105.

52. Daicoviciu; Daicoviciu 1962, *passim*.

53. Macrea *et alii* 1966, *passim*.

civilă a dacilor⁵⁴, apărută în 1983, care prefigurează un segment nou de cercetare, urmat în anul următor de către arhitectul D. Antonescu, primul care începe de fapt transformarea studiului arhitecturii dacice într-un domeniu propriu-zis⁵⁵. Autorul, participant direct la copierea reliefurilor Columnei traiane, va scrie, inspirat de această experiență, un alt studiu bazat pe interpretarea basoreliefurilor (cetăți, structuri defensive de teren, temple, turnuri) prin prisma arhitecturală⁵⁶. Apărută postum, monumentală lucrare propune descifrarea tipurilor arhitectonice ale construcțiilor dacice figurate în scenele Columnei, confirmate în bună parte de descoperirile arheologice (lucrarea a fost scrisă înainte de 1980).

Revenind pe firul istoriografic, este de amintit anul 1989, când apar două monografii importante. Prima legată de cetatea de la Căpâlna (jud. Alba)⁵⁷ și a doua dedicată cetății de la Tilișca (jud. Sibiu)⁵⁸. Acestea li se adaugă în anul următor lucrarea comună, începută încă cu câțiva ani înainte, a lui H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi și I. Glodariu, în care sunt analizate prioritar cetățile din Munții Orăștiei⁵⁹.

Arhitectura militară a fost abordată și în volume de istorie generală a civilizației dacice, în capitole consistente, chiar dacă accentul a căzut în special pe salba de cetăți din munții Orăștiei⁶⁰, alături de care, în funcție de stadiul cunoașterii și tema propusă, sunt prezentate și unele cetăți din afara acestui areal. Este de amintit aici volumul consistent, dedicat războaielor dacice, semnat de arhitectul A. S. Stefan, care pe fondul abordării conflictelor daco-romane, dintr-o perspectivă foarte tehnică, dezbate în capitole generoase și probleme de topografie și arhitectură militară⁶¹.

Pentru alte zone ale epocii dacice ultimii ani au adus contribuții la tematică prin apariția unor lucrări „regionale”, așa cum este cazul pentru nord-vestul⁶², nord-estul⁶³ sau sud-estul⁶⁴ Transilvaniei.

Depășind cadrul interior, în încercarea de a conecta spațiul dacic la similaritățile celtice din vestul Europei, istoricul G. Florea sintetizează, în volumul *Dava et Oppidum*⁶⁵, o sumă de problematice ale structurilor habitabile de tip proto-urban din Dacia preromană. Acestui volum i se adaugă, în același registru al conexiunilor istorice, lucrarea lui Dan Oltean, *Regii dacilor și războaiele cu romanii*⁶⁶. Cu toate că autorul se hazardează în presupuneri largi și interpretări din sfera *–ismelor*, faptul că a parcurs la pas toți munții Orăștiei⁶⁷, i-a permis o serie de măsurători și observații din teren, rezultând o serie de date

54. Glodariu 1983, *passim*.

55. Antonescu 1994, *passim*.

56. Antonescu 2009, *passim*.

57. Glodariu; Moga 1989, *passim*. Lucrarea a beneficiat de o reeditare în 2006, care, din păcate, nu a adus date noi, cu excepția unor aspecte grafice, parțial datorate subsemnatului.

58. Lupu 1989, *passim*.

59. Daicoviciu *et alii* 1990, *passim*.

60. Daicoviciu 1972, p. 127-149; Crișan 1977, p. 380-382.

61. Stefan 2005, *passim*.

62. Pop 2006, *passim*.

63. Florea *et alii* 2000, *passim*.

64. Crișan 2000, *passim*; Costea 2006, *passim*.

65. Florea 2011, *passim*.

66. Oltean 2012, *passim*.

67. Vezi în acest sens volumul *Munții dacilor*, semnat de același autor, proiect al Centrului de Cercetări în Dacologie, apărut la Editura Dacica în 2008, unde zona de patrulare este extinsă până la valea Sebeșului.

necunoscute anterior.

Aceste lucrări ample sunt secondate de un număr apreciabil de articole, uneori punctuale, alteori tratând subiectul din puncte de vedere mai generale, abordate pe parcursul studiului⁶⁸.

Dosarul istoric este completat de realitățile efective din teren, respectiv descoperirile arheologice care confirmă izvoarele scrise antice, referitoare la relația dintre daci și munții lor întăriți, sintagmă prin care, desigur, se poate înțelege că este vorba despre cetăți și fortificații.

Megále arché

Apariția unei structuri politice în spațiul intra-carpatic doar odată cu sosirea getului Burebista și a oștilor sale, este aparent un clișeu istoriografic, arareori contrazis, deși existența elementelor tracice – este prea devreme să putem vorbi despre daci – nu este pusă sub semnul întrebării. Translarea centrului de putere din sudul Carpaților în interiorul Arcului carpatic, petrecută pe fondul epuizării getice⁶⁹ a avut ca efect și o modificare a mentalității elitelor războinice. Între aceste prefaceri se poate număra și apetența pentru construcția de fortărețe. Chiar dacă geții avuseseră și aveau cetăți și fortificații, unele destul de importante (Popești, Cetățeni, Zimnicea, Albești, Piscul Crăsani, Radovanu, Brad, Răcătau⁷⁰ etc.), noile structuri socio-militare, ce se coagulau acum în Transilvania, au demarat un mult mai amplu *program* de fortificare a peisajului (**Fig. 3**). Acest costisitor proces a însemnat de fapt o renaștere a elitelor locale, acum beneficiarele unor importante infuzii demografice și culturale. Epoca *prinților de aur*, în care valoarea liderilor tribali se măsura în mimetismul stilurilor greco-orientale, se terminase. Noile elite, ce trăiau mult mai periculos și mai dinamic⁷¹, puneau bazele unei ideologii diferite despre lumea lor, construind la propriu ceea ce grecii au numit *megále arché*⁷², iar istoriografia modernă,

68. Marinescu 1981-1982, p. 42-56.

69. Această epuizare politico-militară ar trebui nuanțată plecând de la considerentul că Burebista a fost numit get în mod invariabil de către sursele antice, ceea ce poate creiona de fapt traseul istoric al unor importante contingente getice angrenate în migrația războinicilor celto-daci spre nord (*infra*). Faptul că un get a ajuns la conducerea acestor detașamente, denotă că acesta controla capacități demografice și militare consistente. La nivelul secolelor II - I a.Chr., zona sud-carpatică era încă plină de așezări prospere care sunt la apogeu (Popești, Cetățeni, Radovanu, Cârlomanești etc), astfel că declinul getic are o nuanță mai degrabă politico-militară decât la una demografică, aceasta din urmă deteriorată vizibil abia după moartea lui Burebista, în contextul presiunii romane la Dunăre.

70. Davele de pe Siret sunt ridicate simultan cu cele din interiorul Arcului Carpatic, astfel că, chiar dacă făcuseră parte din stăpânirea lui Burebista, apartenența lor la regatul lui Decebal este discutabilă prin prisma întinderii și exercitării autorității directe a acestuia.

71. Interesantă este afirmația lui Strabon (VII, 3, 11), potrivit căruia [...] *Burebista, bărbat get, dobândind conducerea asupra neamului său, i-a îndreptat pe acești oameni istoviți de neîncetatele războaie și i-a înălțat atât de mult prin exercițiu, cumpănare, râvnă în îndeplinirea ordinelor încât, în puțini ani, a instaurat un mare imperiu și a supus geților pe cei mai mulți dintre vecini* [...]. Cf. Petre 1980, p. 47-48. Prin aceste exerciții putem înțelege și antrenamentele militare efective, dar și meditația războinică (Iulian, Împărații, 22), combinație ce a avut ca rezultat disciplina colectivă și implicit impunerea unei autorități unice.

72. Expresia *μεγάλην ἀρχήν* (*megále arché* = mare stăpânire) s-ar traduce riguros cu sintagma modernă supra-stat, asociere ce arată că grecii erau conștienți de mărimea și componența diversă a noii entități politice din nordul Balcanilor.

*Regatul de argint*⁷³. Un regat nu de argint la propriu, ci, dacă am putea păstra licența poetică, de munți întăriți cu ziduri⁷⁴, unde fiecare fortăreață etala puterea și statutul seniorului războinic local, iar toate cetățile constituiau o structură defensivă amplă și coerentă.

Cartografierea spațiului Transilvaniei antice a relevat aproape 100 de cetăți și

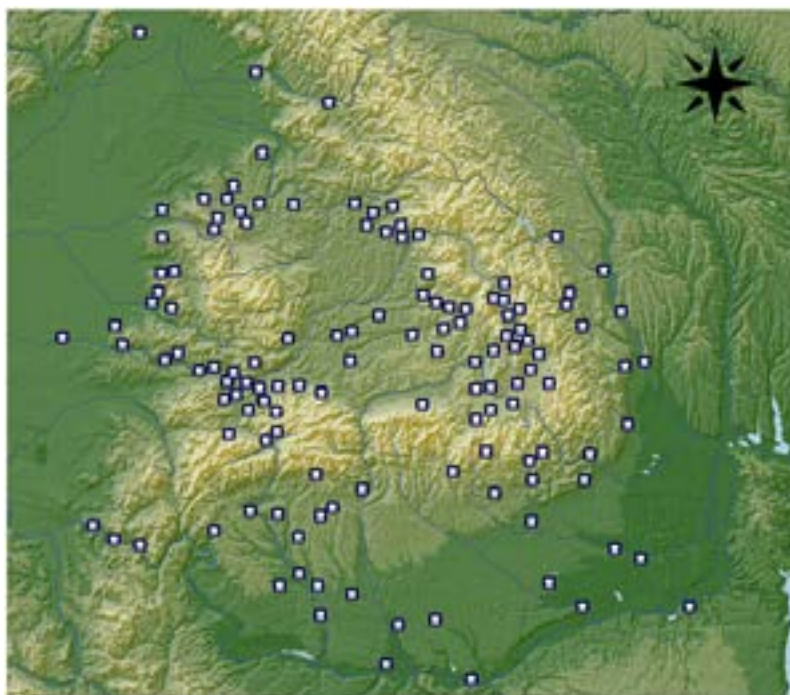

Fig. 3. Cetăți și fortărețe nord-dunărene (sec. II a. Chr.-sec. II p. Chr.)

fortărețe, de dimensiuni și importanțe diverse, de la simple posturi de pază la zidării ciclopice de piatră, ridicate începând cu prima jumătate a secolului II a. Chr. și până în perioada dintre războaiele daco-romane. Geografic, ele sunt grupate în patru zone principale. Concentrațiile de construcții defensive coincid, poate nu întâmplător, cu afirmația lui Strabon care, descriind sfârșitul domniei lui Burebista, spune că *atunci stăpânirea lor se împărțise la patru* (iar ulterior la cinci) părți⁷⁵. Este foarte posibil ca această reîmpărțire a puterii, după dispariția marelui rege, să se fi făcut pe limitele aproximative ale celor patru zone cu concentrații de sisteme defensive, existente înainte, iar o a cincea să fi cuprins unele zone sud-carpătice sau din Banatul de munte⁷⁶.

Prima, nu doar cea mai densă, dar și cronologic mai timpurie în spațiul intra-

73. Sintagma ilustrează modificările de mentalitate și ideologie afișată dintre secolele IV-III a. Chr. (epoca *prinților de aur*) și secolele I a. Chr.-I p. Chr. (*regatul de argint*), plecând de la fastul oriental al principilor traci, aflat în evident contrast cu sobrietatea regalității dacice (Sîrbu, Florea 1997, p. 115-116). Diferențierea coincide, în liniile generale, cu dihotomia etnonimică *geți-daci*.

74. Dio Cassius, *Istoria romană*, LXVIII, 8-9, 9,4 (Xiph).

75. Strabon, VII, 3, 11.

76. O altă încercare de identificare și delimitare a formațiunilor politice anterioare și ulterioare domniei lui Burebista a fost propusă pe baza existenței și dispoziției tipurilor monetare autohtone. Cf. Preda 1973, p. 323.

carpatic, este zona de sud-est a Transilvaniei, ce conține 33 de cetăți și cetățui⁷⁷, aflate pe raza județelor Harghita, Covasna, Brașov și Sibiu. Acestea sunt Arpașu de Sus, Breaza, Brașov, Bunești, Biborțeni, Bixad, Băile Tușnad, Cașinu Mic, Cernat, Crizbav, Cetatea Zânelor, Comălău, Ciceu, Cozmeni, Feldioara (incert), Jigodin (I, II, III), Lelicieni, Odorheiul Secuiesc, Mihăileni, Porumbenii Mari, Păuleni, Racu, Racoș, Râșnov, Sândominic, Șumuleu Mic, Tipia Ormenișului, Teliu, Tușnad, Zetea și posibil la Praid, Ciumani, Gheorgheni, Olteni, Șoimușul Mare (**Fig. 4**).

Este probabil, dat fiind densitatea locuirii dacice în acest areal, ca unele puncte fortificate să nu fi fost descoperite, iar altele să nu fi beneficiat de o cercetare mai detaliată.

Fig. 4. Cetăți și fortărețe din sud-estul Transilvaniei

Câteva fortărețe sunt impresionante prin volumul de muncă depus pentru ridicarea lor (Cetatea Zânelor, Brașov – *Pietre lui Solomon*, resturile zidului măsoară azi 13 m!). Este de remarcat aici ansamblul de la Racoș - Tipia Ormenișului, evident sediu rezidențial, comparabil cu centrul de putere din jurul Sarmizegetusei⁷⁸, poate chiar anterior acestuia⁷⁹. Toate fortărețele sunt amplasate pe înălțimi dominante, care controlau accesul prin pasurile muntoase spre și dinspre Moldova, Muntenia și Țara Făgărașului.

În unele puncte, cetățile se suprapun peste fortificații mai vechi, hallstattiene (Cernat, cu perimetrul însă mult redus)⁸⁰, iar în altele, punctul strategic a fost utilizat și în epocile următoare (Breaza, Ciceu, Râșnov, Feldioara?). Tehnicile de construcție au fost în majoritate bazate pe combinația lemn, pământ și piatră, cu detaliul că atunci când sursa

77. Considerăm că este justificat diminutivul *cetățuie* aplicat în cazul unor fortărețe de mici dimensiuni, fortificate parțial și/sau rudimentar, în contrast cu cetățile mai mari și mai bine conturate militar, economic sau politic.

78. Vulpe 2007, p. 79.

79. Costea 2010, p. 82-83.

80. Crișan 2000, p. 30.

de piatră a fost de calitate și la îndemână, aceasta a fost parțial fasonată, prin segmentare

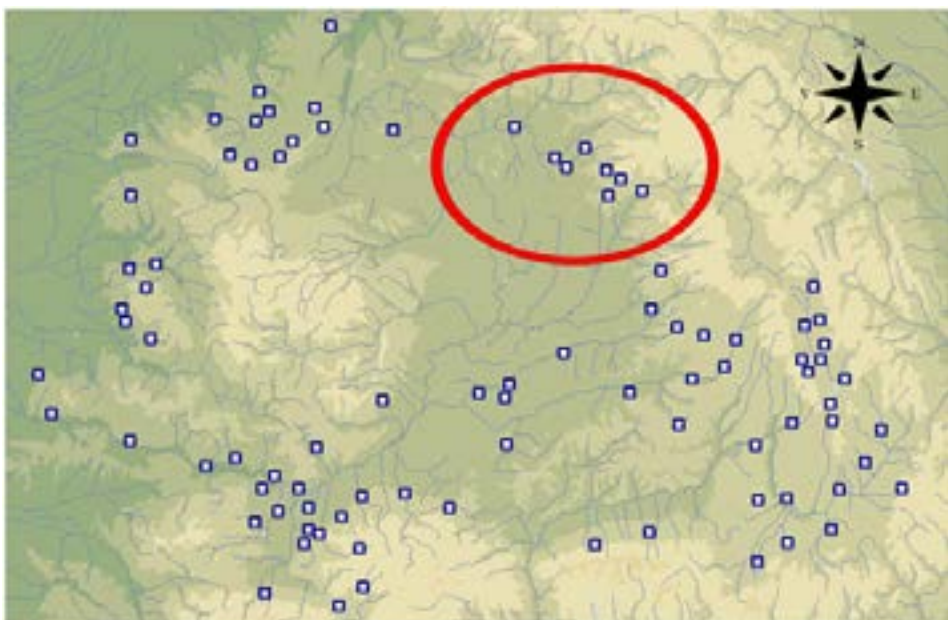

Fig. 5. Cetăți și fortărețe din nord-estul Transilvaniei

preferențială. Acestui sector îi aparțin probabil și primele utilizări ale sistemului de zidărie cu dublu parament și ranforsări cu grinzi de lemn (Racoș, Brașov, Breaza), iar cetățile de la Racoș, Cetatea Zânelor și Breaza aveau inclusiv bastioane și turnuri, cel de la Breaza având în structură blocuri de piatră ecarisată, similare celor utilizate în munții Orăștiei⁸¹.

Disponerea în teren pare să țină cont de o posibilă presiune dinspre est, căci se pot distinge trei linii de apărare, două în depresiune și una pe dealurile subcarpatice, completată de o linie de fortărețe exterioare, în Moldova⁸².

O a doua grupare este concentrată în nord-estul Transilvaniei și cuprinde opt fortărețe, respectiv cele de la Arcalia, Ardan, Beclean, Monor, Sărățel, Șieu-Măgheruș, Viile Tecii (jud. Bistrița-Năsăud). Acestea li se pot adăuga descoperirile de la Dumitrița, Feleac, Pinticu, Ruștior (jud. Bistrița-Năsăud) și Deda (jud. Mureș), dar deocamdată, în lipsa unor cercetări detaliate, datarea, respectiv identificarea și atribuirea lor, este incertă (Fig. 5).

Mult mai modestă ca întindere, dar și ca tehnică și amplitudine constructivă (excepție Sărățel, unde a fost refolosită parțial o fortificație din prima Epocă a Fierului⁸³), zona pare să fi fost o extensie spre nord a centrului de putere din sud-estul Transilvaniei, la a cărei periferie se afla. Amplasarea fortărețelor denotă că cetățile din acest perimetru erau puncte de pază și control ale rutelor și văilor de acces, cu scopul de a supraveghea resursele de sare și de apărare a sectorului nord-nord-estic al regatului dac. Aceste resurse

81. Glodariu 1983, p. 84.

82. Crișan 2001, p. 311.

83. Florea *et alii*, 2000, p. 223.

constituiau probabil fundamentul economic al zonei, în relație cu care trebuie pus, spre exemplu, tezaurul de argint de la Coldău, din apropierea cetății de la Beclean.

Amplasarea optimă, din punct de vedere strategic, a unor astfel de puncte (Sărățel, Viile Tecii) este dovedită și de utilizarea lor de către romani, după cucerirea Daciei, care au refolosit cel puțin aceeași poziție, dacă nu și părți din structurile defensive dacice.

Zona a treia o reprezintă nordul și nord-vestul Transilvaniei, unitate teritorială dominată probabil de o altă entitate tribală, cumulând o concentrare de fortărețe ridicate în bazinul celor Crișurilor. Acestui areal îi revin 13 fortărețe cu statut cert, respectiv cele de la Giurtelecul Șimleului, Marca, Măgura Moigradului, Șușurogi, Tășad, Șimleul Silvaniei, Stărciu, Meseșeni de Sus, Zalha, Biharea, Petrani, Șoimi și Săcălășău Nou (**Fig. 6**), aflate pe raza județelor Sălaj și Bihor. În linii mari, datorită naturii terenului accidentat, nu au fost necesare construcții defensive ample sau complicate, cetățile fiind adesea apărate doar de valuri și ziduri de pământ și lemn, dublate de palisade și închid de regulă perimetre destul de mici⁸⁴, capabile de găzduirea unui număr mic de oameni. Pe lângă unele fortărețe funcționau ateliere diverse (fierărie, olărie etc.), dar principala lor funcție a fost cea militară, de străjuire a căilor de acces spre zona Apusenilor, pe văile apelor.

În contrast cu modestia relativă a fortărețelor acestei zone, regiunea este una dintre cele mai bogate în descoperiri monetare, tezaure și depozite de podoabe, ceea ce sugerează o economie destul de prosperă. Situarea acestor fortărețe pe căile de schimb dintre Transilvania, bogată în resurse de sare și Pannonia, respectiv controlul resurselor minerale din zonele de vest ale Apusenilor puteau să fi asigura venituri consistente nobililor rezidenți în aceste regiuni. Participarea masivă a aristocraților din aceste zone la campaniile lui Burebista, atât la cele împotriva celților cât și la cele sudice sau pontice, fapt dovedit de numărul foarte mare de tezaure și descoperiri de drahme illyriene, a concurat, de asemenea, la această stare de fapt.

Un caz aparte îl reprezintă așezarea fortificată de la Măgura Moigradului, ridicată pe un mamelon de origine vulcanică (514 m), fortificat în mai multe epoci. În ciuda pantelor inaccesibile, platoul a fost protejat de palisade și șanțuri, suprafața protejată (cca. 7 ha) fiind una dintre cele mai mari din mediul dacic. În cazul acestei fortărețe este de remarcă planul general care copiază un castru de pământ roman, tehnică datorată fie unuia dintre acei *meșteri pricepuți la felurite lucrări folositoare pe timp de [...] război* trimiși lui Decebal de către Domițian (Cassius Dio, LXVII, 7, 1), fie experienței obținută pe teatrele de luptă sud-dunărene de către daci. Cronologia nesigură a cetății nu ajută la precizarea unui moment al fortificării dealului⁸⁵.

Particularitățile acestui caz sunt destul de numeroase și construiesc profilul unui loc de cult. În interiorul perimetrului, dar și exterior acestuia, s-au descoperit numeroase gropi ritualice, cu un bogat și divers inventar asociabil activităților cultice⁸⁶. În ciuda pantelor abrupte, platoul a fost fortificat, ceea ce denotă importanța locului – dată și de poziția cheie în accesul pe axa nord-vest-sud-est înspre și dinspre Transilvania. Este foarte

84. Pop 2006, p. 52-56.

85. Pop 1992-1994, p. 26-27.

86. Matei, Pop 2001, p. 257-265.

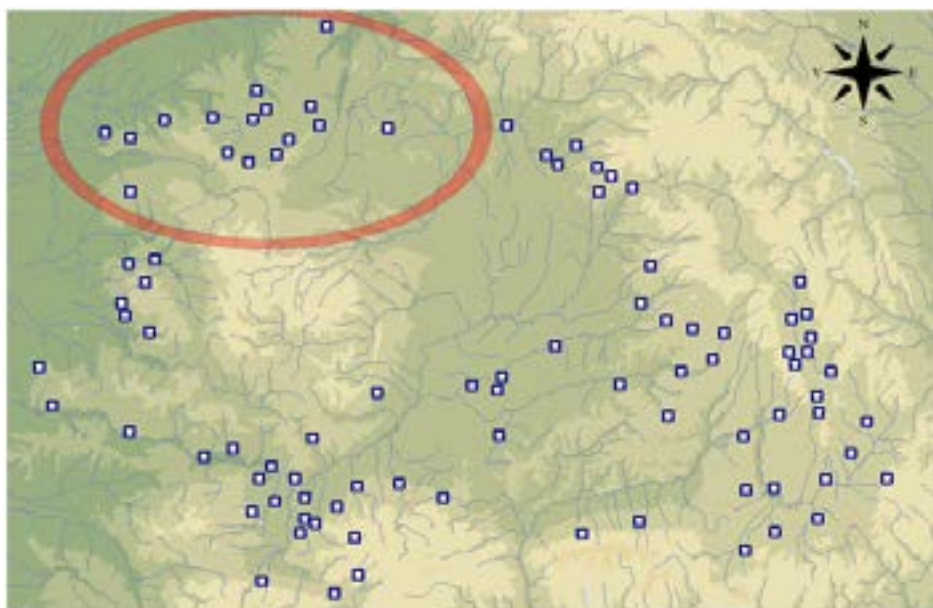

Fig. 6. Cetăți și fortărețe din nord-vestul Transilvaniei

posibil, cu toată lipsa clădirilor specifice de cult⁸⁷, ca acest loc să fi îndeplinit un rol de centru religios pentru zonă, similar, dar păstrând proporțiile, cu ansamblul de la Tipia Ormenișului și Racoș.

Zona a patra, constituită în jurul nucleului din Munții Șureanu, conține între altele și fortificațiile cele mai târzii din punct cronologic⁸⁸, reprezintă partea cea mai puternic fortificată a regatului dac. Ea cuprinde cetăți aflate în sudul Transilvaniei și de-a lungul fertilei văi a Mureșului, aflate azi în administrația județelor Hunedoara, Alba, Sibiu și parțial Arad. Cetățile acestui perimetru sunt cele mai numeroase și cele mai puternice din punct de vedere militar, dar și din perspectiva conexiunii dintre ele. Ele pot fi împărțite în două sub-grupe, fiecare bine individualizată.

Prima grupă este constituită din cetățile din jurul nucleului de putere de la Sarmizegetusa, majoritatea ridicate din piatră ecarisată (Costești, Blidaru, Piatra Roșie, Bănița). Acestora li se adaugă o seamă de fortărețe mai mici, unele necercetate intensiv încă (Vârful lui Hulpe, Ciocuța, Cetățuia Înaltă), din care provin blocuri de calcar fasonate, precum și câteva fortărețe din pământ, piatră și lemn. Întreg perimetrul este presărat cu numeroase turnuri-locuință, iar în preajma fortificațiilor sunt de găsit numeroase terase antropogene care adăposteau așezări civile întinse.

Construite începând cel mai probabil cu domnia lui Burebista, foarte probabil

87. Eventualul cler rezident aici putând oficia într-un mod mult mai ascetic decât în restul regatului, dacă nu cumva avem de-a face cu o manifestare a unor cultelor populare, căci așa-zisele gropi de cult și câmpuri de gropi sunt frecvent întâlnite pe tot curprinsul Daciei antice.

88. Nu trebuie omis însă că unele fortărețe sunt ridicate relativ timpuriu, de pildă Ardeul începe cam de la sfârșitul secolului II a.Chr., la fel și Bretea Mureșeană, Piatra Coziei sau Săvârșin. Doar nucleul din Munții Șureanu începe mai târziu, excepție cetățile de la Cugir și Costești, ceea ce face ca diferența cronologică dintre zone să nu fie extrem de mare.

ca urmare a unui efort de „colonizare” sistematică a zonei Munților Orăștiei⁸⁹, aceste cetăți constituiau perimetrul cel mai bine apărat al regatului dac, protejând capitala Sarmizegetusa dinspre sud și vest.

A doua sub-grupă este compusă din cetățile aflate la periferia nucleului principal. Dintre acestea o parte sunt zidite în tehnica *murus dacicus* (Tilișca, Căpâlna, Piatra Craivii, Deva) și sunt în general, doar construcții cu caracter eminent militar, la fel ca și restul cetăților din perimetru, destinate să interzică accesul pe principalele rute și să supravegheze resursele din teritoriu (aur, sare etc.). Din acest sector mai fac parte cetățile de la Cugir, Ardeu, Cucuiș, Ocolișu Mic, Câmpuri-Surduc, Găvojdia, Hunedoara, Sibișel, Măgura Uroiului, Cozia, Sîrbi, Văradia de Mureș și Săvârșin, ultimele controlând accesul pe valea Mureșului dinspre vest. Tehnicile de construcție utilizate au fost, în principal, cele tradiționale: valul, șanțul, palisada, dar în unele cazuri, precum Ardeu, Măgura Uroiului, Câmpuri Surduc și Cozia s-a utilizat și piatra. Cronologia acestor fortificații nu este întotdeauna foarte limpede de stabilit; majoritatea par să înceapă cândva pe la finele secolului II a.Chr., iar finalul lor, în general, a fost plasat, în general, o dată cu terminarea războaielor daco-romane. Cu toate acestea, este posibil ca unele dintre ele, precum Văradia de Mureș sau Câmpuri-Surduc să se încheie mai devreme, în contextul unor confruntări intertribale sau pur și simplu să fi fost abandonate din diverse motive.

Este greu de spus care vor fi fost relațiile dintre cele două grupe distincte de fortificații discutate aici. Putem presupune însă că acest areal va fi fost mai mult sau mai puțin în subordinea directă a centrului de la Sarmizegetusa. Numărul foarte mare de unelte agricole descoperite pe raza cetăților dacice din Munții Orăștiei, destinate probabil unor schimburi dar și de vase de provizii utilizate la stocarea grânelor în vreme de iarnă sugerează fără dubiu o relație directă între lumea nobililor ce stăteau „aninați” de munți și locuitorii și aristocrații din așezările și cetățile din fertila vale a Mureșului, aceasta din urmă fiind extrem de propice culturilor agricole.

În afara acestor grupuri principale de fortărețe, spațiului intra-carpatic îi mai aparțin cetățile de la Sighișoara, Bernadea (jud. Mureș), Șeica Mică (jud. Sibiu), Cetatea de Baltă (jud. Alba). Lor li se mai pot adăuga două posibile puncte fortificate din centrul Transilvaniei, respectiv Gilău⁹⁰ și Someșul Rece (jud. Cluj)⁹¹, toate însă relativ izolate în cadrul sistemului defensiv general (**Fig. 7**).

Îndreptându-ne atenția spre vestul Daciei, în zona Țării Zarandului și a masivului Codru-Moma se observă o concentrare mai mare de cetăți. Puncte precum cele de la Botfei, Clit, Groșeni, Dezna, ridicate pe muneci proeminenți, aveau menirea de a controla în principal drumurile de acces care traversau acest masiv către Țara Beiușului. Săpăturile modeste sau absente cu totul nu permit discuții aprofundate cu privire elemente de fortificare utilizate, caracterul de fortificație al acestor puncte fiind în unele cazuri mai degrabă presupus. Din punct de vedere cronologic, începuturile acestor fortificații pot fi plasate, larg, cam tot pe la finele veacului II a.Chr., ele continuând, cel puțin în cazul

89. Exceptând Costești – Cetățuie, nici una din celelalte fortărețe cunoscute în zona capitalei, judecând după datele de care dispunem, nu pare să înceapă mai devreme de mijlocul secolului I a.Chr.

90. La est de punctul *Dâmbul Țiganilor* este semnalată o așezare fortificată. Ferenczi 1972, p. 405-407.

91. *RepArhCj*, p. 365.

cele de la Botfei, până în ajunul cuceririi romane⁹². Legătura lor cu Troianul Zarandului, fortificația liniară pe care am prezentat-o în cadrul primului excurs, pare evidentă. Spre sud, pe valea Crișului Alb, la ieșirea din zona montană, pe un mamelon de origine

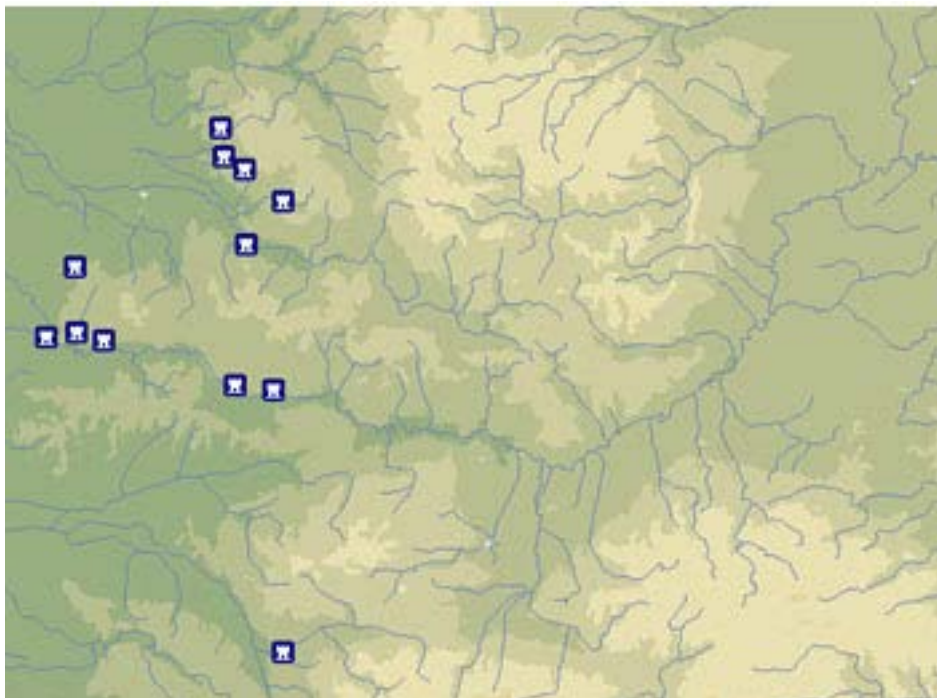

Fig. 7a. Cetăți din vestul și sud-vestul regatului dac

vulcanică este situată fortificația de la Berindia – „Dealul Șindrioara”. Săpată pe parcursul unei singure campanii, aceasta a oferit un material deosebit de interesant; cronologia, mai greu de stabilit, pare a se încheia pe la începutul secolului I d.Hr. sau la finele celui precedent. Legată tot de zona Țării Zarandului, la limita de est a munților cu aceiași nume, este situată fortificația de la Șiria, suprapusă de ruinele unei cetăți medievale. Ca și în zona de nord-vest a Daciei, și aici caracterul modest al fortărețelor se află într-un contrast frapant cu bogăția de tezaur descoperite în întreg bazinul Crișului Alb, fapt care se află în legătură și cu stadiul incipient al cercetărilor.

Spre sud de munții scunzi ai Zărandului, la ieșirea Mureșului în Câmpie, întâlnim un întreg șir de cetăți menite să apere calea de acces spre Transilvania⁹³. Se remarcă îndeosebi cea de la Cladova, care a și beneficiat de săpături arheologice, apoi cea de la Păuliș – „Dealul Bătrân”, probabil o așezare fortificată judecând după perimetrul destul de larg care a fost închis. Lângă Păuliș, ca și în zona Șoimoș au mai fost semnalate urme dacice pe pineni proeminenți, reprezentând probabil posibile alte fortărețe sau puncte de observație. Din punct de vedere cronologic, locuirea aici se eșalonează de la finele veacului al II-lea a.Chr. până pe parcursul secolului I p.Chr. Pe Mureș în aval, la cca.

92. Vezi discuția la Berzovan, Pădurean 2014.

93. Berzovan, Coatu 2010.

60 de km vest, se află impresionanta așezare de la Pecica – „Șanțul Mare”⁹⁴, pe care istoriografia mai veche o identifica, nejustificat se pare⁹⁵, cu antica Ziridava. Elementele de fortificare constau, precum indică și toponimul, într-un șanț masiv, poate un meandru natural amenajat, care separă „acropola” de o așezare civilă destul de întinsă.

Situată la hotarele de vest ale Daciei, așezare de la Pecica – „Șanțul Mare” a beneficiat din plin de toate avantajele ce au rezultat de aici. Schimburile comerciale cu triburile celtice, apoi cu romanii, se reflectă în multitudinea importurilor existente. Atelierul de bijutier, printre cele mai complexe cunoscute în Dacia preromană, cele două temple, unul cu absidă și unul circular, existența unor tendințe de lux în ornamentarea edificiilor, importurile⁹⁶, vorbesc de la sine despre prosperitatea clanului nobiliar care a rezidat aici. Cronologia, începând probabil de prin veacul al II-lea a. Chr., durează până la cucerirea romană.

Teritoriul Banatului de Câmpie reprezintă o mare necunoscută, numărul așezărilor de orice fel care pot fi atribuite perioadei dacice fiind extrem de redus, acest fapt datorându-se în principal stadiului cercetărilor. Perieghzele ultimilor ani, dublate de săpături arheologice au adus însă numeroase informații extrem de interesante. Cele mai spectaculoase descoperiri provin de la Unip – „Dealul Cetățuica”, unde s-a constatat existența unui posibil câmp de gropi cu descoperiri spectaculoase; elementele de fortificare surprinse se prea poate să aparțină perioadei dacice⁹⁷. Rămâne ca cercetările anilor viitori să completeze aceste observații preliminare. La Firiteaz, cercetările de teren au surprins urmele unei fortărețe de tip promontoriu barat, de unde s-au recuperat piese reprezentative de factură dacică; dar întrucât în zonă există și urme de epoca bronzului, în lipsa săpăturilor, datarea rămâne incertă.

Nici în zona Banatului de Munte lucrurile nu stau cu mult mai bine. Cea mai semnificativă concentrare de descoperiri se observă în zona Clisurii Dunării, străjuită de la vest la est de cetățile de la Socol, Divici, Liubcova și Pescari, pe lângă acestea fiind presupuse și alte puncte de observație de amploare mai mică. Punctele erau localizate pe pînteni proeminenți, controlând defileul Dunării în apropierea punctelor unde se formau poduri de gheață. Situarea într-o zonă de graniță, între scordisci și daci, iar mai apoi între daci și romani, a adus nobililor de aici un grad ridicat de prosperitate, evident în descoperirile arheologice efectuate. Utilizarea pietrei, prezența turnurilor-locuință, terasările masive, reflectă în ultimă instanță o ideologie a puterii similară întrucâtva celei din zona Munților Orăștiei⁹⁸. Din punct de vedere cronologic, locuirea începe de pe la mijlocul veacului al II-lea a.Chr. și continuă se pare, cu unele excepții (Liubcova), până în vremea marilor confruntări daco-romane⁹⁹ (Fig. 7a).

Relativ izolate și oricum incerte ca atribuire sunt punctele de la Dalboșeț, respectiv de la Obreja. Fortificațiile liniare de la Porțile de Fier din care o parte e de presupus că ar putea data din perioada regatului dac, închid căile de acces dinspre Banatul de Munte spre

94. Crișan 1978.

95. Forțiu 2012.

96. Crișan 1978 *passim*.

97. Berzovan 2013b.

98. Vezi Săcărin *et alii*, 2013.

99. Rustoiu 2006-2007.

Transilvania.

Este evident că ridicarea de cetăți a început cu ceva vreme înainte de epoca lui Burebista, a cărei politică a beneficiat în bună măsură de fortărețele existente deja. Geții posedaseră o seamă de cetăți și fortificații, chiar dacă aparent ceva mai rudimentare (totuși fortăreața de la Cetățeni avea ziduri de piatră și turn, iar Gruiu Dării dimensiuni semnificative). Cronologia acestor cetăți este însă problematică, majoritatea fiind datate

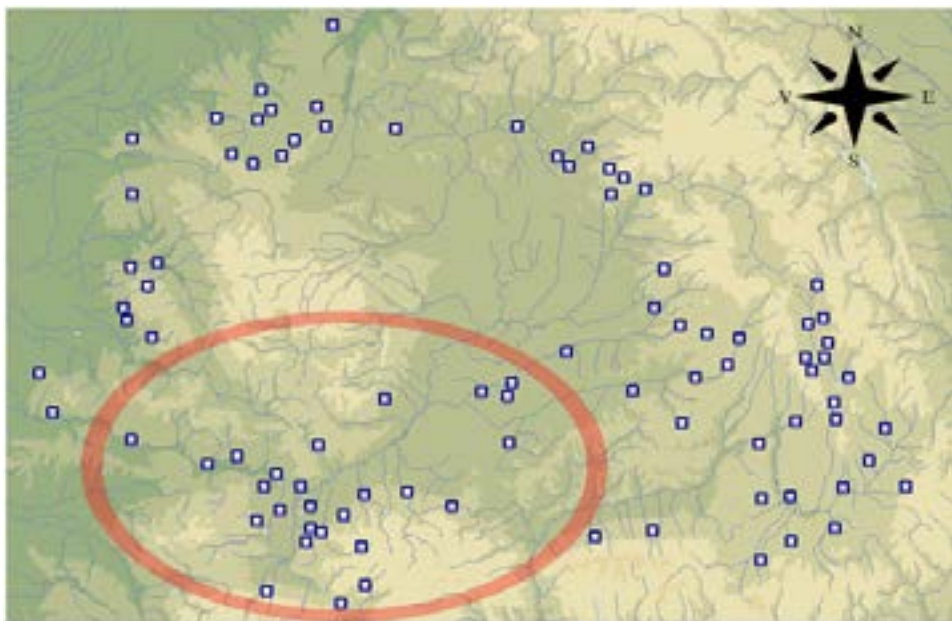

Fig. 7. Cetățile dacice din sudul și centrul Transilvaniei

larg, fără a se putea stabili foarte exact nici momentul ridicării și nici durata de existență. Formulări vagi, de genul *secolul II a.Chr.*, *mijlocul secolului II a.Chr.* sau chiar *secolul II a.Chr. – secolul I(II) a.Chr.*, sunt preferate de către cercetătorii ultimei jumătăți de veac, pentru a masca lipsa unor studii aprofundate care să facă ordine în determinarea cronologiei cetăților din zona antică discutată și nu numai. În lipsa acestora se poate opera doar cu aproximări relative privind evoluția fortificării spațiului intra-carpatic, iar scenariul pe care s-a rulat modificarea centrelor de putere, atât din exteriorul arealului, cât și din interiorul lui, este aproape speculativ.

Repertorierea tuturor punctelor întărite a relevat un număr considerabil de cetăți și cetățui, extrem de variate ca tehnică de fortificare. Diferențierile sunt vizibile de la o zonă la alta, iar uneori chiar în cadrul aceluiași areal existând particularități evidente, situație careia i se adaugă și o evoluție tehnologică. Este firesc ca asupra fiecărei cetăți specificitatea geografică a locului, posibilitățile umane și tehnologice deținute, tipurile de resurse naturale existente în proximitate și capacitățile seniorului local să-și fi pus amprenta.

Elementele principale de fortificare au fost clasificate pe mai multe tipuri¹⁰⁰,

100. Glodariu 1983, p. 113-115; Crișan 2000, p. 103-110, Pop 2006, p. 59-64. Repertoriile ulterioare

plecând de la elemente constructive, deși astfel de tipologii au o mai puțină relevanță, în teren existând aproape la fel de multe forme și tipuri defensive câte cetăți. Ceea ce reține atenția este faptul că în toate situațiile este vorba despre construcții de factură militară (chiar și în cazul zonei Sarmizegetusei), care utilizează caracteristicile reliefului accidentat. Astfel de puncte strategice au fost fortificate în funcție de anumite particularități locale, plecând de la simple șanțuri dublate de palisade și până la puternice fortărețe de piatră fasonată. E firesc, ca pe baza acestei concepții strategice, în teren să existe numeroase forme și modalități de construcție: promontorii barate, fortărețe perimetrice, șanțuri imense, palisade, valuri, ziduri de pământ¹⁰¹ și piatră nefasonată, ziduri de piatră parțial fasonată (piatră de talie) și ziduri de piatră ecarisată¹⁰². Considerente economice sau militare au dus adesea la amestecul acestor tipuri de structuri în cadrul aceluiași sistem defensiv, modalitățile de fortificare, adaptate la natura terenului, completându-se reciproc.

Domină acele structuri defensive, dat fiind costurile și probabil capacitățile

anului 1983 au la bază tipologia propusă de I. Glodariu, fundamentată și ea pe elementele vizibile în teren.

Fig. 8. Fundație *murus dacicus* suprapusă de zidărie de cărămidă slab arsă.
Costești-Cetățuie. (după Stefan 2005, p. 133, fig. 48)

Excepție face tipologia propusă de I. H. Crișan, bazată pe funcționalitatea construcțiilor.

101. Impropiu denumite ziduri, aceste structuri erau de fapt fundația supra-înălțată peste cota terenului pe o înălțime mică/medie, cu rolul de a fixa palisada de lemn, ultima și principala linie defensivă pe verticală, precum și pentru a oferi un obstacol solid, ingnifug și relativ mai durabil.

102. Glodariu 1983, p. 59-64.

tehnice și tehnologice deținute, care au folosit ca element principal pământul, fie pentru structura propriu-zisă, fie ca liant, stabilizat cu lemn și, într-o oarecare proporție, cu piatră. Pământul, ca material de construcție, se găsește în foarte multe combinații fizico-chimice, ceea ce determină numeroase modalități de procesare, cu diverse rezultate constructive. În stare naturală, pământul este friabil, chiar și compactat, eficient doar ca umplutură. Cel mai probabil fructificând îndelungile experiențe legate de producerea ceramicii, constructorii și-au dat seama că amestecul de pământ, apă și diverse alte componente, arse sau doar tasate, dau o consistență și o rezistibilitate sporită structurilor. Casetarea și adăugarea de grinzi și stâlpi de lemn, placarea sau adăugarea de pietre în miezurile valurilor au fost tot atâtea soluții folosite pentru creșterea durabilității structurilor. Vitrificarea accidentală sau intenționată, a valurilor de pământ a fost, de asemenea, o soluție în acest sens.

Cetățile dacice. De la pământ și lemn la piatră și cărămidă

O particularitate a construcțiilor de pământ este faptul că, prin dislocare, acesta își mărește volumul, ceea ce implică eforturi mai mari de săpare, încărcare, transport, compactare, din partea constructorilor. **Șanțurile** și valurile păstrate au și acum dimensiuni foarte mari, astfel că în epocă au necesitat un volum imens de muncă, depus de un număr mare de oameni, pe durate de timp întinse¹⁰³. O asemenea construcție avea nevoie, pe lângă factorul uman, de un instrumentar, dacă nu divers – compus în principal din unelte de săpat (lopeți, hârlețe, sape, târnăcoape etc.), de transport (care, căruțe, sănii, coșuri de nuiete, târgi, saci etc.) cel puțin numeros – deservit de ateliere, mai mult sau mai puțin specializate.

La aproape toate cetățile s-a utilizat lutul, fie pentru umpluturi, fie, mai des, pentru legarea asizelor de piatră. Preferat datorită plasticității sale, lutul era adesea adus de la distanță față de locul punerii în operă, cu costurile aferente. La structurile de piatră fasonată, s-au folosit, pentru supra-înălțarea zidurilor, cărămizi slab arse, legate și ele cu lut. Lutul din zonele sub-montane, cu un conținut de argilă mai mare, capătă o rezistență mai bună atunci când este compresat, spre deosebire de cel din zonele de șes, care este mai nămolos și mai puțin rezistent¹⁰⁴. Armat cu nuiete și alte resturi vegetale, lutul proteja structurile de lemn împotriva degradării și incendierii, dar necesita permanent lucrări de întreținere, datorită agresiunii continue a factorilor climatici și slabei sale rezistențe la apă.

În completarea acestui material, constructorii acestor cetăți au folosit intens piatra, atât pentru armarea și protecția valurilor de pământ, cât și ca material de bază pentru fundații și ziduri. Spre deosebire de pământ, piatra nu se găsea întotdeauna în imediata apropiere – cel puțin nu piatra potrivită – astfel că acest material cerea eforturi suplimentare privind exploatarea, prelucrarea primară și transportul. În structurile defensive studiate, piatra a

103. Orientativ, potrivit normativelor lucrărilor genistice, pentru 1 m³ de pământ săpat de un om, sunt alocate de la 1,27/h, în teren ușor, până la 3,66/h, în teren tare, pentru adâncimea de maxim 2 m. Timpii de lucru cresc proporțional cu adâncimea de săpare. Cf. G-5, *Fortificații de campanie*, 1983, Anexa 6. Calculele sunt proprii unor eforturi susținute, depuse de bărbai tineri.

104. Minke 2008, p. 16.

fost folosită atât în forma ei brută (bolovani, lespezi), ca material de umplutură, pentru stabilizarea și protejarea împotriva degradărilor și alunecărilor masivelor de pământ, cât și pentru zidăria propriu-zisă. În ambele cazuri cantitățile sunt mari¹⁰⁵, cu reverberații în economia comunității. Tipurile litice utilizate sunt și ele extrem de variate, în acord cu diversitatea geologică generală a zonei¹⁰⁶, dar mai ales datorită faptului că zidăria de piatră legată cu lut determină încărcări foarte mari. Problema tehnologică a fost agravată și de caracteristicile naturale ale lutului, predispus la instabilitate, mai ales atunci când vine în contact cu apa (în special pluvială). Situația a fost rezolvată prin două proceduri tehnice de către constructorii antici, pe lângă cea tradițională, respectiv săparea până la stânca *vie* (de bază) și ajustarea acesteia. Prima a fost adăugarea în masa lutului de diverși degresanți naturali (piatră mărunță, nisip, pleavă etc.), scăzând astfel plasticitatea argilei, iar a doua a fost mărirea masivului de zidărie, soluție aplicabilă cu succes mai ales în cazul utilizării lespezilor de piatră. Lianții nehidraulici artificiali (var, ipsos) nu au fost cunoscuți în lumea dacică, exceptând cazul cisternei de la Blidaru, realizate cel mai probabil cu aport tehnologic roman¹⁰⁷.

Instrumentarul utilizat în cazul acestor exploataări, precum și pentru așezarea în operă a pietrei – oricum prelucrată mai mult sau mai puțin – a fost superior calitativ și tipologic față de cel folosit pentru mai simplele construcții din pământ, evoluție în consens, de altfel, cu dinamica întregii societăți dacice¹⁰⁸.

Tot legată de evoluția tehnologică și economică, trebuie pusă și apariția și utilizarea pietrei ecarisate, îndeosebi în zidurile executate în tehnica *murus dacicus*. Sintagma aparține limbajului de specialitate modern, în condițiile necunoașterii terminologiei antice. Această tehnică de zidărie a adaptat principii constructive elenistice la particularitățile geo-morfologice din spațiul intra-carpatic. Unanim acceptată, ipoteza originii elenistice a acestui sistem constructiv¹⁰⁹ ar trebui măcar nuanțată. Pe de o parte astfel de sisteme constructive sunt cunoscute în spațiul intra-carpatic anterior ridicării fortărețelor din Munții Orăștiei, așa cum o dovedește cetatea de la Brașov-*Pietrele lui Solomon*¹¹⁰ și Racoșul de Jos¹¹¹, unde chiar dacă lipsesc blocurile de piatră ecarisată specifice, sistemul de rigidizare cu grinzi de lemn este aplicat¹¹². O situație similară găsim la Tipia Ormenișului, unde sistemul de două paramente și emplecton de pământ și piatră spartă este prezent, dar fără bârnele de legătură¹¹³. Pe de altă parte acest

105. O serie de calcule aproximative, referitoare la cubajele de piatră ecarisată, la Glodariu 1985-1986, p. 93.

106. Iaroslavschi 1997, p. 28.

107. Glodariu 1983, p. 37-38. Zidurile cu mortar pe bază de var, de la Bănița și Piatra Roșie, sunt puse pe seama unor refortificări medievale a acestor puncte (cf. Popa 1977, p. 278-290). Cel puțin în cazul Pietrei Roșii ar fi necesare o serie de analize suplimentare, argumentul unei probabile garnizoane maghiare, în epoca medievală, nefiind suficient. R. Popa demontează singur propria argumentație în acest sens, referitoare la reutilizarea medievală a fortăreței (Popa 1977, p. 282).

108. Glodariu 1985-1986, p. 95.

109. Preda; Doicescu 1966, p. 317.

110. Costea 1996, p. 71-86.

111. Costea 2006, p. 163.

112. Costea 1985-1992, p. 62.

113. Costea 2006, p. 161-163.

Fig. 9. Fragment din zidul cetății de la Piatra Craivii
(după Berciu *et alii* 1964, fig.15)

sistem a fost cunoscut și în lumea galică¹¹⁴, iar prezența celtică în structurile politico-militare și sociale dacice, cel puțin în etapele inițiale ale coagulării acestora, a fost o realitate. Nu este improbabil ca tehnica *murus dacicus* să fi fost rezultatul unor tradiții diverse, atât elenistice, cât și din alte zone culturale cu care constructorii daci au avut contacte, aplicate și adaptate unor specificități geografice locale.

Murus dacicus consta în două paramente paralele, așezate direct pe patul de stâncă, cu grosimi variabile (2-4 m), iar spațiul dintre ele era umplut cu piatră spartă, pietriș și pământ și tasat bine. Pentru a neutraliza împingerile laterale exercitate de acest *emplecton*, cele două fețe ale zidului erau rigidizate cu bârne de stejar¹¹⁵, transpuse perpendicular pe paramenți, având capetele cioplite și fixate în jgheaburi în formă de coadă de rândunică (așa numitele *babe*), săpate în blocurile de calcar tăiate relativ regulat (cu dimensiuni de cca. 50-80 x 40-50 x 30-40 cm)¹¹⁶. Chiar dacă în timp grinzile de lemn putrezeau, tasarea naturală a zidăriei neutraliza împingerile laterale și zidul rămânea stabil, cu condiția ca fundația să nu sufere fracturi sau clivaje. Aceste alunecări de teren sunt explicația existenței doar a unui parament (Căpâlna, Piatra Craivii) sau a alunecării unor părți întregi din zid (Piatra Roșie).

Cetățile la care dacii au folosit tehnica *murus dacicus* au fost Sarmizegetusa Re-

114. Cezar, *De bello galico*, VII, 23.

115. Parțial aceste împingeri erau amortizate și de prelucrarea sub formă de butise a unor blocuri din asize.

116. Ștefan 1995, p. 270-279. Cu bibliografia subiectului. Dimensiunile blocurilor variază, pe lungime, relativ mult – parțial datorită structurii geologice a calcarului, pietrării urmărind să extragă un volum cât mai mare, dar transportabil, de rocă nefisurată, însă în general au valori apropiate.

gia, Costești, Blidaru, Piatra Roșie¹¹⁷, Bănița, Căpâlna, Tilișca, Piatra Craivii¹¹⁸, Deva¹¹⁹, Breaza¹²⁰ și foarte probabil la fortărețele mai mici de la Ciocuta, Cetățuia Înalță și Vârful lui Hulpe¹²¹, necercetate suficient deocamdată. Astfel de ziduri puteau ajunge, teoretic, până la o înălțime de 4-5 m, mult deasupra înălțimii de atac¹²². În condițiile reliefului accidentat însă, o astfel de înălțime zidită exclusiv din piatră ecarisată este cel puțin inutilă – dacă eludăm funcția simbolică a cetății – și greu sustenabilă economic. În plus, o înălțime prea mare a zidului mărește unghiul mort – ce apare între baza zidului și axa de tragere a arcașilor. Este mai probabil că zidul de piatră cioplită era de fapt doar fundația înălțată până în jurul valorii de 3 m, peste care existau supra-zidiri din cărămidă. Înălțimea de cca 5 m a zidăriei de piatră, acceptată de către specialiști, este

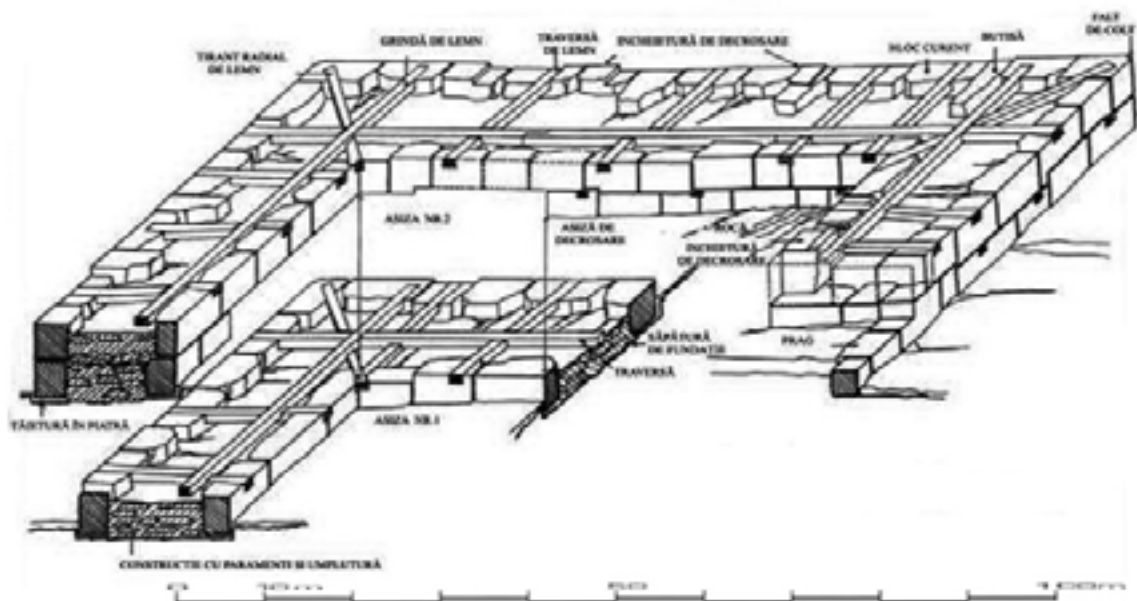

Fig. 10. Murus dacicus (după Glodariu; Moga 1989, fig. 105)

117. În cazul acestei cetăți este nevoie de cercetări mai amănunțite deoarece este posibil, dat fiind structura geologică a masivului pe care stă fortăreața și culoarea roșiatică a zidăriei cetății, în general, ca materialul de construcție, măcar parțial, să provină de pe plan local.

118. La Piatra Craivii se întâlnesc două situații speciale. Prima este faptul că materialul de construcție folosit provine din masivul pe care a fost ridicată fortăreața (Glodariu 1985-1986, p. 100), iar a doua prin faptul că posibilele alunecări ale zidurilor au fost neutralizate prin montarea unor stâlpi de piatră (1.20 x 0.28 x 0.36) la fiecare al treilea rând de blocuri (**Fig. 9**). Cf. Moga 1981, p. 113. Această soluție a putut fi aplicată datorită posibilității exploatarei calcarului direct de pe mamelon, nemaifiind necesar transportul grinzilor și stâlpilor extrem de grei. Sistemul constructiv aparte aplicat la Piatra Craivii își găsește analogii în așa-numitul *opus africanus*, existând posibilitatea ca la ridicarea fortăreței să fi participat meșteri aduși, sub o formă sau alta, din imperiu (Glodariu 1983, p. 125; Bodó 2001, p. 320-322)

119. Floca, Bassa 1965, p. 10-11

120. Glodariu 1983, p. 84

121. Daicoviciu, Ferenczi 1951, p. 20; p. 45

122. Înălțimea de atac este cea dimensiune verticală care permite atacatorilor să acționeze direct asupra zidurilor, fie cu unelte genistice, fie cu dispozitive manuale sau angrenaje diverse (berbeci, foarfeci etc), în relație directă cu înălțimea unui individ. În acest caz înălțimea de atac este de aproximativ 2 m.

improbabilă și prin prisma faptului că un asemenea cubaj ar fi lăsat urme consistente, chiar în cazul reutilizării materialului în construcțiile epocilor următoare. Nu există nici certitudinea că acest sistem a fost general utilizat, cunoscut fiind faptul că fiecare fortăreață se adapta terenului și bugetului local.

Pe ziduri putea exista o suprastructură din cărămidă slab arsă¹²³. Cărămida crudă, propusă a fi fost folosită, de către unii autori¹²⁴, nu ar fi avut rezistența necesară, la fel și presupusele supra-înălțări din trunchiuri despicate de copac¹²⁵, în ambele situații uzura fizică necesitând reparații aproape permanente. Zidurile erau întărite din loc în loc de puternice bastioane ridicate în aceeași tehnică, iar în fața lor erau amplasate gropi capcană (gropi de lup), palisade, șanțuri, treceri obligate, constituindu-se într-un sistem defensiv complex. Pe coama zidurilor existau drumuri de rond, metereze și platforme de luptă (pe care puteau fi așezate și mașini de război).

Spre deosebire de piatra nefasonată, în cazul celei prelucrate nu se mai poate utiliza orice tip de rocă, fiind nevoie de un material ușor de prelucrat, dar rezistent la agresiunile mediului sau la cele antropice. Soluția a fost utilizarea unui conglomerat calcaros fosilifer provenit, cel puțin pentru cetățile din Munții Orăștiei, de la cariera de la Măgura Călanului, jud. Hunedoara¹²⁶.

Logistică, resurse și costuri

Este evident că acest material și această tehnică de construcție reprezenta un nivel tehnologic prea ridicat pentru cea mai mare parte a comunităților dacice. Tipul de rocă, costurile exploatării *in situ* și la locul de montaj, fasonarea și nu în ultimul rând cunoștințele arhitecturale și ingineresti necesare nu erau deloc la îndemâna oricui. Cariera de la Măgura Călanului a furnizat material pentru cetățile din Munții Orăștiei, posibil și pentru Căpâlna și Tilișca¹²⁷, deci la distanțe între 40 și 90 km, ceea ce relevă un sistem de transporturi bine organizat. Nu avem date despre drumurile din Dacia preromană, dar rutele de transport trebuie să fi existat, chiar dacă neamenajate consistent, legăturile dintre diferite puncte fiind necesare. Drumurile de țară, cel puțin cele care legau cariera de punctul de destinație, trebuiau măcar sumăr întreținute, pentru a facilita transportul terestru. În același registru avem foarte puține date despre carele și căruțele utilizate în Dacia Preromană, majoritatea provenind din complexe funerare, reprezentând, desigur, vehicule ceremoniale¹²⁸. Totuși, coroborând datele arheologice cu puținele izvoare iconografice, putem spune că existau vehicule

123. Sistemul este vizibil la turnurile-locuință (Glodariu 1983, p. 27), unde însă funcția defensivă este mai mult decât nesigură. O astfel de îmbinare de materiale zidite a rămas vizibilă la Costești (Fig. 7). Tehnica aceasta de îmbinare a două tipuri de masive de zidărie este atestată și în Orientul Apropiat. Cf. Xenofon, *Anabasis*, III, 4.

124. Antonescu 2009, p. 73.

125. Daicoviciu 1972, p. 130-131. Astfel de suprastructuri nu apar pe nici o cetate dacică figurată pe Columna traiană!

126. Daicoviciu 1954, p. 26.

127. O problemă încă necercetată suficient este cea a posibilității existenței și exploatării și a altor cariere de piatră, fapt deloc improbabil. Cf. Lăscoiu 2014, p. 715-717.

128. Rustoiu; Ferencz 2002, p. 232.

ordinare, cu roți mari, ranforsate cu șine de fier¹²⁹, capabile de o sarcină considerabilă.

Având ca reper realități tehnice romane, presupus superioare, se admite că un atelaj antic, cu tracțiune animală, nu putea suporta și transporta o încărcătură mai mare de 500 kg¹³⁰, pe teren plat, exceptând, desigur, vehiculele special construite. Un bloc de calcar cu dimensiuni medii (0.65 x 0.45 x 0.35 cm) are o greutate de 253,575 kg¹³¹. Chiar dacă admitem că un car putea transporta două astfel de blocuri simultan, lucru destul de improbabil de altfel, se pune problema puterii de tracțiune. Animalele de povară (vite, cai, catări, măgari) prezentau caracteristici morfologice și capacități fizice sub media altor epoci istorice, în secvența cronologică dacică¹³². Înghămarea unui număr mai mare de animale la un vehicul putea fi o soluție aplicabilă pe terenuri plate, dar devenea problematică pe traseele sinuoase ale drumurilor de plai sau ai văilor de acces. Este însă posibil ca transporturile de blocuri să se fi făcut iarna, cu ajutorul săniilor, mult mai rezistente și mai ieftine, deși metoda avea propriile neajunsuri, cauzate de aderența slabă a copitelor animalelor pe zăpadă/gheață¹³³. Această soluție era avantajoasă și datorită faptului că sezonul era degrevat de majoritatea activităților agricole și astfel numărul de oameni alocați unor astfel de lucrări putea fi mai mare. Nu putem aprecia dacă una dintre soluții a fost folosirea unor sănii și târgi speciale, pe timpul verii, dar nu pare improbabil, cu atât mai mult cu cât această soluție nu necesită amenajări rutiere deosebite și nici echipamente complexe.

Oricum am privi lucrurile, costurile economice erau considerabile, iar rezultatele din teren confirmă că pentru ridicarea acestor fortărețe au fost depuse eforturi substanțiale, imposibile fără structuri economice și politice puternice. În acest *know-how* se include și corpul ingineresc necesar, fără de care construcția unei cetăți de asemenea tip era imposibilă. Acestui grup – este greu de admis, dat fiind distanța, diversitatea problemelor și contemporaneitatea lucrărilor, că întreaga responsabilitate de proiectare și supraveghere a construcțiilor se limita la un număr foarte mic de arhitecți, ingineri sau meșteri – îi revenea responsabilitatea rezolvării tuturor dificultăților logistice. Dacă problemele legate de transport puteau fi rezolvate de eșaloanele inferioare, cele care țineau de punerea în operă a blocurilor trebuiau soluționate la fața locului (terasamente, ajustări, adaptări, ridicări etc.). Trebuie ținut seama și de faptul că pe lângă blocurile din zidurile principale, existau numeroase zidării de sprijin, scări monumentale, temple, turnuri etc., elemente ce trebuiau proiectate și realizate cam în același timp cu restul construcției¹³⁴. Pe lângă

129. Glodariu; Iaroslavschi, p. 127-128.

130. Tillburg, 2007, p. 81-82.

131. Greutatea specifică a calcarului este de 2300 kg/m³.

132. Undeva, între 900 și 700 a. Chr., începe, din punct de vedere climatic, choroazona *Subatlantic*, secvență caracterizată de temperaturi mai reci și umiditate mai mare. Se constată în această perioadă așa-numita „regresiune dacică”, cu efecte și asupra taliei animalelor domestice, valorile înregistrate fiind sensibil mai mici decât în epocile anterioare, dar și în cele ulterioare. Borangic, Barbu 2013, p. 37, cu bibliografia. Clima se va reîncălzi începând cu secolul I a.Chr., ceea ce poate contribui la explicarea mutării centrului de putere din sud-estul Transilvaniei în munții Orăștiei.

133. Inexistența potcovitului era o reală problemă pentru stabilitatea și aderența la sol a animalelor de tracțiune sau de călărie, în timpul iernii. Cf. Tacit, *Istorie*, 1, 79, 3.

134. Situație se referă la acele cazuri în care concentrarea de eforturi era maximă. Chiar dacă peisajul arhitectural al unei cetăți era realizat în etape diferite (niveluri de locuire diferite vizibile la Costești, Sarmizegetusa), costurile și valorile umane implicate rămâneau valabile, fiind însă mai puțin vizibile

acestea, nu mai puțin importante erau structurile și logistica temporară, fie că vorbim de platforme, căi de acces etc. sau de utilaj de construcții (schele, scări, capre, mașini de ridicat, sisteme de scripeți, jgheaburi etc.)

Nu pare hazardat să putem vorbi despre existența unei bresle de constructori, probabil fără coerența socio-profesională exactă a termenului. O cetate putea fi ridicată în câțiva ani sau în decenii, în funcție de materialul disponibil, de tipul de construcție dorit, de logistica umană deținută, de timpul avut la dispoziție. Blocarea unui meșter – considerând suficient o persoană calificată/construcție – la una, cel mult la două sau trei fortărețe apropiate, ar fi dus la lipsa de personal calificat pentru ridicarea altora. În condițiile în care astfel de construcții sunt numeroase și relativ apropiate cronologic, trebuie să fi existat un număr suficient de meșteri capabili să gestioneze eficient construcția comandată. Este firesc ca pe lângă „inginerul-șef” să existe un număr oarecare de calfe pricepute (din familia meșterului?), în curs de calificare, ceea ce transformă construcția unei asemenea edificii în tradiție profesională, aspect aplicabil în cazul numeroaselor cetăți existente, indiferent de structura ei constructivă. Chiar în cazul acestora din urmă, aportul probabil de constructori profesioniști greci avea o valoare numerică nu neapărat dominantă, raportată la numărul de edificii ridicate, dar în mod logic completată pe plan local.

Această tradiție profesională putea rezolva o serie de probleme curente, legate de construcția propriu-zisă, cum ar fi alegerea locului, trasarea perimetrului și a clădirilor interioare, excavarea unor anumite zone, umplerea și tasarea altora, calcule empirice privind necesități logistice de bază, pregătirea patului de fundare. Pentru o cetate (întăritură?) modestă aceste probleme se puteau rezolva pe plan local. În cazul lucrărilor pretențioase – de piatră ecarisată sau nu –, eforturile intelectuale cerute erau considerabil mai mari, comportând calcule matematice și volumetrice substanțiale, planificări și estimări realiste. O astfel de construcție, alături de altele adiacente (temple, turnuri izolate, clădiri administrative și civile, căi de acces, magazine, cazarme etc.), conține un număr de variabile extrem de mare, cantitative și de timp. Este imposibil, chiar pentru o echipă profesionistă, să poată face acest lucru fără un sistem de codificare, arhivare și transmitere a datelor cu care se operează. La fel de important în cazul unor construcții ample este utilizarea unui sistem, relativ unitar, de măsurare a diverselor dimensiuni. Necesitatea de a aprecia constant, cât mai corect, distanțe, arii, cantități și volume, masa diverselor materiale și produse sau de a determina durate și intervale de timp a trebuit să se bazeze pe operarea cu un sistem inter-recognoscibil de unități de măsură aplicabile în teren. Nu există deocamdată documentație istorică referitoare la această problemă, evident necesară la volumul de lucrări efectuat în lumea dacică, explicația cea mai comodă fiind importul, într-o formă sau alta, de personal calificat grecesc (și ulterior roman)¹³⁵. Fără a fi neapărat incorectă, această explicație este doar facilă nu și suficientă. Exceptând probabilii meșteri greci ajunși în Dacia ca urmare a campaniilor lui Burebista¹³⁶, ca parte a obligațiilor coloniilor pontice cucerite, care au stat oricum doar o perioadă limitată de

---

datorită timpului mai mare avut la dispoziție.

135. Glodariu 1983, p. 125.

136. Stoica 2001, p. 95.

timp în Dacia, contractarea altor meșteri, liberi de această dată, a fost evident costisitoare. Nu este improbabil ca, în desele campanii la sud de Dunăre să mai fi fost capturat personal calificat, dar în ce măsură acesta a fost eficient și suficient este imposibil de determinat. Putem presupune însă că experiența constructorilor locali, cel puțin în cazul edificiilor complexe, s-a bazat (inițial?) pe cunoștințele și competențele alogenilor, adăugate propriei tradiții profesionale, pentru ca după epuizarea aportului intelectual străin, eforturile să revină integral unui corp profesional local.

Revenind la problema sistemului de determinare a valorilor clamat, existența lui, imperativ necesară, se baza pe fixarea unor date într-un sistem de simboluri (în relație directă cu vorbirea curentă) care cerea utilizarea de semne (fie matematice, fie alfabeticе sau de altă natură). Existența unor litere grecești pe unele blocuri din zidurile cetăților din Munții Orăștiei¹³⁷, sunt puse în legătură cu prezența unor constructori veniți din spațiul elenistic la ridicarea acestora, dar în același timp pot fi atribuite unei elite culte¹³⁸. Că ea era locală sau alogenă, politică sau profesională e greu de stabilit. Ce se poate spune este că eforturile arhitectonice impresionante depuse nu puteau fi puse în operă fără un minim de cunoștințe matematice și fără un de sistem de codare și notare. Este la fel de posibil ca în acest sector o importanță să o fi avut clerul local¹³⁹, în ciuda opiniei că acesta era refractar față de orice metodă de consemnare, plecată de generalizarea afirmației lui C. Aelianus¹⁴⁰, dublată de o paralelă istoriografică, destul de forțată, cu druizii celților.

Cantitatea de energie, timp și resurse aplicate la ridicarea unei astfel de cetăți, reflectă nivelul puterii decizionale. Cu cât costurile sunt mai mari, cu atât puterea care le-a generat este mai mare¹⁴¹, registru în care cetatea depășește funcționalitatea primară, defensivă și devine reper semiotic.

Funcția cetății

Indubitabil o cetate este în primul rând un sistem arhitectonic defensiv, un element static de bază al concepției strategice militare. Din punct de vedere militar, o cetate reprezenta sediul centrului de comandă al forțelor de care proprietarul sau împuternicitul acestuia dispunea, amplasat într-un punct strategic de pe teritoriul controlat. Cetatea mai putea oferi adăpost și protecție unui număr redus de persoane (garnizoana propriu-zisă, familia nobilului etc.), putea păstra o anume cantitate de provizii și materiale, tezaurul și, desigur, era un punct de rezistență important în cazul unui atac. În funcție de configurația terenului, dar mai ales de dimensiunile și tipul de construcție a fortăreței, eficiența cetății, în cazul unor eventuale asedii, justifica efortul de a o ridica. Condiția asedierii și cuceririi unei fortărețe oarecare este ca atacatorii să dețină avantajul numeric, eventual și al surprizei, pe lângă un bun sprijin logistic (scări, frânghii, cârlige, platforme, artilerie

137. Glodariu 1997, p. 67.

138. Berzovan 2010, p. 99.

139. Crișan 1977, p. 445-446.

140. Claudius Aelianus, *Felurite istorioare*, VIII, 6. Autorul antic a compilat surse scrise mult mai vechi, cea utilizată în acest caz fiind lucrarea *O istorie a Atticii*, a grecului Androtin, ce a trăit în secolul IV a.Chr. Chiar dacă am admite corectitudinea afirmațiilor, ele fac referire la o altă perioadă istorică și la un alt spațiu geografic și cultural. O detaliere a subiectului la Crișan 1986, p. 292-306.

141. Pupeză 2012, p. 260.

de acoperire, unelte de genistică etc.). În lipsa acestora șansele de reușită ale atacului imediat sunt extrem de reduse, astfel că asediul prelungit este singura opțiune, în speranța epuizării resurselor asediaților. Dacă situația strategică generală permite, această tactică este și cea mai ieftină, căci se evită pierderile umane, altfel consistente – poziția dominantă a apărătorilor fiind în mod evident în avantajul acestora.

Asediul prelungit devoalează una dintre slăbiciunile fundamentale ale cetăților, iar pentru cetățile dacice extrem de prezentă. Cu câteva probabile excepții, lipsa surselor de apă a fost întotdeauna cauza principală a capitulării asediaților¹⁴². Această vulnerabilitate nu a putut fi rezolvată satisfăcător de constructorii cetăților dacice. Zidirea unor bazine-cisterne este rarisimă, cel puțin prin prisma descoperirilor arheologice. Cisterna fortăreței de la Blidaru pare de dată târzie, dacă admitem că modul de etanșeizare și impermeabilizare cu ajutorul mortarului pe bază de var se datorează ca și concepție unui meșter roman, iar poziționarea ei în exteriorul zidurilor o face utilă pe timp de pace, nicidecum în timpul unui asediu. Desigur că apa era adusă de la izvoarele din proximitate și stocată în recipiente de ceramică (chiupuri?) și/sau lemn, dar aceasta era cantitativ limitată, chiar în cazul când existau bazine speciale. Completarea ei cu ape pluviale, cel puțin în timpul asediilor, era dependentă de starea vremii¹⁴³ și oricum problematică, dacă ținem seama, de exemplu, de inexistența unui sistem de colectare eficient (scocuri, jgheaburi, prelate etc.).

Dar principala vulnerabilitate a unei cetăți consta nu în trăinicia zidurilor sau în resursele limitate de care dispunea, ci în faptul că era un doar simplu punct de rezistență. Chiar capitala regatului dac nu este foarte întinsă – cu referire la perimetrul zidurilor de apărare –, iar celelalte cetăți au, în general, dimensiuni mult mai mici. Nici o cetate nu poate rezista singură, pe termen mediu și lung, în fața unor asediați organizați și decisi. O cetate este puternică, aproape întotdeauna, nu datorită propriilor ziduri, ci datorită sprijinului altor cetăți. *Autarkeia* greacă este imposibilă în mediul dacic. O cetate dacică nu-și este sieși suficientă, iar despre autonomie nici nu poate fi vorba. Numărul mare de astfel de puncte fortificate, uneori la distanțe mici între ele, întotdeauna dominând rute de acces importante, determină o sumă de relații între ele. Cea mai importantă astfel de relație a fost concepția că fiecare fortăreață este parte a unui sistem de fortificare articulat¹⁴⁴. Fără îndoială, că între unii dintre stăpânii acestor cetăți au existat situații conflictuale, în care existența unei cetăți sau două avea logică și utilitate, dar construcția unui număr mare de astfel de fortărețe, începând cu secolul II a.Chr., trebuie însă privită dincolo de acest pragmatism local. Ipoteza existenței atâtor formațiuni tribale câte cetăți oferă o imagine prea fragmentată a structurilor tribale, ca să fie credibilă.

Oricât de tensionate ar fi fost relațiile dintre micii suverani locali, nu există suficiente argumente care să justifice economic fortificarea asiduă a arealului transilvan. Situația externă nu pare nici ea să determine un astfel de efort arhitectonic. Radiografia

142. Interpretarea scenei CXX, de pe Columna traiană, ca fiind împărțirea ultimelor rezerve de apă între apărătorii capitalei Sarmizegetusa, nu ținea seama că exista în perimetrul cetății a cel puțin un izvor de apă, vizibil și azi, situație rar întâlnită în cetățile dacice.

143. Este greu de admis că o cetate putea fi sau că trebuia asediată iarna!

144. Singurele fortificații de teren, în adevăratul sens al cuvântului, le-au reprezentat fortificațiile de baraj de la Cioclovina-Ponorici (Teodor *et alii* 2013) și cele de la Porțile de fier ale Transilvaniei (Tatu 1982-1983, p. 165-169), edificate târziu, sub Decebal.

situației geo-politice și militare a începutului de secol II a.Chr. nu adună suma de factori externi, care ar fi putut determina ridicarea unui număr atât de mare de fortărețe de toate tipurile, pe aproape întreg spațiul intra-carpatic.

Principala problemă ar fi trebuit să o constituie expansiunea celților spre est, ajunși în părțile de nord și nord-vest ale Transilvaniei, începând cu a doua jumătate a secolului IV a.Chr. Fără a putea preciza repere cronologice exacte, este vizibil că dominația politico-militară asupra zonei exercitată de aceștia se disipează treptat, în paralel cu *incrementa Dacorum per Rubobosten regem*¹⁴⁵, pentru ca, la începutul secolului II a.Chr., influența lor să nu mai fie sesizabilă arheologic. Ultimele presiuni dinspre vest au fost anihilate de Burebista care a învins și alungat ultimele alianțe celtice din zona panonică¹⁴⁶. Celții care au trecut Dunărea nu mai puteau constitui, pentru zona intra-carpatică, o problemă. Efemerul regat celtic *de la Tylis*, ce a adunat rămășițele respinse de regii elenistici, a sfârșit distrus de o răscoală a tracilor, iar banderile rămase în urma lui (compuse din traci și celți), ce umblau după pradă pe litoralul pontic, erau alungate de ușor de detașamentele relativ mici ale basileilor geți de la Dunărea de Jos¹⁴⁷. Celții rămași în Balcanii de vest, grupați acum sub numele de scordisci (amestecați cu traci, daci¹⁴⁸ și probabil iliri), aveau propriile probleme spre sud, odată cu căderea Macedoniei și înaintarea romană¹⁴⁹. Prea departe pentru a conta pentru podișul transilvan, prezența romană în Balcani, la începutul secolului II. a.Chr., are ca efect notabil alianțele constante dintre scordisci, tribali și daci, a căror principală direcție de atac a fost spre sud¹⁵⁰. Spre est, după câteva contacte cu dacii, bastarnii germanici, sosiți în sîajul migrației celtice, sunt respinși¹⁵¹ și renunță la

145. Trogus Pompeius (în prologul cărții XXXII-a a *Historiae Philippicae*) vorbește despre *creșterea* (puterii) *dacilor prin* (sau sub) *regele Rubobostes*. Discuțiile asupra identității acestui basileu local (Cf. Nistorescu 2010, p. 23-42) și implicit a perioadei când a domnit, nu au dus la o tranșare definitivă a problemei, dar majoritatea istoricilor plasează domnia lui în jurul datei de 200 a.Chr., iar regatul său undeva în Transilvania (Petolescu 2010, p. 37-38, cu bibliografia subiectului). Evenimentul consemnat poate contribui la explicația vizibilității arheologice a elementelor autohtone.

146. Strabon, V, 1, 6; VII, 5, 2.

147. Russu 1963, p. 129-130.

148. Dio Cassius, LI, 22, 6.

149. Popovic 1994, p. 13-21.

150. Secolele IV-II a.Chr. au fost scena cronologică a unor transformări sociale și spirituale importante în spațiul Balcanilor de nord. Una dintre cele mai importante este apariția în acest areal a unor asocieri de artefacte și practici funerare specifice acestei zone, fapt explicat prin apariția unei noi identități culturale, numite convențional grup/facies/orizont *Padea-Panaghiurski Kolonii*, după numele a două situri reprezentative, din România și Bulgaria. Asocierile în cauză au permis concluzia că avem de a face cu un conglomerat de grupări etnice de origini diferite (preponderent tracice și celtice, dar nu numai), aflate sub hegemonia unor clanuri războinice, care aveau interese, tactici și strategii comune, finalizate în manifestări identitare specifice. Deși inițial posedau un arsenal propriu fiecărei componente etnice, acesta a fost, în final, amalgamat, devenind particular grupului în discuție. Fără a fi un fenomen pe deplin acceptat de către istoriografia modernă, românească și bulgară, cercetările ultimei decade îndeosebi, au impus această denumire ca fiind, deocamdată, singura care reflectă mulțumitor întregul fenomen. Concentrarea asocierilor pe un spațiu relativ restrâns, geografic și cronologic, a permis ipoteza unei culturi relativ unitare. Deși această denumire nu mai reflectă astăzi întreaga complexitate a problemelor legate de descoperirile de acest fel (este vorba mai ales de implicațiile etnice, istorice și de civilizație), totuși ea a rămas în uz, fiind încă folosită pentru evitarea unor confuzii terminologice. Trebuie remarcat că purtătorii acestui *facies* nu au construit cetăți în zona originală, contribuția lor la solidificarea regalității dacice fiind de natură conceptuală și identitară (posibil și demografică însă).

151. Trogus Pompeius, XXXII, 3, 16. Regele dac Oroles, cel care îi respinge, este poziționat cronologic tot

fortărea pasurilor Carpaților, reorientându-se spre zona Dunării de Jos, unde organizează sau participă la incursiuni militare de amploare, care îi vor epuiza. Deși izvoarele istorice îi vor mai menționa sporadic, ei nu vor mai constitui un pericol, cu atât mai mult pentru zona intra-carpatică¹⁵².

Nu exista, așadar, nici o presiune militară externă, capabilă să determine frenezia fortificării spațiului transilvănean la dimensiunea relevantă de cercetările arheologice.

Plecând de la aceste considerente, motivația trebuie căutată în interiorul societății, în mentalitatea acesteia, plecând de la noile realități. Clivajul noilor structuri sociale este extrem de vizibil. *Polisurile* grecești, în contrast cu autonomiile fiecărei cetăți, aveau un ritm comun, fie că îl vedem în frecventarea unor sanctuare comune, fie că îl deducem din relația cu marea, chiar și a cetăților din interior sau din tradițiile colportate de barzi în tot spațiul elen. Acest ritm era necesar și desigur pleiada de cetăți dacice își aveau propriul ritm, chiar dacă nici măcar ele nu-și dădeau seama de asta.

Departa de modul de consultare publică practicat la curtea lui Dromihete¹⁵³, cu numai un secol înainte, regele Oroles impune supușilor un comportament umilitor, fără să existe opoziție. Scena, chiar admitând improbabilitatea desfășurării ei întocmai, denotă o schimbare radicală pe planul vertical al relațiilor interne, cu atât mai mult cu cât supușii regelui nu erau niște țărani neînsemnați, ci chiar oștenii săi. Liderii locali aveau acum autoritatea să impună modificări radicale de comportament social, aplicabile imediat. Pentru ceea ce începeau să construiască, acest lucru era esențial.

Secolul II a.Chr. a primit ca supranume sintagma *veacul întunecat*¹⁵⁴, pentru a ilustra *tăcerea izvoarelor istorice* ale acestei perioade. În spatele acestei discreții arheologice s-au petrecut însă mutații socio-politice și militare fundamentale, care au schimbat radical structurile sociale ale comunităților intra-carpatică, greu sesizabile arheologic. Sau, mai exact, greu interpretabile. Cauzele acestui amplu fenomen sunt diverse, fiind atât interne (decăderea puterii getice, clivajul social pronunțat, identificarea și accesul la resurse, o evoluție internă a comunităților etc.), cât și externe (alogeni noi etc.). Rezultatul cel mai vizibil al acestor procese a fost modificarea mentalităților, în special în sfera fenomenului militar, atât la nivel de grup, cât și la nivel individual. Afirmarea unor lideri militari puternici, charismatici și îndrăzneți, a însemnat, înainte de toate, revigorarea unor ancestrale tradiții războinice ale comunităților nord-tracice, cărora li s-au adăugat experiențele marțiale ale unor populații alogene cu care aceștia au venit în contact.

În acest cadru, căpetenia unui clan – pentru începutul perioadei e dificil să putem vorbi de o depășire largă a particularităților tribale – trebuia să-și dovedească meritele,

---

în jurul anului 200 a.Chr.

152. Totuși specialiștii presupun, în lipsa unor surse sigure, că una dintre campaniile lui Burebista a avut ca țintă și puterea bastarnilor (Crișan 1977, p. 259-260). Chiar dacă forțele bastarne ar mai fi fost considerabile, nu există dovezi că ar mai fi avut intenția de a pătrunde în Dacia, dimpotrivă se admite că aceștia s-au aliat cu alte populații de la Dunărea de Jos împotriva guvernatorului Macedoniei, Antonius C. Hybrida, care, iernând la Dyonisopolis în 61-60 a.Chr., a stârnit cu lăcomia lui răscoala cetăților pontice (Dio Cassius, XXXVIII, 10, 1-3). S-a pus întrebarea dacă nu cumva Burebista a participat la coaliția barbară, dat fiind momentul cronologic și interesul regelui față de litoralul pontic. Strabon, *Geografia*, II, 1, 41 (C 93); II, 5, 12 (C118); II, 5, 30 (C 129).

153. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, XXI, 12, 3-5

154. Sîrbu, Florea 1997, p. 91. Sintagma este preluată și analizată și de P. Pupeză (Pupeză 2012, *passim*).

organizând raiduri de jaf¹⁵⁵, care să-i confirme periodic valoarea. Prin succesul acestor expediții autoritatea liderului devenea incontestabilă¹⁵⁶, dar eșecul determina schimbări bruște în ierarhie. Pentru perioada de până la concentrarea puterii în mâinile aristocrației dacice din Munții Orăștiei, putem presupune că ierarhizarea și promovarea indivizilor se făcea, în cele mai multe cazuri, pe baza valorii personale, aristocrația militară fiind de fapt o meritocrație. Modificări structurale în acest tablou devin vizibile abia în epoca lui Decebal, când militarii profesioniști devin o categorie inferioară aristocrației ereditare¹⁵⁷, de curte.

Spre deosebire de alte popoare barbare, clanurile războinice din interiorul Arcului Carpatic nu s-au mulțumit cu schimbătoarele victorii militare pentru a-și sublinia valoarea. Războinicii prinseseră gustul puterii, iar nevoia de afirmare a acesteia a fost concretizată în ridicarea de cetăți. Noile elite aveau nevoie de proiecția în propriul teritoriu a autorității lor, iar patrularea călare a domeniului pe timp de pace și raidurile sezoniere în alte spații nu mai erau suficiente. Nu lipsit de importanță este și faptul că raidurile periodice în bogatele regiuni sud-dunărene au determinat modificări economice și, desigur, lărgiseră orizonturile aristocrației războinice geto-dacice.

Ridicarea unei fortărețe a devenit nu doar parte a unei competiții acerbe, specifice elitelor militare din Europa proto-istorică¹⁵⁸, ci un element-cheie de iradiere a prestigiului și puterii militare și economice deopotrivă¹⁵⁹, cu efecte pe termen lung. Accederea unui individ în rândul unei elite nu este determinată fundamental de calitățile lui, ci ea este rezultatul alinierii valorii individului la valorile grupului elitist. Cu alte cuvinte, pentru a face parte dintr-o asociație de indivizi, cel mai important lucru este ca membrii acelui grup să îl considere pe pretendent drept un egal al lor. Acest statut era precizat, pe lângă formele discrete ale autorității (descendența, charisma, suportul religios, relațiile cu alte surse de autoritate, potența economică), de o serie de atribute extrem de vizibile ale acesteia (podoabe și bijuterii, rituri și ritualuri funerare complexe, arme și echipamente specifice, postura de cavaler, puterea suitei). Autoritatea, privită ca un concept social, a utilizat dintotdeauna o vastă semiotică, destinată să proiecteze în structurile inferioare imaginea, forța și caracteristicile elitei. Cea mai vizibilă, importantă și costisitoare proiecție a autorității (și implicit a valorii individului) a fost fortăreața, sediul puterii sale, devenit prin asocierea atributelor religioase¹⁶⁰, dar nu numai, centru rezidențial. Posesia cetății comunica apartenența la o categorie socială distinctă, locul proprietarului în

155. Nu avem date despre raidurile inter-tribale, dar astfel de expediții, având ca țintă zone prospere depărtate, sunt consemnate, cu plecare din centrul Transilvaniei, relativ timpuriu. În acest caz ținta a fost litoralul pontic (*Consolatio ad Liviam*, 387-388).

156. Este elocvent în acest sens comportamentul social al dacilor exprimat cu ocazia victoriei împotriva legiunilor romane, a armatei conduse de Decebal. Succesul militar a convins nu doar masa războinicilor că tânărul general este favoritul zeilor (Iordanes, *Getica*, 78), ci și aristocrația regală, că acesta este apt să devină rege. Transferul de putere a beneficiat astfel de o puternică încărcătură spirituală. Episodul relevă, în același timp, o tradiție a afirmării valorii războinice a elitei militare, care trebuia să-și confirme prin victorii militare statutul și reputația.

157. Petre 2004, p. 257.

158. Florea 2006, p. 8.

159. Această situație ar putea fi reflectată și de apariția unor emisiuni monetare locale spre jumătatea secolului II a. Chr. Glodariu 1970, p. 501-505.

160. Sîrbu, Florea 1997, p. 16-17.

ierarhie, puterea efectiv deținută, competențele personale, relația cu autoritatea superioară (atunci când aceasta exista), finalizând stratificarea, pe verticala geografică și socială, a comunității proprii. Calitățile fortăreței – aici incluzând mărimea, capacitățile defensive, rutele dominate, resursele controlate, valoarea garnizoanei, costurile și eforturile depuse etc. – au determinat desigur și o stratigrafie orizontală, de tip centru-periferie, unele cetăți fiind dominante în raport cu altele¹⁶¹.

Dar unul dintre cele mai importante atribute fortăreței era acela că transforma starea de spirit nu numai a proprietarului, ci și a celor din jurul său, prin inducerea unei serii de comportamente agreeate. Desigur, pentru aristocratul războinic, era prioritară în principal atitudinea oamenilor săi de arme, grupul intern pe care se baza forța lui militară, dar la fel de importantă era construcția unui confort mental la nivelul structurilor inferioare, în fapt baza economică și demografică necesară eforturilor concrete din teren.

Excurs 2. Satul

Înțelegerea relațiilor dintre om și mediul natural, într-un anumit moment sau epocă istorică, dintr-un areal geografic anume, se poate face urmărind efectele acestor interacțiuni observabile prin cercetări arheologice, dar și apelând la analogii etnografice. Pot exista, de asemenea, pentru secvența istorică cercetată, informații obținute de către alte științe, orizonturile cunoașterii fiind limitate doar de granițele dintre diferitele domenii de cercetare implicate în analiza interacțiunilor reciproce dintre om și habitatul său.

O astfel de secvență temporală și spațială este perioada Regatului dac, asupra căreia izvoarele istorice și arheologice, deși nu atât de numeroase pe cât ne-am dori, conturează o sumă de dimensiuni militare și sociale efervescente. Aceste date privesc fragmente de istorie politică, părți importante ce surprind evoluția fenomenului militar, capitole de istorie socială, culturală și religioasă, într-un cuvânt aspecte scoase în evidență de elitele societății, poate în aceeași măsură în care însăși aceste elite sunt vizibile ca emanații ale fenomenelor și interacțiunilor enumerate.

Istoriografia contemporană, deși a operat cu insuficiente puncte de plecare, a creionat atent structura societății dacice, evidențiind ierarhizarea acesteia, dar, cu mici excepții, concentrându-se pe dimensiunile elitelor politice și religioase. Studiarea concretă a „etajelor inferioare” ale societății dacice este grevată atât de lipsa urmelor lăsate de către aceștia, cât și din cauza predilecției pentru cercetarea păturilor sociale dominante. Această lacună este parțial acoperită de unele studii asupra societății nord-dunărene, care includ abordări diverse ale problematicii, foarte puține încercând însă să surprindă habitatul rural care, până la urmă, a constituit baza civilizației autohtone.

Fără pretenția că acest unghi de vedere poate fi acoperit, acum și aici, în totalitatea sa, pare un moment bun pentru a schița măcar reperele problemei.

Componenta rurală a societății – dacă putem împărți în urban și rural civilizația dacică – a fost întotdeauna caracterizată printr-o pronunțată autonomie în raport cu formele de organizare socio-economice dominante, exterioare ei, caracteristică universală de altfel.

161. Florea 2011, p. 161-162.

Satul, ca formă de locuire sau de aglomerare umană are o vechime imposibil de determinat, dezvoltându-se întotdeauna într-un habitat stabil, ocupat de o comunitate cu caractere etnice, sociale sau culturale unitare. El are, de asemenea, o structură teritorială și economică bine definită, atât în cazul celor bazate exclusiv pe producția agro-pastorală, cât și în cazul satelor (așezărilor) în care predomină activitățile economice (forestiere, miniere, meșteșugărești, pescărești etc.).

Întemeierea unui sat nu putea fi făcută fără o bună relaționare a viitoarei vetre cu habitatul adiacent, fiind preferate locurile care ofereau o bună protecție climatică, dar și istorică, căutate fiind zonele ce beneficiau de o bună protecție naturală: văi, lunci, culmi, depresiuni. Nu lipsită de importanță era existența surselor de apă, a surselor de materii prime și apropierea de terenurile de cultură. Tot din considerente strategice, unele sate au fost durate pe insule ale râurilor sau în coturile și meandrele apelor ori pe terase înalte.

Oricare dintre aceste așezări avea în componență **vatra satului** – o suprafață clar delimitată, destinată locuințelor familiale, anexelor acestora, atelierelor și în unele cazuri unor construcții comunitare. Cealaltă componentă de bază a satului o reprezintă **hotarul (moșia)** – zona de activitate economică, ce cuprindea terenurile cultivate (sau cultivabile), pădurea, fânețele, pășunile, viile, livezile comunității. Tot aici puteau exista diverse construcții – sezoniere sau permanente – folosite pentru adăpostirea animalelor sau a recoltelor. Alegerea vetrei satului depindea în bună măsură de accesibilitatea la aceste hotare. Satul a fost întotdeauna dependent, așa cum s-a spus, de o sumă diversă de resurse, necesare atât vieții cotidiene, apă, lemn, hrană, cât și de resurse care să îi permită să desfășoare activități economice capabile să-i asigure elementele de subzistență la care nu avea acces direct.

Discutate în ordinea importanței, apa este de departe factorul determinant în întemeierea unei așezări și în continuitatea acesteia, cunoscut fiind că, îndată ce apăreau modificări ale calității sau ale accesului la sursele de apă, dinamica locuirii așezării suferea drastice transformări. Bogata rețea hidrografică a Daciei preromane a permis în acest sens subzistența a numeroase așezări rurale.

Nu lipsită de însemnătate, pentru existența satului, trebuie să fi fost clima zonei în care fusese întemeiat și în care el exista. Astfel deveneau cruciale pentru dinamica locuirii orientarea locuințelor, direcția și intensitatea vântului ori cantitatea de precipitații anuală. Fiecare loc are un microclimat propriu, complex, cu diferite grade de fluctuație a temperaturilor anuale, a sistemelor barice și a cantității precipitațiilor, fluctuații care au un impact major asupra populației, animalelor și plantelor din arealul respectiv. De asemenea sunt influențate de climat, atât apele de suprafață, cât și pânzele freatice. Clima impunea alegerea unui anumit tip de locuință, a unei mode în ceea ce privește vestimentația, determina existența spațiilor cu destinație specială – cele pentru stocarea rezervelor alimentare – și, în definitiv, impunea o anumită dietă alimentară. Orice modificare climatică se răsfrângea direct asupra demografiei locale, cu implicații directe asupra bazei de resurse alimentare, încălzirea determinând un spor demografic, iar răcirea, reducându-l. Clima a condiționat, pe lângă viața cotidiană, arhitectura, oamenii trebuind să intervină pentru a-și crea un microclimat interior adecvat, capabil să echilibreze factorii de mediu, atunci când modificările externe depășeau un anumit grad de suportabilitate.

Nevoia suplimentară de căldură, necesară pe timp rece și pentru uscarea în sezoanele umede, a condus de timpuriu la construcția vetrei, sursă de căldură și lumină ce a devenit, încă de la începuturile amenajării locuințelor, principalul element al construcției.

Din aceste considerente, vatra casei a constituit o *axis mundi* a locuinței, reunind în jurul ei membrii familiei, oferind lumină și căldură, fiind indispensabilă în procesul de preparare a hranei, căpătând de timpuriu o importantă dimensiune spirituală. Această stare de fapt a condus la transformarea vetrei în altarul familiei, locul de sacrificii, sacralitatea ei transformând-o nu doar în elementul principal al casei, ci și în locul în care, atunci când nu erau plecați, oamenii își desfășurau întreaga activitate.

La fel de importante pentru orice așezare erau resursele naturale de primă necesitate, lemnul, sarea, diverse minereuri ce ofereau un suport economic satului. Societatea dacică, adesea considerată o „civilizație a lemnului”, s-a folosit de bogatele păduri existente pentru a-și construi și încălzi locuințele, pentru a-și fabrica mobilă și unelte sau pentru a-și prepara hrana. Accesul la sursele de lemn era deci vital, iar forma și amplasarea locuințelor depindea de tipul de lemn specific arealului respectiv. De o maximă importanță în existența așezărilor rurale, în special a celor agro-pastorale, era existența zăcămintelor de sare, satele care nu dispuneau de resurse proprii fiind nevoite să o obțină prin schimburi economice sau pe alte căi. Solurile, mai ales în cazurile satelor cu o economie de tip agro-pastoral, contribuiau decisiv la întemeierea și prosperitatea comunității locale, terenurile agricole și pășunile constituind baza și rezerva de alimente. La fel de importante erau acele materii prime de care depindea profesional așezarea: fier, cupru, aur, argint și alte metale, dar și argila (lutul) sau piatra de carieră constituind resurse ce puteau permite existența unor sate, unele chiar specializate în exploatarea acestor resurse.

Condițiile de întemeiere și dinamică a așezărilor depindeau nu doar de factorii naturali, ci și de cei antropici, oamenii aducând adesea modificări habitatului, prin incendieri, desecări, defrișări sau terasări, amenajând terenul, pentru a obține maxim de confort și de productivitate. Un alt factor antropic îl constituia așezarea locuirii pe rutele comerciale, fie că acestea erau terestre sau depindeau de cursul unor râuri navigabile. Este posibil ca ambele situații să fi coexistat, drumurile să urmeze de fapt traseul apelor, dublându-l. Prosperitatea unor așezări trebuie să fi fost în strânsă relație cu rutele comerciale care străbăteau zona, permițând uneori dezvoltarea unor sate dincolo de accepțiunea de simplu târg, devenind adevărate *emporii*.

La fel de importantă în dinamica unei așezări era relația cu centrul de putere local, *dava*, reședința seniorului local și a suitei acestuia, către care se îndreptau o parte din produsele sătenilor. Satele și așezările din perimetrul controlat de stăpânul cetății, furnizau principala forță de muncă necesară la construcția fortăreței. Astfel, satele erau situate în apropierea cetăților, căroră, pe lângă cotele datorate, le mai asigurau întreținerea și reparațiile, iar în cazuri extreme, chiar apărarea. Pentru un sat relația cu cetatea era importantă și la nivelul percepției. Poziția înaltă a cetății asigura vizibilitatea ei de pe teritoriu, constituind nu numai un reper fix, ci și unul mental. Într-o lume dominată de incertitudini și fluctuații, perenitatea unui astfel de centru, puterea emanată – pe care seniorul sau oamenii lui aveau toată grija să o facă cunoscută, chiar cu ajutorul forței, când se considera că era cazul – aveau darul de a oferi ideea de protecție. Acest scenariu

diversifică tipul de relații dintre așezările rurale și centrul de putere. Prezența templelor numai în proximitatea cetăților importante, canalizează către acestea atenția și implică considerația religioasă a comunităților¹⁶².

O problemă mai puțin cercetată este cea a aristocrației provinciale. Nu toți nobilii aveau cetatea lor și, chiar dacă cel puțin conceptual aparțineau elitei războinice, din varii motive (economice, sociale, militare etc.) o parte trebuie să-și fi avut rezidența în teritoriu. Cel puțin, așa putem deduce din interpretarea unor descoperiri, funerare sau nu, localizate departe de centrele fortificate, așa cum sunt mormintele aristocratice de la Teleac, Tărtăria, Blandiana sau depunerile de la Bulbuc (jud. Alba)¹⁶³. Ierarhizarea în cadrul elitei militare¹⁶⁴ este sugerată și de faptul că această aristocrație rurală arareori și-a permis luxul de a păstra în inventarul funerar spadele caracteristice. Este posibil ca aceste arme să nu fi fost legate de ritualurile efectuate, funerare sau nu, fie din cauza costurilor de producție mari, fie din alte motive ce nu pot fi străine de statutul războinicului. Se observă că ele nu par să lipsească în cazurile care au tangență cu cetățile importante sau cu înmormântările deosebite. Este posibil ca acest tip de depuneri de arme să denote o ierarhizare internă a nobilimii, ceea ce s-ar fi putut reflecta în distanța dintre mormânt (domeniu?) și centrul zonal de putere. Oricum am privi prezența aristocrațiilor în mediul rural, admițând chiar că aparțin eșaloanelor inferioare de comandă, ar putea sugera un control al teritoriului extrem de ramificat, cu implicații directe asupra economiei locale și generale. Această structură este clară pentru perioada de sfârșit a regatului dac¹⁶⁵.

Privind retrospectiv, satul, în cazul de față cel dacic, apare ca fiind un nod important în complicata rețea socială a contextului istoric discutat. Desigur, elementele enumerate sunt, în majoritate, rezultate ale logicii istorice și ale analogiilor din vremuri mai apropiate, în care componentele habitatului primar au putut fi cunoscute mai bine. Totuși în dimensiunea lor istorică, factorii de habitat, fie naturali, fie antropici sunt universal valabili și în consecință, perfect aplicabili și satului antic. La aceste considerații contribuie, din ce în ce mai mult și cercetarea arheologică a diverselor puncte de locuire rurală și relaționarea acestor puncte cu mediul și structura socială care le-a conținut.

Devine astfel vizibilă importanța economică, demografică, culturală chiar, a

162. Funcția războinică a aristocrației nu mai necesită dispute, dar statutul acestor militari nu exclude componenta sacralizantă a condiției de nobil. La fundamentarea unei ideologii războinice, susținerea religioasă a debutat – cel puțin la modul vizibil în istoriografie – cu dualitatea autorității centrale dintre politic, militar și sacru (Strabon, VII, 3, 11). Influența religiei, ca instituție, marchează depășirea organizării tribale și trecerea societății la stadiul de cetate. „[...] pentru a le da o regulă comună, pentru a institui o conducere și a obține o ascultare de bună voie, pentru a face să se renunțe la pasiune în favoarea rațiunii, ca și la rațiunea individuală în favoarea celei publice, este fără îndoială nevoie de ceva mai puternic decât forța brută, mai respectabilă decât interesul, mai sigur decât o concepție filosofică, mai imuabil decât o convenție [...]” (Coulangel 1878, p. 148). Pentru epoca în discuție soluția a fost sentimentul religios și exploatarea lui. Cf. Iordanes, 39; 67; 69.

163. Borangic 2014, p. 271-272. Existența unei aristocrații provinciale poate fi argumentată nu doar cu ajutorul mormintelor de seniori războinici aflate departe de centrele mari, ci și prin prezența unor cetăți de foarte mici dimensiuni, modeste ca inventar și construcție, dar locuite permanent.

164. Există și consemnată la alți barbari: *Ba sunt trepte și în ceata soților, hotărâte de căpetenie*; și de aceea este o mare întrecere între soții din jurul căpeteniei, care să aibă locul întâi lângă căpetenia sa, și între căpetenii, care să aibă soți mai mulți și mai viteji. Cf. Tacit, *Germania*, XIII, 2.

165. Criton, *Geticele*, 5, 2, - *Lexiconul Suidas*, s.v. *Boutiaia*.

așezărilor rurale din Dacia preromană, anonimatul în care s-au născut, evoluat și murit putând fi considerat încă o nedreptate pe care istoria i-a făcut-o satului în general.

Centrul rezidențial

Rolul social și militar al aristocratului războinic, stăpân al unei cetăți sau reprezentantul unei autorități superioare (alt aristocrat, instituția regală), a fost asigurarea stabilității unui anumit teritoriu precum și administrarea lui. Este evident că rangul unui asemenea personaj era în directă corelație cu poziția pe care o ocupa cetatea lui în cadrul ierarhiei fortărețelor. Chiar dacă inițial construcția puzderiei de cetăți și cetățui a fost rezultatul unor inițiative locale, foarte curând acestea au început să relaționeze reciproc, în cadrul unui sistem, întâi regional, apoi centralizat. Coagularea triburilor și eterogenelor alianțe sub autoritatea lui *Burebista*, a eliminat libertățile căpeteniilor locale, chiar dacă împotriva îndărătnicilor a fost folosită forța, fapt explicat prin urmele de incendiere ale unor fortărețe, asociate epocii¹⁶⁶.

Noul centru de putere, stabilit acum în munții Orăștiei, a modificat dimensiunea relației centru-periferie. În funcție de o serie de factori, cetățile se ierarhizează, unele fiind mai importante decât altele. Ce anume făcea această diferență? Sau mai exact care cetate era și centru rezidențial?

Este foarte dificil să stabilim acum exact valoarea unei cetăți în raport cu celelalte – poziția geografică, resurse deținute sau controlate, puterea seniorului local, raporturile cu alți lideri sunt tot atâtea variabile care determinau la această ierarhizare. Putem admite însă că o cetate devenea centru, atunci când întrunea cât mai multe atribute. Pentru începutul secolului II a.Chr., când spațiul intra-carpatic nu era încă dominat de o singură autoritate, e și mai greu de diseminat importanța fiecărei fortărețe. Unele puteau fi simple puncte de sprijin, în cadrul aceleiași formațiuni tribale, altele, sediile unor șefi mai puțin importanți, iar altele, ale unora mai puternici. Ierarhizarea devine vizibilă doar după ce getul Burebista, numit nedezinteresat *cel dintâi și cel mai mare rege din Tracia*¹⁶⁷, lichidează autonomiile locale. Majoritatea cercetătorilor sunt de acord că, începând cu acest rege, centrul de putere se mută în interiorul Arcului Carpat, tacit sau nu, sugerând că noua capitală ar fi fost stabilită inițial la Costești¹⁶⁸ – *deși arheologic nu au fost relevate structuri care să se potrivească cu statutul regal, excepție poate turnul de pe acropolă. Oricare ar fi fost noul sediu – Costești sau Sarmizegetusa –, cetățile din teritoriu se vor alinia pe această axă. Importantele resurse din zonă, în special de fier, dar și de alte materii, au concentrat aici o febrilă activitate meșteșugărească și, foarte probabil, comercială. Noile surse de venit, adiacente puterii militare, au creat premisele eforturilor arhitectonice depuse. Peisajul se*

166. În principal aceste incedieri, poziționate cronologic în timpul expansiunii regatului dac, sunt vizibile la centrele mari (Racoș, Cetățeni, Cetatea Zânelor, Cărlomănești), singurele care ar fi putut obiecta în fața forței puse în mișcare de către Burebista.

167. Decretul dionysopolitan în cinstea lui Acornion din Dionysopolis. Una din inscripțiile care conțin numele regelui get. Cf. Sorin Olteanu, *Decretul dionysopolitan (IGB I²:13) în cinstea lui Acornion*, <http://soltdm.com/inscr/igb/0013/0013.htm>, la 24.10.2014.

168. În condițiile în care la Racoș și Tipia Ormenișului, puncte cel puțin contemporane cu perioada lui Burebista, dacă nu mai timpurii, aceste structuri (temple, clădiri, ziduri etc) existau. Cf. Costea 2006, p. 161-208.

*schimbă radical și relativ repede. Idei, concepții și arhitecturi noi, cunoștințe tehnologice și meșteșugari vin sau sunt aduși din toate zonele controlate – sau doar jefuite*¹⁶⁹ – de către daci. În paralel cu puternicele cetăți de piatră ecarisată, în proximitatea capitalei, pe terasele săpate în acest scop, se ridică numeroase temple. Zeii locuiau acum lângă cetate, iar *majoritatea tăcută*¹⁷⁰, chiar dacă-și păstra micile practici magico-religioase, putea vedea acum că elita își avea propriile ritualuri.

Nu știm cât de publice erau ceremonialele ținute aici, dar putem presupune impactul social al acestui melanj dintre sacru și regalitate¹⁷¹ și, mai mult, putem observa rezultatele. Noile structuri de putere au reușit să mobilizeze capacitățile comunităților pentru a fortifica regatul. Sarmizegetusa Basileion a devenit cel mai puternic centru rezidențial al dacilor. Desigur că, pe lângă aceasta mai existau alte centre cu diferite grade de autoritate/ autonomie locală. Unele își aveau propriile temple, fie lângă ziduri, fie în imediata apropiere (Racoș, Tipia Ormenișului, Piatra Craivii, Căpâlna, Costești, Piatra Roșie, Blidaru, Bănița). Existența uneia sau unor divinități ale războiului, dincolo de metaforele sau clișeele autorilor antici ori de scepticismul unor cercetători moderni, pare de neconceput având în vedere ideologia militară afișată. Cum unele fortărețe – Căpâlna, Blidaru¹⁷², Bănița etc. – par să fi avut o funcție militară preponderent, este firesc să presupunem existența unor *sanctuare militare*, cu ceremonii specifice¹⁷³. Un aspect ce întărește această afirmație o constituie poziționarea unor morminte aristocratice în proximitatea cetăților, în condițiile unei nefirești discreții funerare a epocii (Piatra Craivii, Cugir, Hunedoara, Costești, Tilișca). Legăturile evidente dintre elitele războinice și cele sacerdotale au contribuit substanțial la crearea unei psihologii de masă¹⁷⁴. Pornind *de la o constelație de regișori, stăpâni ai unor triburi independente [...], în ultimele două veacuri ale Daciei libere, ierarhiile sunt suprapuse de o regalitate și un sacerdoțiu autoritare*¹⁷⁵, iar parte din programul acestei ideologii a fost construcția numeroaselor obiective militar-edilitare.

Ζαρχιμεγέθουσα βασιλείων a fost, desigur, centrul regatului – chiar dacă anterior acest statut ar fi putut aparține altor cetăți (Racoș, Costești, Cugir) –, dar administrarea teritoriului a rămas, în bună parte, o sarcină a aristocrației tribale, acum reprezentanta regalității în teritoriu¹⁷⁶. Reședințele acestor nobili îndeplineau aceiași funcție pentru zona controlată, fiind mai mult decât simple puncte de pază. Cetățile lor erau centre rezidențiale pentru anumite sectoare, copiind, atunci când își permiteau, stilul arhitectonic existent în munții Orăștiei (Breaza, Deva, Piatra Craivii, Căpâlna, Tilișca), iar uneori aveau propriile temple (Racoș, Căpâlna, Piatra Craivii, Bănița).

În ierarhia cetăților, dincolo de puterea seniorului local sau, poate în corelație directă cu aceasta, unele dintre fortărețe le surclasau pe altele prin dimensiuni și calități

169. Strabon, VII, 3, 11 (C 303), Suetonius, *Caesar*, XLIV, Dio Cassius, 30, 4.

170. Sîrbu 2006, p. 77.

171. Strabon, VII, 3, 11; Iordanes, 69-70.

172. Concluzia largă a specialiștilor este că această cetate a fost o fortăreață cu rol eminent militar. Această ipoteză va trebui armonizată cu prezența a cca. 25 de terase antropice descoperite în proximitatea fortăreței. Cf. Pescaru *et alii* 2014, p. 3, nota 3.

173. Sîrbu 2006, p. 74.

174. Silius Italicus, *Punicele*, I, 324 – 326; Dion Chrisostomos, *Discursuri*, XII, 19

175. Sîrbu, Florea 1997, p. 116.

176. Criton, *Geticele*, 5, 2.

constructive, aveau în proximitate ateliere diverse, ale căror produse se aflau în gestiunea directă a cetății care devenea astfel și centru de producție. Templele sau locurile de cult erau, de asemenea, motive de prestigiu și autoritate a cetății, iar așezările civile – uneori fortificate – se înșirau pe verticala descendentă, subliniind prin numărul și prosperitatea lor, de fapt, puterea cetății căreia îi dădeau ascultare. Existența, în perimetrul fortăreței sau în proximitatea ei, a unor clădiri deosebite (cazărmi, turnuri, depozite, locuințe etc.) și în definitiv poziționarea geografică (pe cote de teren dominante, pe rute și trasee obligatorii, lângă anumite resurse etc.) contribuiau la statutul cetății.

Cu cât mai multe atribute din acestea cumula o cetate, cu atât mai mult se apropia de ceea ce putem numi centru rezidențial. În ciuda numărului mare de fortărețe – și implicat a dispersiei mari în teritoriu – destul de puține cetăți puteau pretinde această cinste, majoritatea apropiate geografic de nucleul regal de la Sarmizegetusa și mult mai puține la depărtare de acesta. Ceea ce poate însemna că exista atât o autoritate centrală puternică, cât și un sistem de comunicații, control și reacție eficient.

Excurs 3. Turnul-locuință

Autoritatea unui lider se transmitea în teritoriu printr-o serie de semnale și expresii, destinate să facă cunoscută eșaloanelor inferioare, potențialilor concurenți sau inamicilor forța de care acesta dispunea. Unul dintre aceste atribute, cumulând calități din sfera discretului și ostentativului deopotrivă, a fost suita seniorului. Mărimea, valoarea, bogăția suitei reflectau și transmiteau mai departe valoarea și statutul acestuia¹⁷⁷. Întreținuți pe cheltuiala liderului¹⁷⁸, care îi angaja sau în slujba căruia se puneau ei singuri, acești însoțitori (rude, clienți, mercenari, slujbași etc.) trebuiau să staționeze permanent în apropierea nobilului.

Acolo unde reședința aristocratului era pretențioasă, iar puterea economică o permitea, oamenii săi de casă beneficiau și ei de clădiri similare. Este și cazul așa-numitelor turnuri-locuințe, numeroase în proximitatea cetăților din munții Orăștiei (**Fig. 11**).

Aceste clădiri aveau întotdeauna un plan patrulat, parterul zidit în tehnica *murus dacicus* (nu întotdeauna cu piatră ecarisată, uneori zidăria era în tehnica *opus incertum*), păstrând însă sistemul de ranforsare a paramentelor cu bârne de lemn. Ele au unul sau două etaje, primul din cărămidă slab arsă, zidită cu lut și un probabil al doilea, din lemn. Pentru zona munților Orăștiei învelitoarea acoperișurilor era din țiglă masivă, iar uneori, din șindrilă. Intrarea în ele se făcea, fie printr-o scară interioară ce pleca de la parter, fie acesta era separat funcțional celelalte etaje și accesul la caturile de sus era posibil printr-o

177. Este ilustrativă în acest sens paralela cu societatea celtică: „...aceștia ori de câte ori este nevoie, ori de câte ori izbucnește vreun război, iau parte cu toții la război. Fiecare din ei au în jurul său cu atât mai mulți clienți sau ambacti, cu cât se distingea mai mult prin origine sau avere. Numărul mare de clienți constituie singura formă de influență și putere pe care o cunosc” (Cezar, *De bello galico*, VI, 15, 1-2) sau cu cea a germanicilor „a fi în toată vremea împrejurat de un roi mare de tineri, tot unu și unu, aceasta-i cinstea, aceasta puterea lor; podoabă pe timp de pace, scut în timp de război! Și nu numai în neamul lor, ci și în obștile vecine căpeteniile își fac nume mare și slăvit, dacă se ridică deasupra celorlalți prin numărul și vrednicia soților: ei sunt cercetați într-una de solii și încărcăți de daruri, și de cele mai multe ori numai faima lor hotărăște soarta războiului” (Tacit, *Germania*, XIII, 2-3).

178. Zirra 1981, p. 147

Turnurile - locuință din proximitatea cetății de la Blidaru (după Pescaru *et alii* 2014)

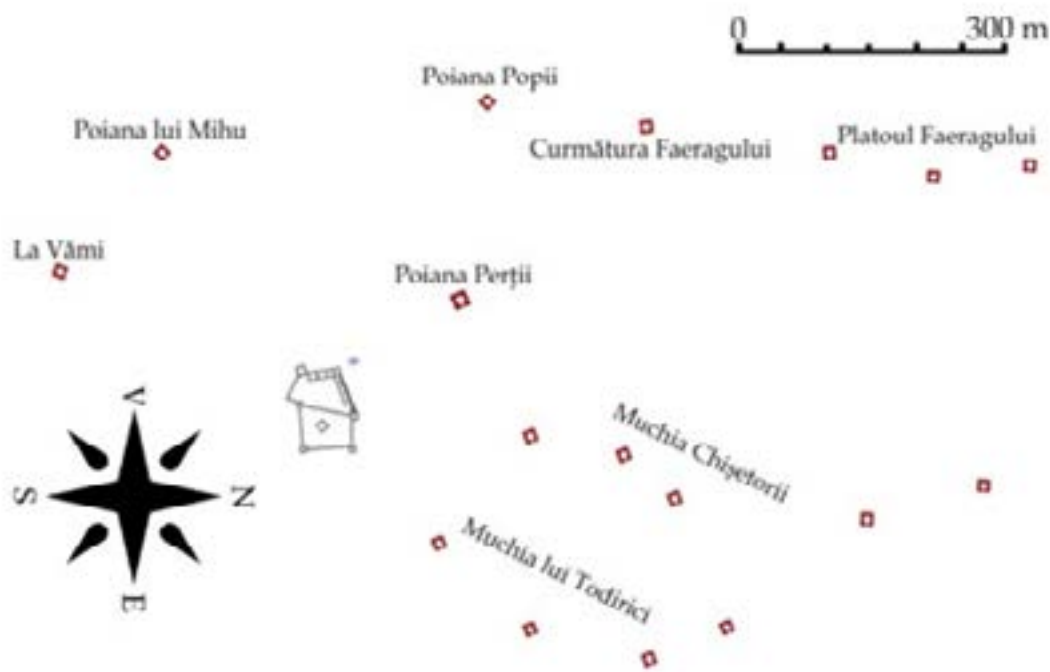

Fig. 11

scară de lemn exterioară. Dacă dimensiunile pe verticală sunt greu de stabilit, cele pe orizontală sunt vizibile în fundațiile păstrate. Acestea ating uneori măsuri colosale, așa cum este cazul turnului (presupus ca inițială reședință regală) de pe acropola de la Costești-Cețățuie (baza acestuia este de 17.50x13.20 m, măsurată pe laturile exterioare)¹⁷⁹.

Nu există, în acest moment, un opis al tuturor acestor turnuri, cu atât mai mult cu cât numărul descoperirilor s-a mărit în ultimul timp. Celor caracteristice, din spațiul transilvan, li se adaugă un număr de turnuri exterioare acestui areal, niciunul însă din piatra ecarisată, în stilul arhitectonic al celor din zona capitalei.

Astfel de turnuri au fost descoperite atât în perimetrul fortărețelor dacice, dar mai ales în exteriorul acestora. Uneori, cetățile au fost mărite prin unirea cu ziduri a unor turnuri inițial izolate (Piatra Roșie, Blidaru). Nu toate turnurile – dintre cele încastate în fortărețe – aveau acoperiș în două ape, platforma superioară, în acest caz, fiind destinată montării artileriei¹⁸⁰, tip de armament cunoscut și folosit de daci¹⁸¹. Aceste bastioane într-adevăr ranforsau masivele de zidărie și constituiau un avantaj strategic, fiind puncte dominante de unde se puteau executa trageri cu arcul sau aruncări laterale de lănci și proiectile, atunci când erau înaintate față de linia zidului (**Fig. 12**). În acest caz putea frag-

179. Glodariu 1983, p. 27.

180. Scena LVII, 172-173. Stefan 2005, p. 271, Pl. 143.

181. Gheorghiu 2005a, p 165.

menta dispozitivele compacte de atac ale inamicilor.

Pentru zona studiată turnuri-locuință au fost descoperite la Ardeu, Brașov (*Pietrele lui Solomon*), Breaza, Piatra Roșie, Căpâlna, Tilișca, Racoș, Costești, Blidaru, Ciocuta, Cetățuia Înaltă, Sarmizegetusa, Bănița, Râșnov (?), iar exterior arealului, la Divici, jud.

Fig. 12. Turnurile cetății de la Costești și prezumtiva rază de acțiune a artileriei și arcașilor (după Stefan 2005). Se observă o concentrare a zonelor acoperite de trăgători asupra căii de acces.

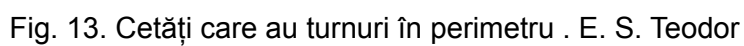
Caraș-Severin și Cetățeni, jud. Argeș (**Fig. 13**). Un alt turn pare să fi existat la cetatea de la Brad (com. Negri, jud. Bacău)¹⁸², unul la Bâta Doamnei (jud. Neamț)¹⁸³ și probabil unul la Orlovka (Ucraina)¹⁸⁴

Dacă în cazul turnurilor angajate în perimetrul fortărețelor, proprietarul nu putea fi decât seniorul local, în cazul turnurilor izolate, acestea erau locuite de membri ai suitei,

182. David 2004, p. 121.

183. Gostar 1969, p. 12 -15.

184. Glodariu 1983, p. 76.

rude sau oameni de încredere.

În ciuda masivității lor, turnurile-locuință erau vulnerabile, desigur cu referire la cele neangajate în fortărețe. Opinia că astfel de construcții blocau sau asigurau defensiv anumite perimetre le creditează excesiv. Rolul lor militar era redus la paza și observarea zonei de vizibilitate, eventual de comunicare vizuală cu alte puncte similare. Nu există urme de fortificații de teren, care să lege între ele turnurile apropiate sau măcar să le protejeze (excepție cele de la Costești). Desigur, putem presupune că existau garduri sau palisade de lemn, la fel de ineficiente însă, fără șanțuri sau valuri de pământ. Lipsa platformei superioare, capabilă să susțină luptători, transforma turnul într-o capcană pentru cei asediați în interior, iar etajul de lemn (și acoperișul de șindrilă când exista) erau ușor de incendiat¹⁸⁵.

Problema inflamabilității ridică o întrebare funcțională. Baza solidă, de piatră a fost utilizată prioritar ca magazie, nefiind depistate vetre de foc decât la un număr mic de turnuri¹⁸⁶. Lipsa unui sistem de evacuare a fumului ar fi făcut oricum etajele nelocuibile, cel puțin în perioada când habitatul interior era încălzit, iar ermetizarea planșelor [realizate din eșafodaj de lemn, eventual lutuit] ar fi făcut inutilă vatra de foc de la catul inferior). În acest cadru, încălzirea încăperilor superioare trebuia făcută direct în acestea, fie cu ajutorul unor vetre portabile, fie cu ajutorul suporturilor pentru jărat. În ambele situații, pericolul de incendiu era permanent (gătitul se făcea în exterior, așa cum arată vetrele descoperite afară). Este dincolo de orice discuție că pe timp friguros încăperile trebuiau încălzite – nu există argumente pentru a admite locuirea în turnuri doar pe timpul verii –, iar pe lângă instalațiile de foc era imperios necesar și un sistem de ventilație/aerisire¹⁸⁷. Prin prisma confortului hibernal, funcționalitatea acestor turnuri necesită o sumă de investigații suplimentare.

Pe aceste considerente, impozantele turnuri izolate nu puteau fi decât reședințe ale membrilor suitei, iar numărul turnurilor denotă puterea seniorului rezident al cetății. Din punct de vedere locativ, un astfel de turn putea găzdui o familie cu până la trei generații (6-12 membri). O familie, chiar bogată, este puțin probabil că își permitea costurile unei astfel de locuințe. Numărul mare de turnuri, ridicate aproximativ simultan, denotă un program de construcții, decis și finanțat în bună măsură de seniorul cetății, cu largul concurs al autorității centrale.

Concluzii parțiale

Departa de a epuiza sau măcar pătrunde suficient de profund în complicata problematică a cetăților geto-dacice, prezentul studiu și-a propus de fapt doar deschiderea la un alt nivel a discuțiilor privitoare la acest subiect, discuție care va fi continuată în partea a doua, care sperăm va fi mai aprofundată și mai bine documentată.

185. Scenele XXV, XXIX-XXX, LVII, LIX ale Columnnei.

186. Astfel de vetre interioare s-au descoperit în turnul de la Vămi (Pescaru *et alii*, 2014, p. 7 și fig7/2, p. 17), la cel de la Poiana Perții (Daicoviciu *et alii* 1954, p. 145) și la turnul de pe Muchia Chișetorii (Daicoviciu *et alii* 1955, 228). Cu toate că este posibil ca situația generală să depindă de stadiul cercetării, astfel de vetre ar fi trebuit să existe și să fie vizibile la fiecare astfel de construcție.

187. Beck *et alii* 2007, p. 147-149.

Privind harta cetăților intracarpătice (**Fig. 14**) și urmărind evoluția cronologică, în măsura în care poate fi făcut acest lucru, apare ca evidentă existența unui lanț defensiv de amploare, particularizat, unic în lumea barbară, care deși inițial nu a fost conceput într-un plan unitar, a căpătat pe parcurs dimensiunea unui sistem amplu în contextul coagulării triburilor geto-dacice.

În cadrul acestui ansamblu, toate tipurile de materiale și tehnici de construcție au fost folosite: lemn, pământ, lut, piatră brută, de talie și ecarisată, bolovani, cărămidă, ziduri, șanțuri, valuri, palisade, berme, bastioane, turnuri, într-un cuvânt tot ceea ce putea oferi natura terenului și forța geniului constructorilor. Fortărețelor li se mai adăugau magazii, clădiri, cisterne, cazarmе, terase și temple, sporind concomitent eforturile constructive depuse și implicit imaginea forței economice ale proprietarilor.

Pleiada de fortărețe este subsumată unor principii constructive generale. Ele sunt ridicate pe înălțimi care domină rute, căi de acces, atât interioare, cât și transmontane, precum și diverse resurse naturale. Preferate au fost promontoriile și mameloanele, platourile înălțimilor izolate, piscurile stâncoase, martorii de eroziune, protejate fiind de forme de relief mai înalte, aflate în jur. Majoritatea au o bună vizibilitate a domeniului sau, cel puțin, o bună legătură vizuală cu alte fortărețe. Din punct de vedere spațial, cetățile sunt dispuse radial față de centrul Transilvaniei și de zona auriferă din munții Apuseni, care sunt apărați din toate părțile de forturi și cetăți.

Independent de caracteristicile tehnice individuale, cetățile din arealul transilvan antic relevă un principiu emanat de experiența istorică și anume că nu există fortăreață inexpugnabilă. Construcția a numeroase puncte fortificate a modificat raportul de vulnerabilitate. Cetățile se puteau sprijini reciproc, anumite bunuri și provizii puteau fi stocate. Dar mai importantă era comunicarea. Comunitățile, liderii militari puteau comunica eficient – indiferent de starea vremii sau de anotimp, în fiecare cetate exista o garnizoană, mai mare sau mai mică, ce supraveghea zona. Finalul acestei fortificări interne a fost crearea unui sistem defensiv articulat, o adevărată osatură de care a beneficiat regalitatea dacică, cea care a și dezvoltat la un nivel superior acest concept. Eficacitatea acestei gândiri militare răzbate, la o citire atentă, din consemnările lui Dio Cassius care, referindu-se la *cel mai însemnat război de atunci* [campania împotriva Daciei] *al romanilor*, spune că Traian *a purtat războiul mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, ocupând cu mari primejdii colină după colină* (LXVIII, 8, 3–14, 1). În ciuda căderii capitalei Sarmizegetusa și a morții lui Decebal, campania a continuat până când au fost eliminate toate punctele de rezistență, fiind cucerite toate cetățile, inclusiv cele din Moldova și Ucraina Subcarpatică.

Tactica romană aplicată a fost aceea de înaintare implacabilă și de distrugere punctuală și sistematică a fortărețelor, tocmai pentru a elimina total suportul fizic și psihologic pe care acestea l-ar fi putut oferi rezistenței dacice.

O altă constantă a cetăților studiate este aceea că, de la cea mai modestă și până la cea mai complexă, toate cereau comunităților eforturi și costuri economice mari pentru a fi construite. Înălțimile pe care au fost ridicate, pantele greu accesibile, volumele mari de pământ și stâncă dislocate, săpate și mutate, erau tot atâtea operațiuni ce necesitau consumuri mari de materii prime și materiale, forță de muncă dinamică și consistentă,

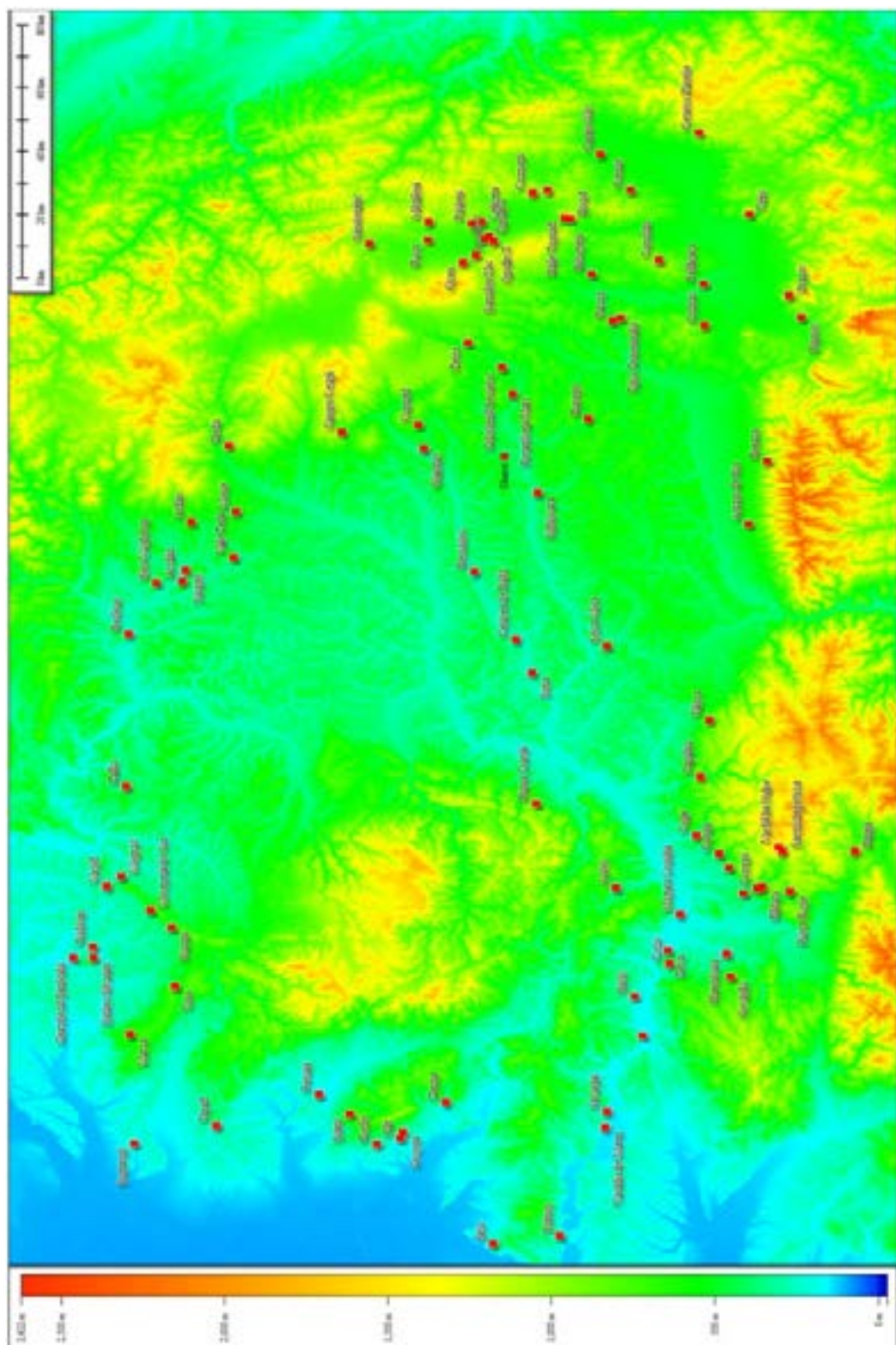

Fig. 14. Distribuția geografică a cetăților din spațiul intra-carpatic

specializată și necalificată.

Structurile sociale care au fortificat spațiul în discuție au avut toate aceste caracteristici și atribute, fapt remarcat de concluziile tuturor specialiștilor care au abordat, dintr-un unghi sau altul, problemele legate de cetățile și centrele rezidențiale ale regatului dac. Dincolo de deosebirile ce țin de puterea economică a fiecărui lider local, sistemele constructive sunt relativ unitare, mai ales în ce privește amplasarea, structura și funcționalitatea fiecărei fortărețe. Acest lucru indică o ideologie și o concepție comună pe toată aria. Nu cunoaștem precis sfera de autoritate a fiecărui stăpân de cetate – distanțele mici dintre unele cetăți complică înțelegerea raporturilor de ierarhie și autoritate între lideri –, nici motivația exactă a „competiției” care a avut ca rezultat împânzirea cu fortărețe a spațiului intra-carpatic. Dacă după domnia lui Burebista putem suspecta un program de construcții decis de la centru, pentru secolul anterior, cetățile au fost ridicate, în lipsa unui motiv extern serios, printr-un mimetism social – pe care azi l-am numi snobism. Dincolo de prețiozitatea termenului, astfel de manifestări sunt firești într-un mediu competitiv, cum este cel al războinicilor, loc unde epatarea este un mijloc de influențare psihologică a adversarilor.

Structurile de putere nu se limitează, odată ce și-au instituit dominația asupra unui grup, numai cu acceptarea acțiunilor lor violente – fizice sau doar mentale – care le definesc și care le-au legitimat statutul. Ele caută să-și sublinieze, să-și aureoleze și înnobileze faptele și mai ales poziția¹⁸⁸, prin orice mijloace. Forța militară, concept din care cetatea face parte intrinsecă, a fost unul din cele mai evidente comportamente prin care aceste structuri – de la simplele grupări tribale la instituția regală – și-au impus și perpetuat poziția socială și au sancționat orice opoziție. Rezultatul acestor mecanisme psiho-sociale a fost crearea unei stări conflictuale endemice generalizate. Lucian din Samosata spune că *ori de câte ori priveam la ținutul geților, nu-i vedeam pe geți decât luptând*¹⁸⁹, situație temperată relativ doar de instituirea regalității, care a canalizat spre exterior violența marțială internă.

Legitimitatea elitelor nu s-a putut realiza doar prin forță – presiune care chiar dacă impune un anumit comportament de răspuns, are limitele ei. Justificarea exercitării puterii a folosit intens apelul la sacru, prin transferul către o instanță transcendentă, a responsabilității violenței. Prezența templelor în sau lângă cetăți, în special a celor cu caracter predominant militar, sugerează instituționalizarea unui anumit tip de violență marțială. În acest registru, binomul dintre politic și religios, caracteristic regalității dacice¹⁹⁰, a reprezentat o evoluție sau cel puțin un prag ideologic al fenomenului militar nord-dunărean. Distrugerea tuturor cetăților, a sanctuarelor și templelor dacice de către romani a avut la bază o serie de motivații pragmatice, în cazul primelor, dar pentru construcțiile și incintele sacre s-a urmărit lipsirea rezistenței dacice de suportul divin¹⁹¹, recunoscându-se în acest fel, importanța religiei în manifestările politico-militare ale

188. Erciulescu 2008, p. 346.

189. Lucian din Samosata, *Icaromenip*, 16. Autorul a trăit undeva între 125 și 192 p.Chr.

190. Iordanes, *Getica*, 71-72; Strabon, *Geografia*, VII, 3-5; Criton, *Geticele* [Suidas, *subvoce* „teamă de zei”], 7,2.

191. Pupeză 2010, p. 160-163.

regatului dac. Eliminarea clerului, efect al cuceririi Daciei, a avut același scop, respectiv demantelarea structurilor de autoritate, care ar fi putut constitui un pericol permanent pentru noua configurație politică a regiunii.

Cetățile au redimensionat fenomenul militar nord-dunărean, în primul rând prin prezența lor în peisaj, proiectând în teritoriu autoritatea elitei militare, care a primit înapoi o serie de consecințe ale disciplinei structurilor sociale inferioare. Dacă elementele războinice ale societății, cu un mental înclinat spre eroism, au fost remarcate de istoriografia antică¹⁹², contribuția componentei civile, mult mai discretă arheologic, la edificarea structurală a societății, poate fi identificată în volumul de muncă depus la construcția sistemului de fortificații. Nu există, deocamdată, elemente care să susțină presiunea violentă efectiv asupra societății civile, astfel că persuasiunea politică, dar mai ales cea fundamentată religios¹⁹³, este singura opțiune în ceea ce privește angrenarea întregii societăți în eforturile de construcție ale cetăților, oferind prin aceasta o imagine asupra dimensiunii ideologiei elitelor și a mecanismelor de implementare ale acesteia.

Fiecare cetate antică își avea zeii săi, iar aceasta era domeniul exclusiv al fiecărei divinități, în parte. În Antichitatea greco-romană, aceasta era o regulă¹⁹⁴. Nu știm căror zei le cereau protecție constructorii cetăților intra-carpatiche, dar funcția lor exclusiv militară le-a pus omogen sub *scutul getic al lui Marte*¹⁹⁵. Departe de a sugera un monoteism, cetățile, ca și concept unitar, prin componenta lor mistico-religioasă, au reconfigurat mentalul colectiv al societății care le-a construit, depășindu-și condiția de simplu reper teritorial. Redimensionarea confortului psihologic obținut a putut crea imaginea unei frenezii războinice, notate de Dion Chrysostomos care, în periplul lui printre daci, în preajma războaielor cu Traian, spune că *acolo la ei puteai să vezi peste tot săbii, platoșe, lănci, toate locurile fiind pline de cai, arme și oameni înarmați*¹⁹⁶.

Din expunerea bătrânului călător grec lipsesc cetățile, dar alți scriitori antici, precum și realitățile arheologice, le-au devoalat existența, completând astfel tabloul unei societăți animate de un pronunțat caracter militar, condusă de puternici seniori ai războiului. Structurile militare și militarizate conduse de către aceste elite militare, bine organizate din principiu, au folosit sistemul de cetăți ca pe o osatură a propriei organizări sociale, pe baza căreia au ridicat regatul dac.

Privite unitar, cetățile regilor daci par a fi fost de fapt turnuri ale unei singure cetăți, ale cărei ziduri erau crestele Munților Carpați. Această imagine geografică, completată de observația lui Dion, transformă regatul dac într-o uriașă structură cazonă, din care reședințele elitei își dominau teritoriul, din punct de vedere politic, militar, economic și religios, într-un fel pe care Europa îl va redescoperi, parțial, doar odată cu Evul Mediu, când alți nobili, aristocrați-războinici și ei, o vor presăra cu propriile castele.

192. Salustius, IV,18; Statius, *Silvae*, III, 3, 18; Iulian, *Împărații*, 22.

193. Iordanes, 71-72; Strabon, VII, 3, 5

194. Coulange 1984, p. 209-213.

195. Marțial, *Epigrame*, VII, 2, 1-2.

196. Dion Chrysostomos, *Discursuri*, XII, 19.

Bibliografie

Anghel 2000

Gheorghe Anghel, *Fortificația de pământ daco-romană de la Cetatea de Baltă*, în *Apulum*, XXXVII, 2000, p. 219-239.

Antonescu 1994

Dinu Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, 1984.

Antonescu 2009

D. Antonescu, *Columna lui Traian. Arhitectura de pe friza sculptată*, 2009.

Barbu 1996

Mircea Barbu, *Fortificații dacice pe valea Mureșului Inferior*, în *Ziridava*, XIX-XX, 1996, p. 45-57.

Beck et alii 2007

A. Beck, L. M. Christensen, J. Ebsen, D. Larsen, R. B. Larsen., N. Møller, T. Rasmussen, L. Sørensen, L. Thofte, *Reconstruction and then what? Climatic Experiments in Reconstructed Iron Age Houses During Wintertime*, 2007.

Berciu et alii 1964

Ion Berciu, Alexandru Popa, Hadrian Daicoviciu, *Fortress dace de Piatra Craivii (Transylvanie, Roumanie)*, în *Celticum*, XII, 1965, p. 115-163.

Berzovan 2010

Alexandru Berzovan, *Imagini și însemnări incizate pe blocuri de piatră din cetățile dacice din Munții Șureanului*, în *Ziridava*, XXV/1, 2010, p. 83-103.

Berzovan 2013a

A. Berzovan, *Considerations on „Troianul” in Țara Zarandului*, în *Ziridava. Studia Archaeologica*, 27, 2013, p. 161-182.

Berzovan 2013b

A. Berzovan, *Considerații privind gropile rituale dacice de la Unip - „Dealul Cetățuica”, comuna Sacoșu Turcesc, jud. Timiș (sec. I î.Hr. - sec. I d.Hr.)*, în *Arheovest I. Interdisciplinaritate în istorie și arheologie. In memoriam Liviu Măruia*, JATEPress, Szeged, 2013, p. 309-341.

Berzovan, Coatu 2010

A. Berzovan, Cosmin Coatu, *Descoperiri din a doua epocă a fierului la pătrunderea Mureșului în Câmpia Aradului*, în *Arheologie și Studii Clasice*, vol. I., (eds. A. Peșan, A. Berzovan), Ed. Dacica, București 2010, p. 148-210.

Berzovan, Pădurean 2014

A. Berzovan, Eugen Pădurean, *Fortificația dacică de la Botfei - „Cetățeaua Înaltă”, comuna Hășmaș, jud. Arad (sec. I î.Hr. - I d.Hr.)*, în *Arheovest II. Interdisciplinaritate în arheologie. In honorem Gheorghe Lazarovici*, JATEPress, Szeged, 2014, p. 387-480.

Bodó 2001

Cristina Bodó, *Considerații privind zidul cetății dacice de la Piatra Craivii*, în Viorica Crișan, Gelu Florea, Gabriela Gheorghiu, Eugen Iaroslavschi, Liliana Suciu (ed.), *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Deva, 2001, p. 319-324.

Borangic, Barbu 2013

Cătălin Borangic, Marius Barbu, *Incursiune în fenomenul ecvestru geto-dacic. Studiu de caz „zăbala de tip tracic”*, în *ACL*, nr. I B, 2013, ed. Centrul de Studii Daco-Romanistice *Lucus*, p. 22-47.

Borangic 2014

C. Borangic, *Arme și piese de harnașament din epoca Regatului dac, descoperite la Bulbuc, com. Ceru-Băcăinți, jud. Alba. Considerații preliminare*, în *Istros*, XX, 2014, p. 259-310.

Bradley 1968

Richard Bradley, *The South Oxfordshire Grim's Ditch and its Significance*, în *Oxoniensia*, XXXIII, 1968, p. 1-14.

Cezar

Cezar, *De Bello Gallico, excerpte din C. Iulii Caesaris*, Iuliu Valaori, Cezar Papacostea, G. Popa-Lisseanu, 1935.

Costea 1985-1992

Florea Costea, *Fortificații dacice din sud-estul Transilvaniei*, în *Marisia*, XV-XXII, 1985-1992, p. 55-67.

Costea 1996

F. Costea, *Fortificația dacică de la Brașov - Pietrele lui Solomon (Între Chietri)*, în *Cumidava*, XX, 1996, p.

71-86.

Costea 2006

F. Costea, *Augustin - Tipia Ormenișului, județul Brașov. Monografie arheologică*, 2006.

Costea 2010

Costea F., *Din nou despre centrul de putere al dacilor din Defileul Oltului din Munții Perșani, județul Brașov*, în *Sargetia*, XXXVII, 2010, p. 71-85.

Coulanges 1878

Fustel de Coulanges, *La cité antique, Etude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce antique et de la Rome* (ed. 7), 1878.

Coulanges 1984

F. de Coulanges, *Cetatea Antică. Studiu asupra dreptului și instituțiilor Greciei și Romei*, vol. I, 1984.

Crișan 1977

Ion Horațiu Crișan, *Burebista și epoca sa*, 1977.

Crișan 1978

I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978.

Crișan 1986

I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, 1986.

Crișan 2000

Viorica Crișan, *Dacii din estul Transilvaniei*, 2000.

Crișan 2001

V. Crișan, *Aspecte ale sistemului defensiv pe linia Carpaților Răsăriteni în vremea lui Decebal*, în *Studii de istorie antică*, Deva, 2001, p. 303-318.

Cunliffe 2010

Barry Cunliffe, *Iron Age Communities in Britain: An Account of England, Scotland and Wales*, (ed. III), Routledge, New York, 2000.

Daicoviciu, Ferenczi 1951

Constantin Daicoviciu, Alexandru Ferenczi, *Așezările dacice din munții Oraștiei*, 1951.

Daicoviciu 1954

C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, București, 1954.

Daicoviciu et alii 1954

C. Daicoviciu, Oct. Floca, M. Macrea, M. Dediu, P. Duka, Șt. Ferenczi, M. Gostar, A. Ilieș, D. Mitrofan, D. Radu, I. Winkler, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului - Blidaru*, în *SCIV*, 5, 1-2, 1954, p. 123-155.

Daicoviciu et alii 1955

C. Daicoviciu, A. Bodor, Șt. Ferenczi, N. Gostar, M. Rusu, I. Winkler, I. Crișan, G. Ferenczi, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului - Blidaru*, în *SCIV*, VI, 1-2, 1955, p. 195-238.

Daicoviciu 1961

C. Daicoviciu, *Sistemi e tecnica di costruzione militari e civili presso I Daci della Transilvania*, în *Atti del settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica*, Roma, 1961, vol. 3, p. 81-86.

Daicoviciu, Daicoviciu 1962

C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din Munții Oraștiei*, 1962.

Daicoviciu 1954

C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, 1954.

Daicoviciu 1972

H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, 1972.

Daicoviciu et alii, 1990

H. Daicoviciu, Ștefan Ferenczi, Ioan Glodariu, *Cetăți și așezări dacice din sud-vestul Transilvaniei*, 1990.

David 2004

Daniel David, *Dava de la Brad. O nouă propunere de prezentare a stațiunii*, în *Carpica*, XXXIII, 2004, p. 117-133.

Dumitrașcu 1969

Sever Dumitrașcu, *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, în *AMN*, VI, 1969, p. 483-491.

Dumitrașcu 1970

S. Dumitrașcu, *Cetățuia dacică de la Clit*, în *Lucrări Științifice*, IV, B, Oradea, 1970, p. 142-160.

Dumitrașcu 1993

S. Dumitrașcu, *Dacia Apuseană*, Ed. Cogito, Oradea 1993.

Dumitrașcu 2007

S. Dumitrașcu, Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane, în *Scrieri arheologice privind istoria Daciei apusene* (ed. L. Ardelean, F. Sfrengu), Fundația culturală „Munții Apuseni”, Oradea 2007, p. 187-195.

Erciulescu 2008

Simona Erciulescu, *Răspunsuri comportamentale generate de exercitarea autorității: obediența și/sau violența*, în *Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”*, nr. I, 2008, p. 341-350.

Ferenczi 1938

Al. Ferenczi, *Cetăți antice în județul Ciuc*, în *ACMIT*, IV, 1932-1938, p. 239-352.

Ferenczi 1972

Ștefan Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea a II-a/I)*, în *AMN*, IX, 1972, p. 387-411.

Floca; Bassa 1965

Octavian Floca, Ben Bassa, *Cetatea Deva*, 1965.

Florea et alii 2000

Gelu Florea, Suciș Liliana, Vaida Lucian, *Forificațiile dacice din nord-estul Transilvaniei (Un stadiu al cercetărilor)*, în *Istros*, 2000, X, p. 221-230.

Florea 2006

G. Florea, *The „Public Image” of the Dacian Aristocracy*, în *Studia Universitatis „Babes-Bolyai”. Series Historia, Special Issue Focusing on Iron Age Elites*, vol. 51, 1, 2006, (coord. G. Florea), p. 1-11.

Florea 2011

G. Florea, *Dava et Oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, 2011.

Forțiu 2012

Sorin Forțiu, *Ziridava în context ptolemeic*, Ed. Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2012.

Gheorghiu 2005a

Gabriela Gheorghiu, *Un modiolus în cetatea dacică de la Costești-Cetățuie (jud. Hunedoara)*, în *Angustia*, 9, 2005, p. 165-174.

Gheorghiu 2005

G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului (sf. sec. II a.Ch. - înc. sec. II p.Ch)*, Ed. Mega, Cluj Napoca.

Glodariu 1970

Ioan Glodariu, *Bemerkungen über einen Dakerkönig*, în *AMN*, VII, 1970, p. 501-505.

Glodariu 1975

I. Glodariu, *Un atelier de făurarie la Sarmizegetusa dacică*, în *AMN*, XII, 1975, p. 107-134.

Glodariu 1982

I. Glodariu, *Sistemul defensiv al statului dac și întinderea provinciei Dacia*, în *AMN*, XIX, 1982, p. 23-37.

Glodariu 1983

I. Glodariu, *Arhitectura dacilor - civilă și militară (sec. II î.e.n. - I e.n.)*, 1983.

Glodariu 1985-1986

I. Glodariu, *Cariere și exploatarea pietrei în Dacia preromană*, în *AMN*, XXII-XXIII, p. 91 – 103.

Glodariu; Iaroslavschi 1979

I. Glodariu, Eugen Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, 1979.

Glodariu, Moga 1989

I. Glodariu, Vasile Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, 1989.

Glodariu 1997

I. Glodariu, *Blocurile cu marcate în construcțiile dacice din munții Șureanului*, în *EphNap*, VII, 1997, p. 65-87.

Gostar 1969

Nicolae Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, 1969.

Harding 2004

Harding Dennis William, *The Iron Age in Northern Britain: Celts and Romans, Natives and Invaders*, Routledge, New York, 2004.

Iaroslavschi 1997

Eugen Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Bibliotheca Muzei Napocensis, 1997.

Ioniță 1982

Ion Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Ed.

Junimea, Iași.

Lăscoiu 2014

Mirela Elena Lăscoiu, *Posibilitatea existenței unei cariere de piatră în zona cetății dacice de la Costești-Cetățuia, în ArheoVest*, II, *In Honorem Gheorghe Lazarovici, Interdisciplinaritate în Arheologie*, Timișoara, 6 decembrie 2014, Vol. 1, *Arheologie*, p. 715-723.

Lupu 1989

Nicolae Lupu, *Tilișca – Așezările arheologice de pe Cățănaș*, 1989

Macrea et alii 1966

Mihail Macrea, O. Floca, N. Lupu, Ion Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, 1966.

Madgearu 2010

Alexandru Madgearu, *Geneza unei legende. "Traian și Dochia"*, în *Quaderni di Studi Italiani e Romeni*, 5, 2010, p. 109-120.

Marinescu 1981-1982

Floricele Marinescu, *Forța militară a geto-dacilor. II*, în *SMMIM*, nr. 14-15, 1981-1982, p. 42-56.

Matei, Pop 201

Alexandru V. Matei, Horea Pop, *Măgura Moigradului – zona sacră (sec I î.Hr.) și așezare dacică fortificată (sec. I d.Hr.)*, în Viorica Crișan, Gelu Florea, Gabriela Gheorghiu, Eugen Iaroslavschi, Liliana Suciu (ed.), *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Deva, 2001, p. 253-277.

Minke 2008

Gernot Minke, *Construind cu pământ: proiectare și tehnologii pentru o arhitectură durabilă*, 2008.

Moga 1981

Vasile Moga, *Așezarea și cetatea dacică de la Piatra Craivii (jud. Alba)*, în *Studii dacice*, 1981, p. 103-116.

Muir 1997

Richard Muir, *The Yorkshire Countryside: A Landscape History*, Keele University Press, Edinburgh, 1997.

Nistorescu 2010

Laurențiu Nistorescu, *Recuperarea lui Rubobostes*, în *SIB*, nr. 34, 2010, p. 23-42.

Olteanu web

Sorin Olteanu, *Categorii de toponime în funcție de origine și așezare*, articol web, <http://soltm.com/geo/arts/categs/categs.htm>

Oswald 2011

Alastair Oswald, *Prehistoric Linear Boundary Earthworks*, în *English Heritage. Introduction to Heritage Assets*, May 2011, p. 2-6.

Pescaru et alii 2014

Adriana Pescaru, G. Florea, R. Mateescu, P. Pupeză, C. Cristescu, C. Bodó, E. Pescaru, *The Dacian Fortress from Costești-Blidaru – Recent Archaeological Research. The Towers from La Vămi, Poiana lui Mihu, Platoul Faeragului*, în *Journal of Ancient History and Archeology*, 1, 2014, p. 3-28.

Petolescu 1994

Constantin C. Petolescu, *Troianus dans l'épigraphie latine. Onomastique romaine et évolution étymologique*, în *L'Afrique, la Gaule, la religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, Bruxelles, 1994, p. 723-729.

Petolescu 2010

C. C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, 2010.

Petre 1980

Zoe Petre, *Armata lui Burebista*, în 2050, p. 47-57.

Petre 1993

Z. Petre, *Civilizația greacă și originile democrației. I. Premisele istorice*, București, 1993.

Petre 2004

Z. Petre, *Practica nemuririi*, 2004.

Pop 1992-1994

Horea Pop, *Sisteme defensive dacice în Depresiunea Șimleului (jud. Sălaj)*, în *Sargetia*, XXV, 1992-1994, p. 25-40.

Pop 2006

H. Pop, *Fortificațiile dacice din vestul și nord-vestul României*, 2006.

Popa 1977

Radu Popa, *Observații privind zidurile de mortar din cetățile dacice hunedorene*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 277-284.

- Popovic 1994
 Petar Popovic, *The Territories of Scordisci*, în *Starinar*, N.S., XLIII-XLIV, 1994, p. 13-21.
- Preda; Doicescu 1966
 Constantin Preda, Aurel Doicescu, *Zidul de apărare din epoca elenistică*, în *Histria*, II, 1966, p. 297-324.
- Preda 1973
 C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 1973.
- Pupeză 2010
 P. Pupeză, *Distrugerea Sarmizegetusei Regia, un fapt comun sau o excepție a politicii romane?*, în I. Glodariu (ed.), *Studii de Istorie și arheologie*, Cluj-Napoca, 2010, p. 155-166.
- Pupeză 2012
 Paul Pupeză, *Veacul întunecat al Daciei. Arheologie și istorie în spațiul carpato-danubian de la sfârșitul secolului III a.Chr. până la începutul secolului I a. Chr.*, 2012.
- RAJArad 1999
Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara 1998.
- RepArhCj 1992
Repertoriul arheologic al județului Cluj, 1992.
- Russu 1963
 Ioan I. Russu, *Zoltes si Rhemaxos*, în *Apulum*, VI, 1963, p. 123-144.
- Rustoiu, Ferencz
 Aurel Rustoiu, Iosif V. Ferencz, *Piese ornamentale de car din Dacia preromană*, în *Thraco-Dacica*, XXIII, 2002, p. 231-242.
- Rustoiu 2006-2007
 A. Rustoiu, *În legătură cu datarea fortificației dacice de la Divici*, în *Ephemeris Napocensis*, XVI-XVII, 2006-2007, p. 17-30.
- Săcărin et alii 2013
 Caius Săcărin, Alexandru Berzovan, Cătălin Borangic, *A fort at the edge of the Empire. Observations enabled by the discovery of two curved weapons at the Dacian fortress of Divici*, în *Annales d'Universite Valahia Târgoviște. Section d'Archaeologie et d'Histoire*, Tome XIV, nr. 1, 2013, p. 55-75.
- Sîrbu, Florea 1997
 Valeriu Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, 1997.
- Sîrbu 2006
 V. Sîrbu, *Oameni și zei în lumea geto-dacilor*, 2006.
- Smith 2007
 Anthony D. Smith, *The ethnic origins of the nations*, Blackwell Publishing, New York, 2007.
- Squatriti 2002
 Paolo Squatriti, *Digging Ditches in Early Medieval Europe*, in *Past and Present*, 176, 1, 2002, p. 11-65.
- Suciu mss
 Liliana Suciu, *Habitat și viață cotidiană în Dacia secolelor I a. Chr – I. p. Chr.*, teză de doctorat, îndrumător-coordonator prof. Ioan Glodariu, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, 2009, manuscris.
- Stefan 1995
 Alexandre Simon Stefan, *Murus Dacicus*, în *Sur les pas des grecs en Occident, Hommages à André Nickels* (P. Arcelin, M. Bats, D. Garcia, G. Marchand, M. Schwaller eds.), *Colecția Etudes massaliètes*, 4, p. 467-492.
- Stefan 2005
 A. S. Stefan, *Las guerres daciques de Domitien et de Trajan: architecture militaire, topographie, images et histoire*, 2005.
- Stoica 2001
 Cornelia Stoica, *Paralelă între incinta elenistică a Tyras-ului și incinta de piatră fasonată a cetății dacice de la Costești-Cetățuie*, în Viorica Crișan, Gelu Florea, Gabriela Gheorghiu, Eugen Iaroslavschi, Liliana Suciu (ed.), *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Deva, 2001, p. 93-111.
- Tatu 1982-1983
 Hristache Tatu, *Fortificații la Porțile de Fier ale Transilvaniei*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 165-169.
- Tatu, Moraru 1982-1983

- H. Tatu, Viorel Moraru, *Dispozitivul defensiv dacic de la Ponoricu (jud. Hunedoara)*, în *Sargeția*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 151-164.
Teodor *et alii*
- Eugen S. Teodor, Aurora Pețan, Alexandru Berzovan, *Cercetări perieghetice pe Platforma Luncani. I. Târșă și Poiana Omului*, ESTuar, 1, aprilie 2013, <http://www.esteo.ro/frUnprinted.html> (05.09.2014).
Teodor, Croitoru 2013
- E. Teodor, Costin Croitoru, *A method for the evaluation of the dykes. Case study for „Athanasius wall”, în Arhevest I. Interdisciplinaritate în istorie și arheologie. In memoriam Liviu Măruia*, JATEPress, Szeged, 2013, p. 657-679.
Tilburg 2007
- Cornelis van Tilburg, *Traffic and congestion in the Roman empire*, New York, 2007.
Vulpe 2007
- Alexandru Vulpe, *Despre centrul de putere al dacilor din Defileul Oltului de la Racoș*, în *Studia în Honorem Dr. Florea Costea*, 2007, p. 78-82
Zirra 1981
- Vlad Zirra, *Latènezeitliche Tensen in Rumänien*, în *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, VIII, 1981, p. 115-171.

Abrevieri

- 2050 – Emil Condurachi, Dumitru Berciu, Constantin Preda (coord.), *2050 de ani de la fărâșirea de către Burebista a primului stat independent și centralizat al geto-dacilor*, Universitatea din București, București, 1980.
- AMN – *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca.
- Apulum – *Apulum, Acta Musei Apulensis*, Buletinul Muzeului regional Alba Iulia, Alba Iulia, 1, 1942 (din 1992 Muzeul Național al Unirii).
- ACL – *Acta Centri Lucusensis*, revista *Centrului de Studii DacoRomanistice Lucus*, Timișoara.
- ACMIT – *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, secțiunea pentru Transilvania. 1932-1938. Cluj 1939.
- Cumidava – *Cumidava*, Brașov.
- Istros – *Istros*, Buletinul Muzeului Brăilei.
- Sargeția – *Sargeția*, Buletinul Muzeului județului Hunedoara (*Acta Musei Devensis*), Deva.
- SIB – *Studii de istorie a Banatului*, Timișoara.
- EphNap – *Ephemeris Napocensis*, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.
- SMMIM – *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, Muzeul Militar Central, București, 1968.
- Ziridava – Muzeul Județean Arad

Abstract:

Concepts related to the Dacian fortress

For the civilization of the Geto-Dacian warrior tribes, the mixture between sacred and profane was defining. A history of the warrior elites of the northern Balkans during II BC - II AD centuries cannot be complete without taking into consideration the multitude of social, political, military and religious connections between the existing leadership and its most visible place of power, the fortress. In the present study, the authors did not wish to propose a new typology of the existing military structures from Ancient Dacia; without minimalizing such types of investigations, what seems to have been necessary, is a more holistic understanding of the defensive systems. Another approach is connected with the relation between the local community on the existing fortresses; it seems that most of the time it did not benefit from its defensive system; last, but not least, it is necessary

to address the function of the fortress from the point of view of the warriors that were using them. Chronologically speaking, the study analyses the period between the II BC and II AD centuries that has marked the rise and the fall of Dacia. From a geographical point of view, we have chosen to focus on Transylvanian as heartland of the Dacian Kingdom. The start of this period brings numerous changes in relation with the military and social structures. Before the II BC century, the military landscape was dominated by large fortifications, aimed to protect entire communities. Further, the Dacian fortresses enclose a much smaller space, thus being made unfeasible for the local populations. Still, they were not just unpretentious military structures but residential spaces, having functions akin to strongholds and keeps.

Analyzing the spatial distribution of the Dacian fortresses in Transylvania, one can see that the largest and probably the earliest - chronological speaking, is located in the eastern part, where one can find over 33 fortresses and smaller forts. They were controlling the access roads through the Carpathians, between Moldova, Wallachia and the Făgăraşului Basin. Another grouping can be observed in north-eastern Transylvania and consists of eight fortresses. The northern and northwestern part of Transylvania is in its turn rich in discoveries; despite the rather modest aspect of most fortresses, the area is among the richest in silver hoards, a fact that seems to suggest a rather prosperous economy. The most impressive center is the fortified settlement / cult place from Măgura Moigradului. The southern and south-eastern part of Transylvania contains the most remarkable fortresses. Here one can distinguish between two different zones: the area near the capital of Sarmizegetusa, protected by numerous fortresses and strongholds and located in the mountains. They were built rather late compared to the rest, most likely sometimes during the reign of king Burebista, when the Şureanu Mountains were subjected to a process of „colonization”. The second zone consists in fortresses located mostly near the fertile valley of the Mureş River. On the western slopes of the Western Carpathians, a smaller number of fortresses guarded most likely the borders of the kingdom and the access towards Transylvania. The most important center was represented most probably by the fortified settlement located at Pecica - „Şanţul Mare”, on the lower valley of the Mureş river. On the side of the Banat Plain has been the subject of rather limited investigations, compared with the area of the Danube Gorge that was defended by another group of fortresses. Summing it up, one can easily notice that existing fortresses present variations. In relation to the existing economic prosperity, technology and materials, various techniques and styles has been used. Earth, clay, stone and wood was equally used in various combinations. One such innovation is represented by the so-called „Murus Dacicus” that combines a series of diverse building practices

from the Hellenistic world but also from other regions that known to the Geto-Dacians. Specific to the Dacian fortresses are also the keeps, located inside or outside the fortified area, that don't possess necessarily a military function but confirming also the residential use of the forts.

The large number of fortresses found in Transylvania is not automatically linked with the external dangers, but it is in relation with the psychology of the military elites. They seem to have been engaged not just in a competition in order to prove their power and prestige but they have used them for various economic functions. Despite the fact that initially, the Dacian fortresses where built by individual nobles and not according to a master plan, they have evolved in time, as the kingdom arose, into a complex and unique defensive network centered around the Carpathian Mountains.

Anexe

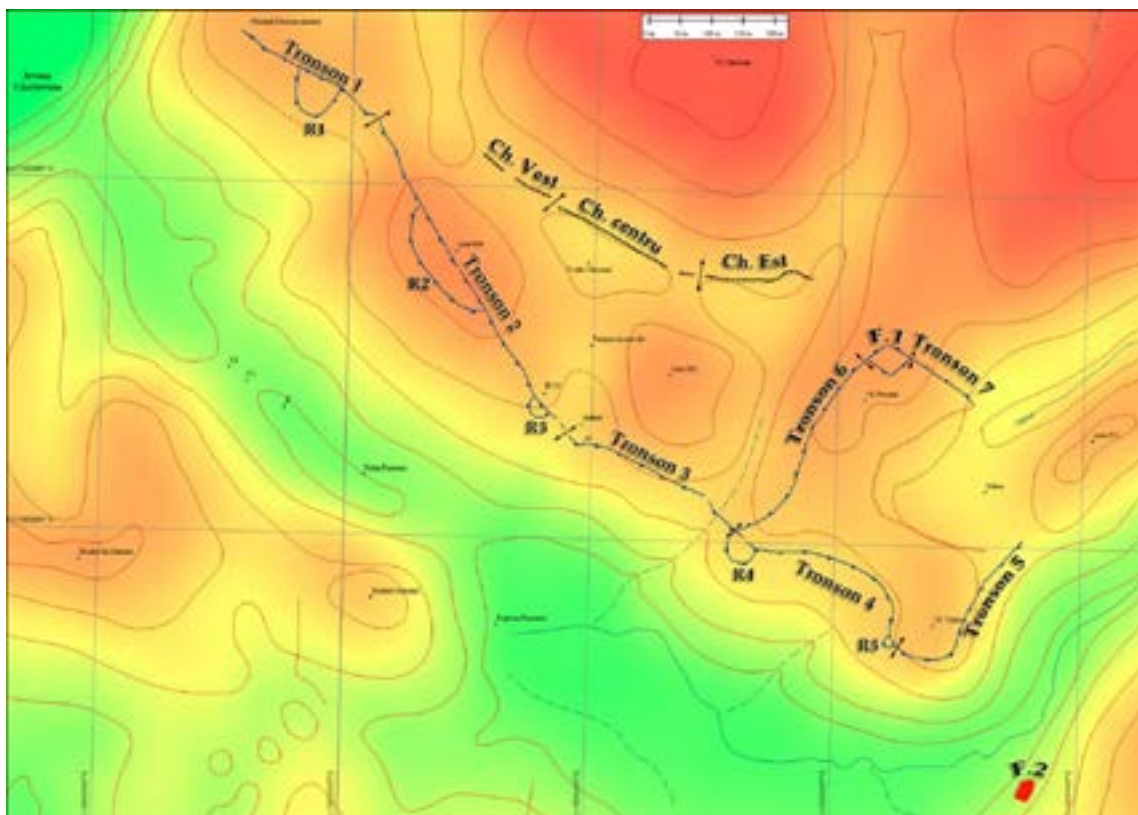

Fig. 15. Troianul de la Ponorici - Cioclovina. Plan general
(după Teodor et alii 2013, fig. 11 p. 25)

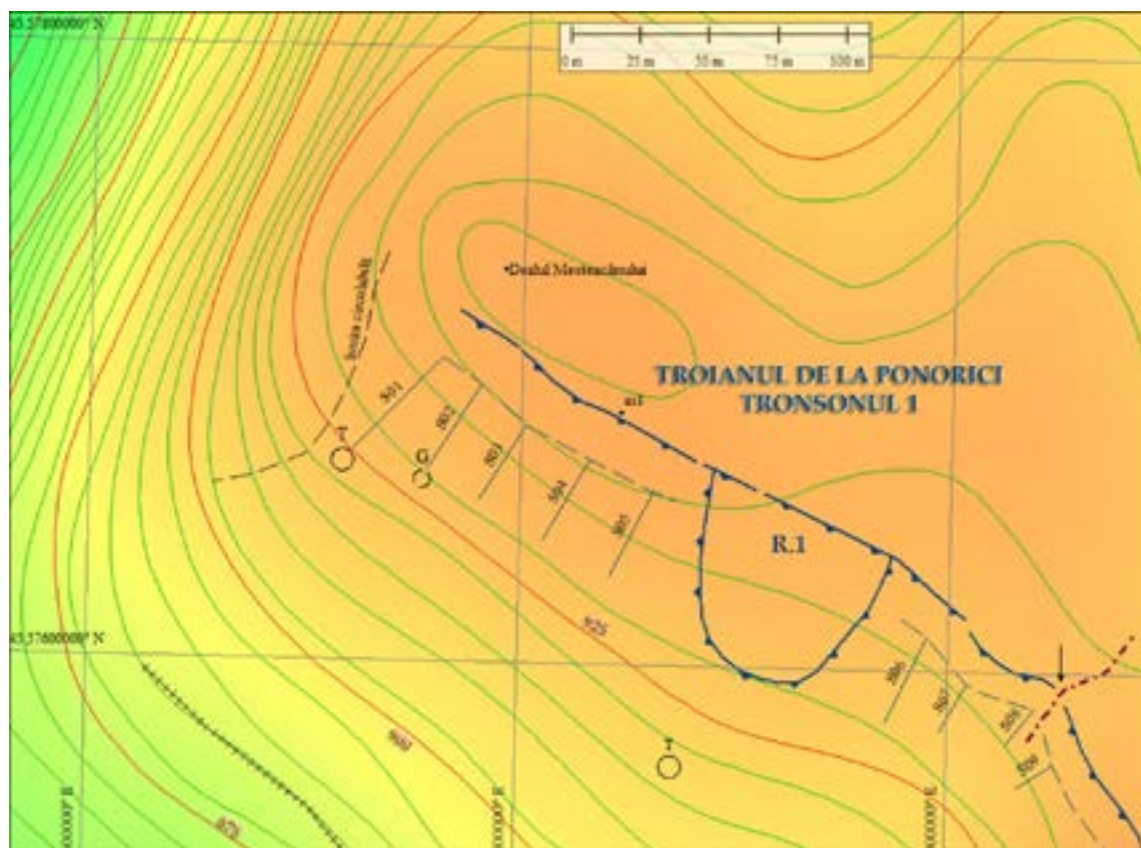

Fig. 16. Troianul de la Ponorici - Cioclovina. Tronsonul 1, detaliu
(după Teodor et alii 2013, fig. 12, p. 27)

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

